

31
11-16

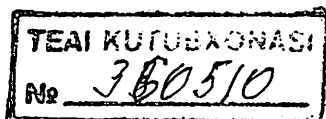
ЖАДИДЧИЛИК:

ислохот,
янги ланиш,
мустақиллик
ва
тараққиёт
учун
кураш

Ўзбекистон Республикаси Президентги ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси
Ўзбекистоннинг янги тарихи Маркази
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
Тарих институти

Жадидчилик:
ислоҳот, янгиланиш,
мустақиллик ва тараққиёт
учун кураш

(Туркистон ва Бухоро жадидчилиги
тарихига янги чизгилар)
Даврий тўплам
№1

Тошкент
“Университет”
1999

Мазкур тўплам муस्ताқиллик шарофати билан қарор топган, ҳурфикрлик шароитида ҳаққоний тарихимизни тиклаш ва уни ҳолисона таҳлил этиш давр талабига айланган, бугунги кунда ошқоралик юзини кўришга ва тухмат тамгаларидан халос бўлишга мушарраф бўлган яқин ўтмишимиз - XX асрнинг дастлабки чорагидаги энг муҳим ижтимоий-сиёсий, тарихий ҳодиса - жадидчилик ҳаракати ҳақидаги илк ҳақиқат садоларини жамлаган дастлабки илмий-тадқиқотдир. Мазкур тўплам тарихимизнинг ўқилмаган саҳифалари, аجدодларимизнинг энг илғор вакилларининг салоҳияти, сиёсий-маънавий қиёфаси, орзу-умидлари, фидоий фаолиятлари билан таништиради.

Таҳрир ҳайъати: Д.А.Алимова, С.С.Аъзамхўжаев, М.М.Исҳоқов,
А.С.Сагдуллаев, Ф.Р.Эргашев, Б.К.Қосимов,
Ф.Х.Қосимов

Такризчилар: филология фанлари доктори, профессор
Ҳ.Болтабоев
тарих фанлари доктори Р.Ҳ.Каримов

Масъул муҳаррир: тарих фанлари доктори Д.А.Алимова

- © Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси - 1999
- © "Университет" нашриёти - 1999

Истиклол самараси

Мустақиллик элга, юртга ўзлигини, имону эътиқодини қайтариб берди. Ватан мустақиллик туфайли ўз тақдирини ўз қўлига олди. Адолатнинг қон таначаларига ҳаёт югурди.

Истибдод мафкураси, занжирбанд сиёсат туфайли атайин бузиб кўрсатилган она тарих саҳифаларини холис, ҳалол, бирламчи маъноларида ўрганиш, ёритиш ва тарғиб этиш имкониятига эга бўлдиқ.

Қўлингиздаги китоб ҳам Истиклол самарасидир. Бундай тадқиқотнинг (ёки тадқиқотлар мажмуи) пайдо бўлишини жамият салкам бир аср давомида интиқлик билан кутди. Лекин бу, жадидчилик ҳақида ҳеч нарса ёзилмаган, нашр этилмаган экан-да, деган маънони билдирмайди.

Асримизнинг 20-30 йилларидаёқ бу ҳақда қатор мақолалар ва, ҳатто, рисоалар ҳам эълон қилинган. Ўша давр Москов илмий журналларида ҳам бу муаммога муносабат билдирилган ишлар чоп этилган. Хориждаги мутахассислар ҳам бу масалага ўқтин-ўқтин мурожаат этиб турдилар. Аммо, бу чиқишларнинг аксарияти ўзига хос чекланишларга эга эди.

Шўролар худудидаги ишларда жадидчилик ҳақида бир вақтлар хиёл ижобий фикрлар айтиш кўзга ташланса-да, кейин, бора-бора у шўро тузумига қарши аксилинкилобчи ғоявий ҳаракат, миллатчилик, туркчилик, исломчилик ва ҳоказолар тарзида фақат салбий баҳолаб келинди. Ғарбда бу муаммо хусусида фикр юритилганда эса, асосан, илмийлик ва тарихийликка таяниш сезилса-да, аксар ҳолларда, етакчи мақсад шўроларнинг миллий сиёсатига қарши кураш ва уни фош этиш экани сезилиб туради. Лекин бундан қатъий назар, 90-йилларгача келган 50-60 йил ичида жадидчилик ҳақида тўғри гапни айтганлар асосан ғарб олимлари бўлди. Бу масалани ўзимизда ўрганишда 60-80 йилларда бирмунча силжишдек кўринган жадидларни ўнг ва сўлларга ажратиб баҳолаш эса, аслида, моҳият эътибори билан жадидчиликнинг шўро тузумини ёқлаш ва уни мустаҳкамлаш йўлига ўтган вакиллари оқлаш тадориги-

мустаҳкамлаш йўлига ўтган вакиллари оқлаш тадориги-даги устамонликдан бошқа нарса эмас эди.

Мазкур тўпламдаги мақолалар жадидчиликни муосир замон ва маконда, бор мураккаблиги билан аниқ тарихий шароитларда туғилиши, шаклланиши, баъзан чекиниши, сўнг яна ўсиш ва ривожланиш йўлига ўтиши, мустабид тузум ва жамият туфайли таназзулга йўл тутиши сингари жараёнларнинг баъзи қирраларини ўрганишга бағишланади. Бу масалаларни, жадидчилик тарихини яхлит, бутун бўй-баста билан ўрганиш эса, келгусининг вазифасидир.

Жадидчилик давлат, тузум, бошқарувни ислоҳ этиш, ва миллатни ривожлантириш орқали, умуман, жамиятни янги тараққиёт босқичига олиб чиқишни мақсад қилиб қўйган гоълар ва аниқ амалий тadbирларни ўзида мужас-самлаштирган тизим экани барчага аён. Шундай экан, бу тизим жаҳон цивилизациясида ниҳоятда катта роль ўйнаган Туркистондек улкан тарихий бир ўлкада, кўп асрлар давом этиб келган ҳаётнинг шарқона тарзини сақлаган ҳолда, уни ғарб ва Оврупо тараққиёти натижалари билан бойитишни кўзлаганини ҳамда XX аср тонгидан янгича яшамокни вужудга келтириш усуллари излаганини, истибдод шароитида ўз тақдирини ўзи белгилаш йўлида курашга киришганини кўрсатувчи сертармоқ ва мураккаб жараёнларни ўзида истифода этди. Бу жараёнларни ўрганиш, тадқиқ этиш эса осон иш эмас. Тўплам муаллифлари ана шундай оғир ишга қўл урганлар.

Мураккаб жараёнларни таҳлил этувчи тадқиқотларни ҳамма ҳам бирдек, силлиққина қабул қилмаслиги, табиий. Ушбу тўпламдаги мақолалар ҳам шундай бўлиши мумкин. Ҳар бир мақолада ёритилаётган масалада муаллифнинг ўз нуқтаи назари ётади, у кези келганда баҳс ва мунозара уйғотар. Масалан, бир тарихий факт ҳақида ўз давридаги матбуот саҳифаларида бир эмас, баъзан икки-уч хил маълумотлар ҳам учраб қолади ва улар турли мақолаларда шу йўсинда акс этади. Бунга кўп ҳам ажабланмаслик керак. Ана шундай баҳсли маълумотлар асосида мунозаралар уйғонади ва уларнинг таҳлили натижасида ҳақиқат туғилади.

Туркистон жадидларида Ғарб ва Оврупо фалсафаси,

айниқса, француз маърифатпарварларидан ўрганилган жойлар кўп. Буни алоҳида таъкидлаш зарур. Бу, дунё ва инсоният яхлитлигига яна бир далилдир. Зеро, бир вақтлар ўз тараққиётига Шарқдан кучли турткилар олган Ғарб ва Оврупо муайян юксалиш босқичида туриб, ижобий самараларини Шарқнинг ўзига яна қайтариб берди. Лекин, айтиш мумкин, вақтда, жадидчилик ҳаракатидаги барча илғор нуқталарни, фақат Ғарбга, Оврупога боғлаб қўйиш ўринли бўлмас. Жадидчилик ҳаракати ва ғояларининг асосини Туркистоннинг ўзида вужудга келган тарихий, ижтимоий-сиёсий вазият ва шароитлардан изламоқ тўғрироқдир. Биргина мисол: тараққий этган Ғарб ва Оврупо мамлакатлари ўзга, босқични мамлакат асоратида эмас эдилар. Туркистон эса, Шўро тўнгарувида қадар ҳам, ундан кейин ҳам ана шундай истибдод остида эди. Бинобарин, жадидларнинг бош ғоялари ҳам ана шу - истибдоддан қутилиш ва мустақилликни қўлга киритиш мақсади билан боғланиб кетади. Тўпلامда бу масалага алоҳида эътибор беришга ҳаракат қилинган.

Жадидларнинг улкан арбоблари, адиблари ўз ижодида, қарашларида баъзан Ғарбга, Оврупога кескин салбий муносабат билдиришларига ҳам тарихан ёндашмоқ керак бўлади. Масалан, шундай муносабат, айниқса, Фитрат ижоди ва қарашларида мўл учрайди. Буни салбий маънодаги миллатчиликка йўймаслик керак. Зотан, XX аср бошларида қатор Шарқ мамлакатлари тараққий этган Оврупо мамлакатларининг истибдодида бўлиб келганини билган киши Фитратни тўғри тушуна олади.

Россия мусулмонлари съездини (1905) чақиритишда (бу йилнинг Нижний Новгороддаги Ока дарёсида турган “Густав Струве” кемасида яширин бўлиб ўтган) жадидларнинг ташаббус кўрсатганлари маълум. Шундай маълумотлардан келиб чиқиб, баъзи тадқиқотларда, жадидчиликнинг келиб чиқиши замирида мусулмончилик ғояларини мустаҳкамлаш ва мусулмонларни бирлаштиришга ётади, демокчи бўладилар. Бу фикр нотўғри эканлигини тарих кўрсатди ва ушбу тўпلامдаги қатор мақолаларда бу тарихий ҳақиқат аниқ фактлар, мисоллар асосида очиқ берилди. Жадидларни маънавий яқдиллик (“духовная консо-

лидация”) бирлаштириб турганлигини очишга алоҳида урғу берилади. Шу нуқтаи назардан, баъзан турли мақолаларда, бир масалага турлича қарашлар, ҳатто, турлича баҳолар кўзга ташланиб қолади. Бундай ҳолларда муаллиф фикрига ўзгартириш киритмаслик маъқул кўрилди. Чунки, мутахассислар бу каби қарашларга ўзларининг мустақил муносабатларини билдира оладилар.

XX аср тонгида Туркистонда инқилобий ҳаракат фаол тус олган эди, деган фикрларга ҳам танқидий қараш керак бўлади. Чунки, Туркистонда шўро мафқураси тикиштириб келган маънодаги марксистик тўғараг-у, РСДРПлар илгари сурган мазмундаги программа-минимум, программа-максимумга эга инқилобий ҳаракат бўлган эмас. Агар бўлса, бу ўлкага Россиядан қочиб ё кўчиб келганлар орасида маълум даражада бўлган. Ерли халқ вакиллари орасида эса, оммавий тусда бўлмаган. Туркистонда бу даврда муайян йўналишдаги инқилобий тусдаги ҳаракат мавжуд эди, дейладиган бўлса, илғор вакилларида жадидчилик ғояларини ўзига сингдирган миллий озодлик ва тараққийпарварлик йўсинидаги инқилобий ҳаракат ҳақида гап бўлиши мумкин.

Мазкур тўплам жадидчиликнинг барча муаммоларини қамраб олмайди ва бунга даъво ҳам қилмайди, албатта. Китоб жадидчиликнинг айрим қирралари ёритилган дастлабки коллектив ишдир. Келгусида бу каби тўпламлар, монографиялар кўплаб яратилиши, шубҳасиз. Ушбу китоб ана шу йўналишдаги ишларнинг бошловчиларидан бири бўлиб қолади.

Айрим ишларни ҳисобга олмаганда, шу вақтгача жадидчилик ҳақидаги тадқиқот ва мақолалар, аксар ҳолларда, адабиётшунослар қаламига мансуб бўлганини ва, асосан, адиблар ижоди тадқиқ этилганини кузатамиз. Қўлингиздаги китобда жамланган мақолаларда жадидчилик муаммолари, асосан, тарих фани нуқтаи назаридан ёритилади ва у Ўзбекистонда шу йўналишда яратилган дастлабки ишдир. Мақолалардаги маълумотлар, асосан - ўз даври матбуотига, Ўзбекистон Марказий Давлат архиви, Россия Давлат Ҳарбий архиви, СССР Халқ комиссарлари қошидаги махсус Давлат Сиёсий бошқармаси архиви сингари бирламчи манбаларга, айрим хорижий нашрлар, шунинг-

дек XX асрнинг бошида жадидлар ташкил этиб, чоп эттирган журнал ва газеталарга таяниб ёритилган.

Уларда машхур Исмоилбек Ғаспрати, Аҳмад Заки Валидий, Абдурауф Фитрат, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Асадулла Хўжаев, Файзулла Хўжаев номлари билан бир қаторда, кўпчиликка ҳали яхши таниш бўлмаган Носирхон Тўра Саид Камолхон тўра ўғли, Садриддин Махсум Шарифхўжа, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Тўракул Жонузоқов номлари ва фаолияти ҳақидаги маълумотлар билан танишасиз. Энг асосийси, бу мақолаларда жадидчилик ҳаракатининг тарихий асослари ва моҳияти, жадидчилик тизимида миллий давлатчилик ғояларининг тугган ўрни, Бухородаги жадидчилик ҳаракатининг ўзига хос хусусиятлари, жадидчиликнинг халқаро миқёсдаги энг илғор маърифат ва маданиятнинг Туркистонда ўзлаштирилишида жадидларнинг роли ва уларнинг истиқлол ғояларини ҳаётга сингдириш учун олиб борган курашлари сингари муаммоларга эътибор берилади.

Шуниси эътиборлики, биз мазкур китобдаги айрим мақолалардан жадид ватандошларимизнинг нақадар буюк ва теран тафаккур эгаси бўлганлигини кузатиш имконига эга бўламиз. В.И.Ленин: "...биз коммунизм курамиз, Россиядаги мусулмонлар ўз тақдирларини ўзлари ҳал қиладилар", - деб дунёга айюҳаннос солиб турган бир пайтда, 1920 йил сентябрида, Боқудаги Шарқ халқлари қурултойида Т.Норбўтабеков айтган, шўролар, моҳият эътибори билан "коммунизм никоби остида ишлаётган замонавий мустамлакачилар" дир, деган фикр кимни тўлкинтирмайди, дейсиз?

Ёки яна бир мисол: Маркс асос солган синфийлик назариясини рад этиш учун деярли 150 йил ва яна Ленин асос солган тузумни барбод этиш керак бўлди. Ватандошимиз Мунавварқори Абдурашидхонов эса бу хулосага бундан 70 йил аввал келган экан. Мана унинг фикри: "Бизнинг синфий дунёқарашимиз негизида синфларни инкор этиш (белгилаш муаллифники - Б.Н.) ётади".

Яна муҳими шуки, тўплам муаллифлари бундан 80-90 йил аввалги ҳодисалар ҳақида фикр юрита туриб, фақат тарих қуршовидагина қолиб кетмайдилар, уларнинг асосий эътибори фақат факт ва маълумотдагина эмас, улар-

нинг таҳлилидан чиқариладиган хулосаларда, бу хулосаларни бугунимиз билан боғлашга ҳаракат қилишда, яъни уларнинг замонавийлигида, бизнинг шу кунимиз хизматига, Истиклолимиз ва Мустақиллигимиз хизматига бўйсиндирилишидадир.

Республикамиз Президенти И.А.Каримов ўз маъруза, мақола, суҳбатларида - фидойи жаидларимиз ҳаёти биз учун ўрнак, ёшларни истиклол, ватанпарварлик, миллатпарварлик, инсонпарварлик руҳида тарбиялашда муҳим аҳамиятга эга, уларнинг босиб ўтган кураш йўлини ўрганиш зарур, деб таъкидлаганлари барчамизга маълум. Мазкур китоб ушбу даъватга имкон қадар жавоб тариқасидаги ҳаракатлардан бири сифатида майдонга келган.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тарих институти ва Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси ҳамкорлигида тайёрланган ушбу тўплам мутахассислар томонидан ўз муносиб баҳосини топади ва нафақат олимлар, балки кенг жамоатчиликка тарихий билимларини кенгайтириш учун муҳим ва қизиқарли манба бўлиб хизмат қилади.

Бахтиёр Назаров
ЎзФА муҳбир аъзоси

**Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва
ижтимоий-иқтисодий замини
(XIX асрнинг иккинчи ярми - XX асрнинг
бошлари)**

Жадидлар сиёсий фаолиятининг негизи мустақиллик ва озодлик ғоялари билан суғорилган эди. Бу ғоялар авваломбор XIX асрнинг 50-70 йилларида ўзбек халқининг Россия тажовузига қарши жанглирида ўз ифодасини топган эди. Улар рус давлатининг Туркистон заминида ҳукмронлиги ўрнатилганидан кейин ҳам халқнинг қалбида жўш уриб турди. Бу ҳамиша ўз халқининг дардида яшаган ва унинг озодлиги учун жонини тиккан жадидларнинг онги ҳамда қалбини чулғаб олди. Чунки рус давлати минтақада миллий давлат ва қўшинни тугатиб, мустақилликни барбод этди. У ўзининг манфаатларини таъминлайдиган сиёсий-маъмурий тизимни ташкил этиб, бугун минтақани ягона эгаси бўлиб қолди. Рус ҳукумати 1867 йилда Туркистон генерал-губернаторлигини ташкил этди ва К.П.Кауфманни биринчи губернатор қилиб тайинлади. У 1868 йил 1 январь куни Тошкент шаҳрининг нуфузли кишилари ҳузурда нутқ сўзлади. У ўз сўзида рус давлатининг Туркистон заминига бостириб киришини, қонли урушларни оқлаш ва ҳаспўшлаш учун қўп найрангбозлик қилди. Зеро, у хонликлар даврида ўлкада адолатсизлик ва зўравонлик ҳукм суриб, халқ оммаси ҳамиша оғир аҳвол ва азоб-уқубатда яшаганлигини таъкидлаб, рус давлатининг Туркистонни босиб олиш сабабини гўёки туб аҳолига озодлик ва фаровон ҳаёт бахш этиш билан изоҳлайди. У ўлкада ўзи тузган мустабид сиёсий-маъмурий тизимни мақтаб шундай дейди: «Бахт-саодат келтирувчи янги тартиб ва қонунларни, улуғ императорнинг марҳаматини англашга туб аҳолининг ақлидроки етарлимикин?... Такрор огоҳлантираманки сизларнинг тақдирингиз ўзларингизни қўлларингизда. Агар ўзларингизни фойдангизни ўйлаб ва бизнинг марҳаматимизни ҳис этиб, рус ҳукуматига хайрихоҳлик билан муносабатда

бўлсангизлар бахтли ҳаётга эришасизлар, борди-ю, сизлар бошқача иш юритиб ҳукуматга қарши турсангиз, ҳокимият куч ишлатишга ўтади».

Кўришиб турибдики, К.П.Кауфман халқни рус ҳукумати атрофига онгли равишда жипслаштишга даъват этди. Акс ҳолда ҳарбий куч ишлатишини билдириб, таҳдид ҳам қилади. У рус давлатини адолатли ва инсонпарвар сифатида тасвирлашга имкони борича ҳаракат қилади, ўзини эса мана шундай «салоҳиятли» давлатни Туркистондаги вакили сифатида гавдалантиради. Аммо, кўп ўтмай рус давлатининг ҳам, шахсан унинг ўзининг ҳам ниқоби йиртилиб, ҳақиқий қиёфаси ошкор бўлади. Чунончи, К.П.Кауфман босқинчилик ва талончилик урушини давом эттириб, Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиқларини ваҳшийларча босиб олди. Шундан кейин рус ҳукумати минтақани Туркистон генерал-губернаторлиги, Бухоро ва Хива хонлиқларидан иборат уч қисмга парчаланган ҳолда бошқарди. Рус ҳукумати генерал-губернатор лавозимига улуғ миллатчилик руҳи билан суғорилган ва қаттиққўлли кимсаларни тайинлайди. Улар ўлкада мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмни изчиллик билан амалга ошириб бойликларни талашда муҳим ўрин эгалладилар. Шу боис, уларни исм-шарфларини келтириш ва билиб қўйиш фойдадан ҳоли бўлмайди.

К.П.Кауфман (1867-1882);	Н.А.Тевянов (1904-1905);
М.Г.Черняев (1882-1884);	Д.И.Субботич (1905-1906);
Н.О.Розенбах (1884-1888);	Н.И.Гордеков (1907-1908);
А.Б.Вревский (1889-1898);	П.И.Мищенко (1909);
С.М.Духовский (1898-1901);	А.И.Самсонов (1909-1913);
Н.А.Иванов (1901-1904);	А.Н.Куропаткин (1916-1917).

Улардан ташқари, 1914-1916 йиллар орасида Флут, Мартсон ва Ерофеев деган кишилар вақтинчалик губернатор бўлиб турганлар. Генерал-губернаторлар ўзларининг ёрдамчилари ва махсус кенгаш аъзолари билан иш юритганлар. Генерал-губернаторлик қошида ижройи орган - Идора (канцеляри) бўлиб, уч бўлимни ўз ичига олган. Биринчиси, бошқарув ва маъмурий шахслар, иккинчиси, ер, солиқлар, қурилиш, алоқа, ўқув ва санитария, учинчиси, молия ва ер-солиқларга доир масалалар билан шуғулланган.

Шунингдек, бу бўлим вақф мулклари, статистика ва хорижий фуқароларни назорат қилиб турган. Идора қошида Бухоро ва Хива хонликлари билан алоқани таъминловчи дипломатия бўлими ҳам фаолият кўрсатган. Ўлканинг олий ва ўрта бошқарув лавозимларига рус генераллари ва офицерлари тайинланди. Генерал-губернаторлик таркибига Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Етгисув ва Каспий орти вилоятлари киритилиб, Тошкент шаҳри унинг марказига айлантирилди. Вилоят ва унга қарашли уезд бошлиқларига ҳам ҳарбий кишилар қўйилди.

Вилоят ҳарбий губернаторлари ўз қўл остидаги шаҳар, қишлоқ ва овулларнинг устидан қаттиқ назорат ўрнатиб, мустамлакачилик сиёсатини амалга оширганлар. Бу ишда вилоят бошқармаси ижроий орган сифатида муҳим ўрин эгаллади.

Вилоят ҳисобидаги уездларга катта-кичик шаҳарлар, қишлоқ ва овуллардан ташкил топган волостлар кирган.

Ўлкадаги қуйи бошқарувга, хусусан, волост, қишлоқ ва овул оқсоқоллик лавозимларига маҳаллий аҳолининг вакиллари «сайлов» йўли билан тайинланган. Улар рус маъмуриятининг кўрсатмаларини сўзсиз бажарадиган ва ўта итоаткор кишилар ҳисобланган.

Шу тариқа, маҳаллий юқори табақа вакиллари олий ва ўрта бошқарув лавозимларидан маҳрум этилиб, сиёсий майдондан суриб ташланди. «Маҳаллий халқнинг орасида, - деб ёзганди Фарғона вилояти губернатори, - хоннинг амалдорлари ва айниқса, руҳонийлар сингари душманларимиз кўп. Биз бу ўлкага келганимиздан кейин улар фақат собиқ мавқеларини эмас, балки яхши ҳаётни таъминловчи имкониятлардан ҳам айрилдилар. Ўша тоифадаги кишилар ўз жамиятининг руҳи ва заиф томонларини яхши билганликлари учун аввалги тартибларни тиклаш мақсадида, халқни русларга қарши отлантиришга қодирдирлар».

Дарҳақиқат, хонлик даврида ўз ватани учун хизмат қилган кишилар оз эмас эди. Улар фақат даромадлардан айрилганликлари учун эмас, балки она юртни мустақиллигини тиклаш учун курашга тайёр эдилар. Ҳатто улардаги мустақиллик учун кураш ҳаракати XX аср бошларига, яъни кейинги авлодга мерос сифатида ўтиб борди. Бу хусусида,

архив манбаларида шундай дейилган: - «Рус давлатига бўйсундирилганига қадар Фарғона мустақил давлат ҳисобланиб, ўзининг тарихи, ҳукмрон синфи ва бошқарув тизимига эга эди. Уларни йўқолганига ҳали чорак аср бўлгани йўқ. Шунингдек, янги шароитга мослашиш учун бир кишининг умри ўтгани йўқ. Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларни бўлишини назарда тутган ҳолда, маҳаллий аҳолини қаттиқ назорат остида сақлаб туриш зарур. Чунки улар ўз ҳолича ташлаб қўйилганлиги учун доимий равишда назорат қилишни имкони йўқ. Янги тартиб ва қонунлар орқасида уларнинг фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларнинг қисқартирилиши туфайли иқтисодий манфаатларига ҳам зиён етказилди»¹.

Рус ҳукумати биринчи навбатда, дин пешволарини энг хавфли душман ҳисоблаб, уларни имкони борича «бурчакка қисиб» қўйишга ҳаракат қилди.

Маълумки, рус ҳукумати қозилик судини сақлаган бўлса-да, лекин қозилар қаттиқ назорат остида ушлаб турилди. Улар ва қўйи маъмурият вакиллари биргаликда «гаҳ деса қўлга қўнадиган» тарзда ишлатилган. Ҳатто арзимаган баҳоналар топиб ваҳимада ва қўрқувда ушлаб турилган. Масалан, Қўқонда 25 нафар қозилар эски қабристонларни бузмасликни сўраб ёзганларида, улардан бир нечтаси лавозимларидан четлатилди. Шундан кейин, бир гуруҳ нуфузли кишилар норозилик хатини ёздилар. «Хонлар вақтида, - дейилган унда, - қозилар шарият қонунларини билганликлари учун мукофотланганлар. Аммо халойиқ қозиларнинг бекордан бекорга лавозимларидан бўшатилаганини билмайди. Чунки улар ҳеч қачон шариятта зид ишларни қилмаганлар»².

Рус маъмуриятининг қозиларга нисбатан қўлаган адолатсизлиги жамоа аҳлини норозилиги ва нафратини янада

¹ Центральный Государственный архив России в Петербурге. Ф.1282, оп.3. Д.412, л.27.

² Ўзбекистон Марказий давлат архиви. Ф.Ц.-19, рўйхати-1, иш-332, 43 б.

кучайтирди. Шунинг учун вилоят ҳарбий губернатори А.А.Абрамов кўзғолон кўтарилишидан кўркиб, агар тартибсизликлар рўй берса, у вақтда қозиларни Сибирга сургун қилинишини маълум қилди.¹ Айни пайтда Қўқон уездининг бошлиғи, агар дин пешволари тартибсизликларда қатнашсалар, мадрасаларнинг ёпилишини ва вақф ерлари тамомила давлат ихтиёрига ўтказилишини билдирди². Шикоятга имзо чеккан қозилардан 10 киши ҳибсга олинган эди. Шунингдек, уларга хайрихоҳлик билдирган эллик бошилардан 8 таси қамалди. Бу ҳолат оғир ҳаёт гирдобида ҳаёт кечираётган халқнинг норозилигини кучайтириб, оломон тўплана бошлади. Натижада хавфли вазият юзага келиб, кўзғолон кўтарилиши аён бўлиб қолди. Бундан чўчиб кетган ҳарбий губернатор қози ва элликбошиларни қамоқдан озод этишга мажбур бўлди. Қози Мулла Ашур шикоятнинг ташаббусчиси сифатида Сибирга сургун қилиниши керак эди, лекин вазиятнинг кескинланиши туфайли бекор қилинди.³

Рус давлати ўлкада ўзига мустақкам таянч ҳосил қилиш ва ерларни ўзлаштириш мақсадида, рус шаҳарлари ва посёлкаларини бунёд этди. Бу жойларга минглаб руслар жойлаштирилди. XIX асрнинг охирига келиб ўлкадаги русларнинг сони 197.420 кишига етди. 1909 йилда эса, улар 619.320 кишини ташкил этди. Бунинг орқасида ўлкадаги ўтроқ ва кўчманчи аҳоли унумдор ерлар ва яйловларнинг талай қисмидан маҳрум бўлиб, оғир аҳволга тушиб қолди. Ўлкада русларнинг тобора кўпайиб бориши сиёсий жиҳатдан ҳам туб аҳолига ўта хавфли эди. Зеро, улар рус давлатининг мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини мустақкамловчи омиллардан бири бўлган.

Шундай қилиб кўрдикки, XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларида Туркистон заминида мустамлакачилик ва улуғ миллатчиликка асосланган сиёсий-маъмурий тизим ҳукм сурди. Рус ҳукумати ўзбек ва бошқа туб аҳолига сиёсий ва инсоний ҳуқуқларни беришни хаёлига ҳам келтир-

¹ Ўша жойда, 22 б.

² Ўша жойда, 27 б.

³ Ўзбекистон Марказий давлат архиви Ф.Ц-19, рўйхат 1, иш 332, 53-54 б.

мади. Рус матбуотида ва илмий асарларда Туркистон ўлкаси очикдан-очик «Россия мустамлакаси» номи билан изоҳланди. Иш шу даражага бориб етдики, «Русский Туркистан» («Рус Туркистони») атамасини ишлатиш одат тусига айланди. Шунингдек, туб халқ ўзбек ва козоқ сингари асл номлари билан эмас балки «инородец» («бегона зот»), «туземец» («ерли аҳоли») деб юритилди. Қозоқлар эса «киргизы» («қирғизлар») номи билан аталди. Мустақилликнинг йўқотилиши, сиёсий ҳақсизлик ва адолатсизлик бутун жамият аҳлини рус давлатига қарши кучли муҳолифатга айлантирди. Уларнинг орасида маҳаллий юқори табақаларнинг илғор вакиллари ҳам бўлиб, озодлик ғоялари борган сари куч-қувватга тўлиб борди. Бу ғоялар жаидлар сиёсий фаолиятининг асосини ташкил этди. Шунинг учун жаидлар мазлум халқни озодлик курашига даъват этдилар. Зеро, Абдурауф Фитрат шундай ёзган: «Эй улуғ Турон, арслонлар ўлкаси. Сенга на бўлди. Дунёни «Урхавалари» билан титратган йўлбарс болаларинг қани. Нечун товушлари чикмайди?... Нечун чекиндилар? Нечун кетдилар? Кураш майдонларин ўзгаларга нечун қўйдилар»¹.

Россиянинг Ўрта Осиёда ўтказилган мустамлака сиёсати, айниқса, иқтисодга катта таъсир кўрсатди. Рус ҳукумати ва капиталистлар биринчи навбатда, пахтачиликни ривожлантириш ва тўқимачилик саноатини арзон хом ашё билан таъминлашга қаттиқ киришдилар.

Маълумки, маҳаллий пахта навлари сифати ва толасининг узунлиги жиҳатидан ҳунармандчилик саноатига мослашган эди. Шу боис, у рус тўқимачилик саноати эҳтиёжини тўла қондира олмади. Мустамлакачилар буни ҳисобга олиб, ўлкада Америка пахта навларини иқлимлашгиришга қаратилган чораларни изчиллик билан кўрдилар. Чунончи, Америкадан уруғлик пахта чигитлари келтирилиб, махсус тажриба станция ва плантацияларда экилди. Ҳатто, чигитлар деҳқонларга бепул улашилди. Ниҳоят, XIX асрнинг 80-йилларига келиб, Америка пахтасини иқлимлашгиришда катта муваффақиятларга эришилди. Бу пахтанинг толаси анча узун, ҳосилдорлиги ва сифати баланд бўлиб, тўқима-

¹ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1992, 5 июнь.

чилик саноатининг талабларига тўла жавоб берди. Унинг энг муҳим афзалликларидан бири, яна шундан иборат эдики, унинг чаноғи очилар эди. Маҳаллий пахта чаноғининг очилмаслиги орқасида узиб олинар ва қўл билан пахтаси ажратилар эди.

Ўлкада Америка пахта навларини экиш йил сайин кент кулоч ёйиб бораверди. Натижада пахтачилик тобора ривожланиб, «пахта васвасаси» («хлопковая лихорадка») бутун ўлкани чулғаб олди. Ҳатто мўмай даромад илинжида рус ҳарбий хизматчилари, саноат вакиллари, қўйингчи кимни маблағи бўлса, ўша ўзини пахтага урди. Рус пахта плантациялари пайдо бўлди. Аммо уларнинг деярли ҳаммаси пахтачиликни уддалай олмай, банкротга учрадилар.

Гарчанд, Америка пахта навларини иқлимлаштириш ташаббусчилари мустамлака вакиллари бўлсалар-да, лекин уни амалга оширишда ўзбек деҳқонлари ҳал қилувчи ўринни эгалладилар.

1886 йилда етиштирилган пахтанинг ҳажми 3 млн., 1910 йилда 10,8 млн. ва 1915 йилда 18,5 млн. пудни ташкил этди. Бу пахтанинг деярли ҳаммаси Россияга олиб кетилиб, ўлка унинг хом ашё манбасига айлантирилди. Масаланинг худди мана шу томони халқнинг, шу жумладан, маҳаллий юқори табақа вакиллари, зиёлиларнинг норозилиги ва нафратини уйғотиши турган гап эди. Бироқ шуни ҳисобга олиш керакки, шароит тақозасига кўра, ўзбек савдо-саноати вакиллари, яъни миллий буржуазия Россия билан алоқаларда воситачилик қилишга мажбур бўлдилар.

Пахтачиликни ривожланиши билан бир қаторда, пахта тозалаш, ёғ ва совун заводлари юзага келди. Мустамлака даврида пахта тозалаш заводларининг сони 208 тага етиб, уларда пахта тозаланди ва тайёрланди. Уларнинг талай қисми маҳаллий бойларга тегишли эди. Масалан, Фарғона вилоятидаги 157 та пахта тозалаш заводининг 107 таси миллий буржуазиянинг қўлида эди. Аммо, авваломбор заводлар унчалик катта бўлмай, техникавий жиҳатдан анча паст эди. Иккинчи томондан, уларнинг эгалари рус капиталистлари ва фирмаларига қарам бўлиб, улар билан рақобат қилишга қодир эмас эдилар. Бундан айрим бойлар мустаснодир, албатта. Бутун ўлканинг иқтисодий ҳаёти 1912

йилги маълумотга кўра, 7 та давлат ва 40 та турли фирма-ларнинг банклари кўлида бўлиб, бекиёс катта даромад-ларга эга эдилар.

Шунга қарамай, анча заиф бўлса-да, мустамлака дав-рида миллий буржуазия шаклланиб, жамият ҳаётида сал-моқли ўринни эгаллаб борди. XX аср бошларида унинг вакиллари қуйидагилардан иборат бўлган: Миркомил Мў-минбаев, Хўжаев, Фузаилов, Ҳакимбаев, ака-ука Вадьяив-лар, Ариф Ходжинов, Раҳимбаев, Абидов, Алимбаев, Муҳа-медов, Каримбаев ва бошқалар бор эди.

Рус капиталистлари уларнинг миллий буржуазия сифа-тида ривожланишларига ва куч-қудратга тўлишига йўл бермади. Буларга Туркистон ўлкаси билан алоқада кўпроқ воситачилар сифатида муносабатда бўлдилар. Натижада, миллий буржуазия «Москов савдо-саноат ширкати», «Ака-ука Шлосберг ширкати», «Вл.Алексеев ширкати», «Бр.Крафт ширкати», «Нева мануфактура ширкати», «Треугольник ширкати», «Данилов мануфактураси ширкати», «Морозов савдо уйи», «Прохоров мануфактураси» ва бошқа қатор фирмаларнинг исқанджасида фаолият кўрсатди. Кўрсатилган фирмаларнинг деярли ҳаммаси, пахта ва бошқа хом ашё маҳсулотларини узлуксиз Россияга олиб кетавердилар. Улар пахтани арзон нархда олишдангина эмас, балки ундан тайёрланган турли газламаларни сотишдан ҳам катта даромад олдилар. Бундан ташқари, юқорида кўрсатилган фирмаларнинг пахта тозалаш заводлари ҳам бор эди. Масалан, 1912 йилги маълумотга кўра, фирмалар Фарғона вилоятининг ўзида 50 та пахта тозалаш заводларига эга бўлганлар.

Туркистон замини Россиядан келтирилган тайёр саноат моллари билан тўлдирилиб, рус ҳукумати ва фирмалари ундан ҳам мўмай даромадларни қўлга киритдилар. Умуман айтганда, рус давлати ярим асрлик вақт ичида маҳаллий халқларнинг бойликларини имкони борича ўзлаштиришга ҳеч нарсадан тоймади.

«Эллик йилдан бери, - деб ёзган эди Фитрат, - эзил-дик, таҳқир этилди. Қўлимиз боғланди. Тилимиз кесилди. Оғзимиз қопланди. Еримиз босилди, молимиз таланди. Шарафимиз емирилди, номусимиз ғасб қилинди. Инсо-

нийлигимиз оёқ ости қилинди. Тузимли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар бир буйруққа бўйсундик. Бутун борлигимизни бердик»¹.

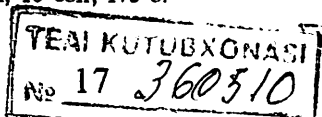
Хуллас, Туркистонни Россиянинг хом ашё манбаига ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирилиши, аёвсиз таланиши ва қашшоқланиши жадидларнинг ҳам, миллий буржуазиянинг ҳам нафратини уйғотди. Бу ҳолат, уларда она юртнинг иқтисодий мустақиллигини тиклаш ғояси ва курашини шакллантирди.

Мустамлакачилик сиёсати ўлканинг маънавий ҳаётига ҳам зарба берди. Чунончи, у миллий тилни ривожланишига йўл бермай, рус тилига давлат мақомини берди. XX аср бошларида бир нечта газеталарни чиқаришга рухсат берилди, лекин улар кўп умр кўрмай беркитилиб юборилди. Саводсизликни ҳукм суриши орқасида газеталар маълум бир тор доиранинг эҳтиёжини қондирди, холос. Рус ҳукумати халқ маорифини ривожлантиришни ҳаёлига ҳам келтирмай, мактаб ва мадрасаларни маблағ билан таъминламади. Айрим маълумотларга қараганда, Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетининг фақат бир фоизигина маорифга ажратилган. Унинг 74 фоизи рус мактабларини, 26 фоизи рус-тузем мактабларини таъминлашга сарфланди.

Яхшиямки, миллий буржуазия ва жадидлар бор экан, улар биргалиқда мактаб ва мадрасаларни таъминлаб турдилар. Шунингдек, ота-оналарнинг кўрсатган моддий ёрдами муҳим аҳамиятга эга бўлди. Рус ҳукумати мактаб ва мадрасаларни ўрта аср қолоқлигида саклашга ҳаракат қилиб, уларни қаттиқ назорат остида ушлаб турди.

Буни сабаби шундан иборат эдики, рус ҳукумати туб аҳолининг саводини, билимини ва миллий ҳис-туйғуларини ўсишидан жуда чўчиган. У иложи борича, ўлка халқини аста-секин руслаштиришга қаратилган сиёсатни ҳаётга татбиқ этишга ҳаракат қилди. 1870 йилдаёқ Россия халқ маорифи вазирлиги «маорифнинг мақсади пировардида барча маҳаллий аҳолини руслаштиришдан иборат» бўлиши ҳақида қарор қабул қилган. Шунга ўхшаш фикрни Н.О.Остроумов ҳам айтган: «Рус ҳукумати маҳаллий аҳо-

¹ «Шарқ юлдузи», 1992 йил, 10-сон, 173 б.

лини рус халқи билан аралаштиришга ҳаракат қилиши керак. Шу йўналишда маҳаллий аҳолининг маорифини маълум даражада ривожлантириш лозим».

Рус давлатининг ярим асрдан ортиқ ҳукмронлиги даврида ҳукумат томонидан маҳаллий аҳоли учун бирорта замонавий миллий мактаб, ўрта ва олий ўқув юрти очилмади. Натижада, ўзбек ва бошқа туб аҳоли вакиллари қоронғуликда ва қолоқликда, умуман маънавий қашшоқликда ҳаёт кечирди. Бунда, юқоридаги Н.Остроумовнинг «хизмати» катта бўлди. Шу боис ҳам жадид Мирмуҳсин Шермухамедов шундай ёзган эди: «Табиийки, Туркистонга маориф инспектори қилиб белгилангач, қарт миссионер Остроумовнинг таъсири ила бизда... мунтазам мактаб мадраса очира олмас эди. Қарт миссионер бунга пичроқ (ифлос) бир қасд ила қарши келадир эди. Зеро, тажрибали бир мактаб ва мадрасада ўқиб чиққан шоғирдларда диний, миллий ҳис-туйғу бўлар эди. Улар миссионернинг пичроқ маслағига хизмат этмасдилар. Энди революциядан сўнг миссионерларнинг уясига таёқ тикилиб тўздирилгач, қарт миссионер Остроумов Туркистондан йўқолди. Туркистон 27 йиллик шум маъулиндан қутилганидан кейингина сулу олди».

Ҳақиқатан ҳам, Остроумов кўп йиллар мобайнида улуғ миллатчилик сиёсатининг илҳомчиларидан ва ижрочиларидан бири эди.

Рус маъмурияти ва зиёлилари орасида агар мактаб ва мадрасаларни фаолиятига имкон яратилса, «ғафлатда ётган мусулмонларни уйғониши» ва «нонимиз яримта» бўлиши мумкин, деган хавотирланиш йўқ эмас эди.

Кўрилаётган даврда маънавий ҳаётнинг негизи бўлмиш дин дахлсизлиги сақланган бўлса-да, лекин дин пешволарининг жамиятдаги мавқеига қаттиқ зарба берилиб, қаттиқ таъқиб остига олинди. Вақф ерларининг қисқартирилиши ва уларнинг рус маъмурияти назоратига олинishi ҳам динни иқтисодий заминини анча заифлаштирди. Дин пешволарининг ҳар бир «ножўя» ҳаракати панисломизм ва пантуркизм сифатида қораланди. Мустамлакачилар халқнинг маънавий ҳаётини тарихий ёдгорликларни харобага айланттириш билан ҳам қашшоқлаштирди.

Босқинчилар ўзбекларни жаҳон тараққиётидан четда қолдириб, фан ва маданиятининг ўсишига катта тўсқинлик қилди. Бундай, миллатнинг бу кунинигина эмас, балки келажакни ҳам барбод этувчи миллий зулм жадидларнинг маънавий курашининг асосини шакллантирди.

Улар биринчи навбатда, халқнинг саводини чиқариш ва жаҳон андозаси даражасида билимини оширишга киришдилар. Улар ёшларни ўқитиш учун Германия, Франция, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатларга юборишни талаб этдилар. Масалан, бундай таклифлар М.Беҳбудийнинг «Эҳтиёж миллат» (1909), Ҳамзанинг «Муаллиф афандиларга улуғ рижомиз» (1914) ва Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадёр» (1915) сингари мақолаларида баён этилди.

Жадидлар матбуотни ривожлантириш билан ҳам халқнинг кўзини очишга ҳаракат қилдилар. Чунончи, улар 1905 йилнинг охирида «Ўрта Осиёнинг умр гулзорлиги» номли газета чиқаришиб, мактаб ислохотларига ва бошқа ҳаётий масалаларга оид мақолаларни чоп этдилар. Аммо газета икки ойдан кейин фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлди.

1906 йилда жадидларнинг «Тараққий» деган газетаси чиқарилди. Унда маорифда ислохотларни ўтказишга даъват этувчи фикр-мулоҳазалар, ўлка сиёсий-маъмурий тизимини танқид қилиш ва мусулмонларнинг бирлигини таъминлашни ўз ичига олган мақолалар чоп этилди. Шунинг учун ҳам газета кўп ўтмай ҳукумат томонидан тўхтатилиб кўйилди. 1906 йил сентябрида «Хуршид» («Куёш») газетаси чиқа бошлаб, унда эҳтиётлик билан сиёсий-ижтимоий бошқарув тизими танқид қилинди ҳамда халқнинг сиёсий онгини уйғотувчи мақолалар чиқарилди. Бироқ бу газета ҳам ўша йилнинг охириги ойларида маъмуриятнинг кўрсатмасига биноан тўхтатилди. 1908 йилда «Шухрат» номли жадид газетаси чиқди. Унда босилган М.Беҳбудийнинг мақолаларидан бирида, туб аҳоли вакилларида инженерлар, қонуншунослар, врачлар, иқтисодчилар тайёрлаш учун ёшларни хорижий мамлакатларга юбориш лозимлиги кўрсатилди. Шунингдек, у сиёсий ҳаётга доир мақолаларни ҳам эълон қилди. Бу газета ҳам одатдагидек ҳукумат томонидан ёпилди.

Демак, рус маъмурияти газеталарни бирин-кетин ёпиб,

жадидларнинг маърифтпарварлик фаолиятига тўсқинлик қилиб турган. Аммо, жадидлар бўш келмай, 1913-1915 йиллар орасида «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Жонли тил», «Бухорои шариф» ва «Турон» газеталарини ҳамда «Ал-ислоҳ» ва «Ойна» журналларини чиқардилар. Уларда ислохотлар ва бошқа долзарб масалалар бўйича фикр-мулоҳазалар ўз аксини топди.

Жадидларнинг сиёсий курашларини тасаввур этишда, 1913 йилда «Туркистон овози» ва «Голос Туркестана» газеталарида кўтарилган қуйидаги уч масала ҳам диққатни жалб этади:

1. Сибирь темир йўлидан то Афғонистон ва Эронгача бўлган жойда яшаётган бутун ерли халқлар билан руслар орасида ҳуқуқ ва солиқлар соҳасида тенгликни вужудга келтириш;

2. Кўчманчи ҳаёт кечирувчи мусулмонларга қишлоқ ва шаҳарлардан жойлар бўлиб берилганига қадар кўчиб келаётган русларга ер бермаслик;

3. Замонавий маърифатни тарқатиш.

Ушбу масалаларнинг йўналиши рус давлатининг улут миллатчилиқ сиёсатига қарши қаратилган эди, албатта.

Жадидларнинг машҳур вакилларида бири Чўлпон ўтмиш замонларда маърифатни ривожланганлигини, бироқ мустамлакачилик даврида уни инқирозга учраганлигини таъкидлаган. «Чор ҳукумати вақтида, - деб ёзганди у, - ички Россия мусулмонларини чўқинтирмоқ ишида Рустами Зол (Рустам Зол) бўлгон, бизнинг маълум Остроумов тўрамининг устози саналган машҳур Илминский чўқинтириш сиёсатининг бири бўлгон машҳур Поledонаевга ёзган хатида: «Ерлик халқ орасидан бизнинг учун фойдалиқ ва ҳеч бўлмаганда зарарсиз кишилар, у рус тилини тутилиб, уялиб гапиртургон, ўрисча ёзганда бир мунча хато билан ёзатургон, бизнинг губернаторимиздан эмас, ҳатто устол бошлиғи (Мирзо) миздан ҳам кўрқатургон кишилардир» - деган эди.

«Бунга қарши - деб сўзини давом эттиради Чўлпон, - биз рус тили билан эмас, ҳатто Оврупо маданияти миллатларининг тили ва билими билан жавоб берсак, одам қатори яшамокка албатта ҳақ қозонармиз. Энди бу эзгу ҳаракатга тарихимизда кўраолмоғинимизга бир нарса қўшилса,

яъни ўзбекнинг эркин йигитлари эмас, тутқун қизлари ҳам Илминский васиятига қарши исён бошласа, ўзи учун энг тотли бўлгон элидан, ота-онасидан кечиб, минглаб чақирим ерга кетсалар, одам қатори ҳаққини, туртки емасдан, урилмасдан сўкилмасдан, ўз ҳуқуқини ортиғи билан қозона оламиз. Эски турмуш ўлим тўшагида, йигитларимизнинг чин билимига қараб, бу интилишлари эски турмушни бироз аввал ерга кўмгусидир».

Гарчанд, ушбу ажойиб ва жўшқин фикрлар 1922 йилда «Қизил байроқ» газетасида ёзилган бўлса-да, лекин ундаги ғоялар, шоирнинг ва умуман жадидларнинг фаолияти чор ҳуқумати вақтида намоеън бўлган.

Олдинги саҳифаларда қайд қилинган Миркомил Мирмўминбоев Андижонда шифохона ва мадраса очиш учун кўп ҳаракат қилди, лекин рус маъмурияти унинг мавқеини янада ошиб кетишидан ва халқнинг «уйғониши»дан қўрқиб, режасини амалга ошишга йўл бермади. Бу хусусда қуйидаги ҳужжат далолат беради:

“Фарғона вилоят бошқармасига

Миркомил Мирмўминбоев Андижон шаҳрида қурмоқчи бўлган мадраса масаласи бўйича шуни маълум қиламанки, Фарғона вилоят бошқармасидан мавжуд мадрасаларни кенгайтириш ва янгиларини қуришга иложи борица рухсат этмасликни ва фақатгина эски мадрасаларни таъмирлашга рухсат берилишини сўрайман.

Охирги пайтларда баъзи бир шаҳарларда Андижон, Қўқон ва Ўратепа мусулмонларининг баъзи бир мачит ва мадрасаларига ўқувчиларнинг мисли кўрилмаган даражадаги катта оқими кела бошлади. Бу давлат манфаатларига зид ҳолдир. Масалан, шундай мадрасаларнинг бирида муллаваччалар сони 160 кишидан бирданига 600 кишига кўпайган. Андижон шаҳрида шундоқ ҳам мусулмон мактаблари керагидан ортиқроғдир».

Туркистон ўлкаси халқ билим юртларининг инспектори имзо чеккан мазкур ҳужжат рус ҳуқумати хоҳиш-иродасининг ифодасидир, албатта.

Демак, рус давлатининг маориф ва маданий соҳадаги сиёсати ўзбек ва бошқа туб аҳолини саводсизликда ва қолоқликда сақлашга, умумжаҳон тараққиётидан маҳрум

этишга қаратилган эди. Шунинг учун ҳам халқ оммаси маънавий жиҳатдан қашшоқлашди. Мана шундай реакцион сиёсатга қарши ўлароқ жадидларнинг маърифий ва маънавий чиқишлари юзага келди.

XIX асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларидаги шароит жадидларнинг сиёсий, иқтисодий ва маънавий қарашларини белгилаган эди. Бу тарихий аҳамиятга молик ғоялар миллий буржуазия, руҳоний ва умуман маҳаллий юқори табақанинг илғор вакиллари ҳам қамраб олди. Чунки Россия ҳукмронлиги ўлкани хом ашё манбаси ва тайёр маҳсулотлар бозорига айлантирди, мустамлакачилик ва улуғ миллатчилик сиёсатини авжига миндирди.

Ватанга содиқлик ва унинг мустақиллигини тиклаш ҳис-туйғулари ҳам жадидлар етакчилигида жамиятдаги барча табақаларни озодлик курашига чорлади. Жадидлар шароит тақозосига кўра, биринчи навбатда, халқнинг саводини чиқариш, билимини ошириш, миллий ҳис-туйғуларини ва сиёсий онгини ўстириш учун курашдилар. Бошқачароқ айтганда, улар фаолиятининг дастлабки босқичида маърифатпарварлик салмокли ўринни эгаллади. Аммо, бу уларда сиёсий ғоялар ва мақсадлар йўқ эди дейиш эмас, албатта. Аксинча, олдинги саҳифаларда кўрсатилганидек, сиёсий қарашлар мавжуд эди, лекин уни дарҳол амалга ошириш учун ҳали шароит етилмаган эди. 1917 йилда Россияда Романовлар сулоласи ағдарилиб, сиёсий курашга имкон туғилиши биланоқ жадидлар, миллий буржуазия ва руҳоний вакиллари биргаликда Туркистон мустақиллиги учун сиёсий кураш бошладилар.

XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиш ва шаклланиш тарихи ўрганила бошлаганига кўп вақт бўлганича йўқ. Аммо шунга қарамай, ҳозирнинг ўзидаёқ бу масала юзасидан талайгина ишлар амалга оширилди. Жадидчилик ҳаракатига бўлган қизиқишнинг тобора кенг қанот ёзаётганлиги ва бу мавзу билан Германия, Франция, АҚШ, Япония ва Туркия сингари мамлакатлардаги олимларнинг ҳам шуғулланаётганлиги сабабли, Туркистон халқлари тарихининг бу мураккаб даври кенг кўламда ўрганилмоқда. Бироқ, худди шу ҳол туфайли айрим масалалар юзасидан бир-бирига зид қарашлар ҳам пайдо бўлмоқда.

Туркистонда жадидчилик ҳаракатининг бошланиши масаласида яқин вақтларга қадар тарихчи ва адабиётшунос олимлар даврасида яқдиллик бўлган. Улар жадидчиликнинг XX аср бошларида Россия, Туркия ва Эронда рўй берган инқилобий ҳаракатлар таъсирида майдонга келгани ҳақида ягона фикрда бўлганлар. Аммо кейинги йилларда худди шу масалада ўзгача фикрлар ҳам ўртага ташланмоқда.

Ўзбек халқи тарихининг хорижий тадқиқотчиларидан бири Боймирза Ҳайитнинг фикрига кўра, жадидчилик XIX асрнинг охирларида бошланган. У Туркистондаги бу маърифатпарварлик ҳаракатининг кўзга кўринган намояндаларини санаганда, Бехбудий, Фитрат, Чўлпон сингари том маънодаги жадидлар билан бирга Комил Хоразмий, Муқимий, Фурқат, Абай, Мулла Нафас, Зинҳорий сингари маърифатпарвар шоирларнинг ҳам номларини тилга олган. Сўнгги йилларда ўзбек олимлари орасида ҳам жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиш вақтини бир оз олдинга суриш, шунингдек, жадидлар сафини юқоридаги сингари кенгайтиришга уриниш тамойили йўқ эмас.

Жадидчиликнинг қачон бошланганлиги принципиал аҳамиятга молик. Агар биз, бу ҳаракатнинг XIX асрнинг

охирларида бошланганлиги тўғрисидаги фикрга қўшилсак, у ҳолда унинг қайси омиллар таъсирида пайдо бўлганлиги ва моҳияти масаласига ҳам ойдинлик киритиш лозим бўлади. Қолаверса, Комил Хоразмий, Муқимий ва Фурқат билан Беҳбудий, Фитрат ва Чўлпон ўртасидаги жадидона яқинликни ҳам асослаб бериш зарур.

Ушбу масалага ойдинлик киритиш учун, аввало, «жадид» сўзининг қачон ва кимларга нисбатан қўлланилганини яна бир бор эслашимиз лозим.

Туркистондаги жадидчилик ҳаракатининг таниқли намояндаларидан бири Абдулла Авлоний ўзининг таржимаи ҳолида 1900 йилда уйлангани ва оила бошлиғи бўлиб қолганлигини эслаб, бундай ёзган: «Бу вақтда бутун оилани боқмоқ учун қиш кунларида ишламоққа тўғри келганлигидан қуввати муҳофазам ўрта даража бўлгон ҳолда мадрасани ташлаб чиқиб кетувга тўғри келди. Шул чоқларда ўзим меҳнат ичида яшаганлигимдан бойларга ва муллаларга қарши шеърлар ёза бошладим. Мадрасадан чиқиб кетсам ҳам маориф ишларидан чиқиб кетмадим. Турли газеталар ўқишга тутиндим. Шул замонларда Русиянинг турли шаҳарларида чиққан матбуот-газета ва журналлар билан танишиб, ўқиб маълумотимни орттира бордим. «Таржумон» газетасини ўқиб, замондан хабардор бўлдим. Шул замонда ерли халқлар орасида эскилик-янгилик жанжали бошланди. Газет ўқувчиларни муллалар «жадидчи» номи билан атар эдилар. (Таъкид бизники - Н.К.) Мен ҳам шу жадидчилар қаторига кирдим. 1904 йилдан жадидчилар тўдасида ишлай бошладим. «Жадид мактаби» очиб, ўқитувчилик қила бошладим».

Агар Абдулла Авлонийнинг 1878 йили туғилгани ва ўзбек жадидчилик ҳаракатининг отаси Маҳмудхўжа Беҳбудийдан бор-йўғи уч ёшга кичик эканлигини эътиборга олсак, унинг жадид ёзувчиларнинг тўнғич бўғинига мансуб эканлиги маълум бўлади. Демак, у 1900-1904 йиллар оралиғида «Таржумон» газетасини ўқиб, замондан хабардор бўлган ва жадидлар тўдасида ишлай бошлаган. Жадидлар билан қадимлар (ёхуд қадимчилар) ўртасидаги кураш ҳам худди шу даврда бошланган.

А. Авлонийдан ўн бир ёш кичик бўлган Ҳамзанинг

«Таржумон» сингари даврнинг тараққийпарвар газеталари билан танишуви эса 1907-1908 йилларда бошланган. Унинг таржимаи ҳолида бу ҳақда қуйидаги сўзларни ўқиймиз: «1907 йили, отам ҳажга кетиши муносабати илан, бирга Қашғаргача узатиш муносабатила саёҳатга бориб, биринчи мартаба «Вакт», «Бокчасарой» (тўғрироғи - «Таржумон»-Н.К.) газеталарини ўқишга шундан ўрганиб қайтдим. Шундан бошлаб кундан-кун эски хурофотларни, мадраса ўқишларини, халқ тирикчилигидаги ўзгаришларни, маданият, иқтисод деган масалаларни текширишга кира бошладим». Ҳамза «Йигитлар товуши» деган мақоласида яна шу масалага қайтиб, бундай ёзган: «Кўп узоқ эмас, 1908 йилларда ҳам мадрасада ўқуб юрган вақтимизда газет-журналларни бировлар номига ёздуруб олуб, қўлтуғимизга ёшуруб, шул мадрасанинг қозон қўядиган қоронғу ҳужраларинда эшикни ичидан беқлаб, ўшанда ҳам кўрқуб-кўрқуб ўқур эдик».

А.Авлоний ва Ҳамзаларнинг бу сўзларини келтиришдан мақсад, ўзбек жадиждарининг «Таржумон» сингари газеталар таъсирида XX асрнинг бошларида пайдо бўлганларини тасдиқлашдир.

Тўғри, Туркистонда бошланган жадидчилик ҳаракатини биргина «Таржумон» газетаси билан боғлаш тўғри эмас. Шу йилларда шакллана бошлаган маҳаллий зиёлилар «Вакт» ва «Таржумон» газеталари билан бирга Татаристон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва Мисрда нашр этилган газета ва журналларга ҳам муштарий бўлиб, уларни мунтазам равишда ўқиб турганлар. Садриддин Айнийнинг «Қисқача таржимаи ҳолим» деган хасби ҳолида ёзишича, ёшликдаги ўртоқларидан бири Ҳиндистонда форс тилида чиққан «Ҳабл ул-матин», Мисрда форс тилида босилган «Чеҳра-намо» газетасини ҳам «қаерлардандир топиб келган».

Шу тарзда XX аср бошларида Туркистонга етиб келган тараққийпарвар газеталар Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, А.Авлоний, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон сингари ёшларни дунёнинг бошқа мамлакатларида яшовчи халқлар ҳаёти билан, янги туғилган асрнинг маърифатпарварлик ғоялари билан таништира бошлади. Худди шу йилларда Россия, Туркия ва Эронда содир бўлган инқилоблар ҳақи-

даги хабар ҳам шу нашрлар орқали Туркистонга етиб келди.

Модомики, юқорида номлари тилга олинган газеталар ёш авлоднинг кўзини очиб, унга XX асрнинг - ижтимоий силсилалар ва илмий-техник кашфиётлар асрининг кириб келганлиги ҳақидаги ҳақиқат билан ошно этган ва унинг дунёқарашида кескин ўзгариш ясаган бўлса, демак, мустамлака шароитида яшаётган Туркистоннинг ўзида бундай газеталар йўқ эди. Шу биргина фактнинг ўзиёқ Туркистонда ўша даврда ҳукм сурган ижтимоий, маданий ва маърифий муҳит ҳақида озми-кўпми тасаввур беради.

Кичик бир мақолада XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидаги тарихий вазиятнинг мукаммал манзарасини кўрсатиш мумкин эмас. Бир замонлар ер қуррасида энг қудратли бўлган Темур салтанати XIX асрнинг ўрталарига келиб, ўзининг ҳарбий, сиёсий, ижтимоий ва иқтисодий салоҳиятини мутлақо йўқотган, уч кичик хонликка ажралган ва азбаройи ҳолсизланганлигидан рус қўшинлари томонидан осон-гаров босиб олинган эди. Туркистон халқлари, бир томондан, мустамлакачи чор ҳокимияти, иккинчи томондан, маҳаллий бойлар ва амалдорларнинг қаттиқ сиқуви остида яшарди. Ана шу икки томонлама зулм ва икки томонлама сиқув Туркистон халқларининг нафақат иқтисодий, балки ижтимоий, маданий, маърифий ва маънавий ҳаётига мислсиз даражада катта салбий таъсир ўтказди. Нафақат чор ҳокимияти, балки маҳаллий давлат идораси ҳам халқнинг ижтимоий онгининг ошиши, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиши, бошқа халқлар ва мамлакатлар ҳаёти ҳақида тасаввурга эга бўлишидан манфаатдор эмас эди. Шунинг учун ҳам, бир томондан, чор ҳокимияти, иккинчи томондан, маҳаллий давлат тузуми халқнинг кўзини очиши, ижтимоий ва маданий ҳаётини нурлантириши мумкин бўлган ҳар қандай тадбирларга қарши тиш-тирноғи билан қурашди.

Россиянинг Шарқдаги сиёсатига муайян даражада таъсир ўтказган кишилардан бири Н.И.Ильминский маслақдоши Победоносцевга ёзган мактубларининг бирида бундай фикрни олға сурган: «Олимлардан ва ўта билимли ўқитувчилардан эҳтиёт бўлинглар. Ўта одобли ва муккаси

билан динга берилган оддий одамларга қараганда уларни жуда қаттиқ кузатув остига олинглар». Ильминскийнинг ана шундай «доно» маслаҳатига амал қилган Россия Ички ишлар полицияси департаменти Туркистондаги ҳар бир маърифатли кишини қаттиқ назорат остига олибгина қолмай, масжид ва мадрасалар, китоб бозорлари ва омборларда тинтув ўтказиб, сиёсий адабиётнинг, яъни Боқчасарой, Уфа ва бошқа шаҳарларда чоп этилган газета ва журналларнинг бор-йўқлиги билан қизикди, бундай таракқийпарвар нашрларнинг Туркистонга кириб келмаслиги учун барча чораларни кўрди; бу билангина кифояланмай, маҳаллий зиёлиларни икки қанотга ажратиб юбориб, уламоларни жадидларга, жадидларни эса уламоларга қарши қўйди; дин арбобларининг ўта мутаассиблашишига шарт-шароитлар туғдириб, улар ихтиёридаги масжид ва мадрасаларнинг кўпайиши ва шу орқали таъсир доираларининг кенгайишига имконият яратди. Ана шу тарзда «олимлар ва ўта билимли ўқитувчилар» сиёсий назорат остига олиниб, «ўта одобли ва муккаси билан динга берилган оддий одамлар»нинг Туркистоннинг ижтимоий ва маънавий ҳаётидаги мавқеи ошиб борди. Айти пайтда чор ҳокимияти маҳаллий маъмуриятнинг ижозати ва уламоларнинг лоқайдлиги (ёхуд фаолсизлиги) туфайли Туркистонда фоҳишахоналар ва ичкилик сотувчи дўконларни очди. Бу ҳар иккала разолат ўчоқлари аждаҳо сингари маҳаллий халқни секин-аста ўз домига торта бошлади.

Хўш, Кўкон ёхуд Хива хонлиги, ё бўлмаса, Бухоро амирлигидаги давлат арбоблари ўртасида мамлакат ва халқнинг разолат ботқоғига ботаётганини кўрган ва бунга қарши бош кўтарган кишилар бўлганми?..

Замондошларнинг шаҳодат беришларига кўра, масалан, Бухоро амирининг маишатдан бошқа дарди бўлмаган. Кушбегининг собиқ котибларидан бири Мирзо Ҳикматуллонинг гувоҳлик беришига кўра, амир халқ ишига бутунлай аралашмай яшаган, ҳатто йиллик келим ва кетимни ҳам билмаган. Хива хони эса қари бир одам бўлиб, умрининг кўп вақтини қушлар ва гуллар билан ўйнаб ўтказган. Улар атрофида ҳам халқ ва мамлакат тақдири билан яшаган бирорта амалдор бўлмаган.

Ана шундай тарихий шароитда Марказий Осиёни босиб олган чор ҳокимияти Туркистоннинг ҳақиқий хўжайинларига айланган. Дарвоқе, «Новое время» журналининг 1908 йил сонларининг бирида босилган мақола худди шундай - «Туркистоннинг хўжайинлари» деб номланган. Унда, жумладан, бундай дейилган: «Бизнинг сўнгги икки генералимиз Черняев билан Скобелев иссиқ иқлимда, жанубий тоғларнинг этакларида рус қабиласининг ҳукмдорлигини мустаҳкамлаш учун Ўрта Осиёда арслондек курашди. Улар даҳоси ва жасорати билан, қадимги даврларда айтишганидек, «рус тожининг қимматбаҳо дурдоналаридан бири» - Туркистон ишғол этилди».

Туркистонни рус тожининг қимматбаҳо дурдоналаридан бири деб атаган кимсалар учун биринчи навбатда, олгин керак эди. Улар Туркистонни олгин конларидан иборат ўлка, деб ўйлаганлар. Туркистоннинг фақат ер ости бойликларига эмас, балки ер усти бойликларига ҳам эга эканлигини билганларидан кейин улар минглаб мужикларни Ички Россиядан кўчириб келтирганлар. «Келажак муҳожир рус қишлоқлари ерли халқ кишиларидан кўра бойроқ бўлиши керак», деган шиор шу даврда рус мустамлакачилик сиёсатининг тамал тошини белгилаб берди. Шу шиорга амал қилган мустамлакачилар маҳаллий халққа тегишли унумли ерларни тортиб олиб, уларни келгинди мужикларга бўлиб бердилар. Ана шу тарзда, 1906-1913 йилларда Туркистонда 116 та рус қишлоғи вужудга келди. Бу қишлоқларни ташкил этган мужикларнинг 36,7 фоизи ҳеч қандай мол-мулксиз, 60,9 фоизи эса, ҳатто, сарик чақасиз келган эди. Чор ҳокимияти ана шу мужикларнинг бошларини силаб, уларнинг маҳаллий халқни эзиш ва феодал қолоқлик шароитида ушлаб туришда ҳукуматнинг ишончли суянчиғи бўлишлари учун барча имкониятларни яратди. Натижада, маҳаллий халқнинг иқтисодий, ижтимоий ва маданий аҳволи чидаб бўлмас даражада оғирлашди.

Туркистон халқларининг шу даврдаги ҳаёти, савияси, менталитетига хос салбий хислатлари, иллатлари тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш учун Бехбудийнинг «Падаркуш» пьесаси, Фитратнинг «Мунозара», Чўлпоннинг «Курбони жаҳолат», «Дўхтир Муҳаммадёр» ҳикоялари ва бошқа.

ўнлаб жадид адабиёти намуналарини ўқишнинг ўзи кифоядир. Чунончи, европаликлар билан ўзбек халқи ўртасидаги фарқни тасвирлашга бағишланган бир шеърида Тавалло бундай ёзган:

Ёвропо аҳли, сиз кулоқ солингиз,
Биз хунарлар ёзиб тонуштирамиз.
Келтуринг занбурак, қурол неча хил,
Бизни сопқон ила отуштирамиз.
Афтомобил, аробангиз қайда,
Хўканд арба билан чопуштирамиз.
Биз билурмиз, сиз тўғри сўзни кули,
Лек биз ялғонлар қотуштирамиз.
Дўстни душман эдуб, солиб иғво,
Гап тошуб ўртага чоқуштирамиз.
Кўлда бидъат маромномаси бор,
Ким яқин келса, биз ёпуштирамиз...

Ана шундай сатрларни ўқир экансиз, аср бошларидаги Туркистон халқлари ҳаёти кўз олдингизда гавдаланади. Чўлпон «Дўхтур Муҳаммадёр» хикоясида шу аянчли ҳаётнинг манзараларини янада аниқ ва ҳаққоний бўёқлар билан тасвирлаб : «Эрта билан соат 8 да истансаға чиқуб, поездни кутуб турди. Ниҳоят, XX аср маданияти аждар каби пишиллаб, ҳар тарафга сув чочуб... Муҳаммадёрни ватанидан айирмоқчи эди. Истансада бир ғариб манзара эдики, Муҳаммадёрнинг қўнглини бузмоққа бошлади: бир мусулмон хуржун йўқотган! Бири бора турғон истансасин номин билмай, бошқа истансаға билет олуб қўйғон... ва шунга ўхшаш даҳшатли манзаралар олдида Муҳаммадёр қотуб қолди. Ниҳоят, иккинчи зуванок урилганда, чиқуб, учинчи классдан жой топуб ўтурди. Ҳалиги қўркунч манзаралар бунда андин ҳам зиёда ҳукм сурмоқда эди: бир мусулмон бириси билан урушуб бурни қонағон, бир мусулмонни поезд маъмурлари тутуб олуб урадурлар... Муҳаммадёр чидаёлмади. Поезднинг ташқарисига чиқуб, тикка туруб, истансани томоша қила бошлади. Бир армани Қофқознинг қоронғу гўшалариндан келуб, истансада дўкон очуб, бой бўлуб, икки ўғлини ҳукумат мактабларида тарбия қилмақда... Ва ерли мусулмонлар эса топган пулларни тўйга, жанозага сарф қилуб, фақирликда, хорликда

қолмоқда эдилар...» дея ёзади.

Аср бошларидаги турмушнинг бундай манзараларини кўрган зиёлилар «Таржумон», «Вақт» сингари газеталарни ўқиганларидан кейин уларни бартараф этиш йўллари кидирдилар. Исмоил Гаспралӣ ўз газетаси орқали Туркистонга янги давр ғояларининг келишига имкон туғдирибгина қолмай, 1893 йили ўзи ҳам Самарқанд ва Бухорога келиб, Беҳбудий, Шакурӣ сингари миллатнинг олди кишилари билан танишди, ҳатто Бухорода «усули жаҳид» мактабини очди. Секин-аста Самарқанд, Қўқон, Тошкент, Андижон сингари шаҳарларда ҳам жаҳид мактаблари ташкил этила бошланди. Санокли бўлса-да, дастлабки жаҳидлар пайдо бўлди. Лекин бу мактаблар ва уларни ташкил этган жаҳидларнинг миллий уйғониш ҳаракати намояндалари сифатида шаклланиши осон кечмади.

Чор Россиясининг хуфяларидан бири, Эрон ва Туркиядаги миллий озодлик ҳаракатлари ҳамда 1905 йил рус инқилобидан кейинги Бухоро аҳли тўғрисида бундай маълумотни берган: «Бухорода мадрасалар кўп бўлса-да, халқ ортиқ нодон, сиёсий фикр деган гаплар ҳеч ҳам йўқ. Русия инқилоби ҳақида ҳеч нарса англамайдулар. Маълумоти бўлгонлари ҳам Русия инқилобини инқилоб деб билмайдурлар. Нима бўлса ҳам Бухорода ўзгариш эҳтимоли жуда узоқдур». Шу хуфя Бухоро аҳлининг сиёсий савияси тўғрисида мулоҳаза юритиб, яна бундай ёзган: «Бухоро бозорларида учраша тургон кишлокилардан дуруст маълумот ололмади. Сабаби эса, улар, биринчидан, шаҳарга иш билангина келганларидан сўзлашиб ўлтиришга вақтлари йўқдур. Иккинчидан, сиёсатдан гапиришга амирнинг хуфяларидан кўрқадурлар, чунки, амирнинг хуфялари ниҳоятда кўп бўлиб, сиёсий бир гап эшитсалар, ушлаб, дарров зиндонга соладирлар».

Сўнги йилларда айрим тарихчилар ва айниқса журналистлар, XX аср бошларидаги тарихий вазиятнинг ана шундай нохуш манзарага эга бўлишида амир ва хонликларнинг ҳам айби катта эканлигини эътибордан соқит қилиб, улар фаолиятига ижобий баҳо бериш ва уларни халқ дарди билан яшаган кишилар қилиб тасвирлашга уринмоқдалар. Бу, мутлақо нотўғри қарашдир. Ўзларига

тегишли тасарруфда мустабид тузумни ўрнатган бу давлат арбоблари халқни мустамлакачилар билан бирга эзиб, хур фикрли кишиларни даҳшатли равишда маҳв этиб келганлар. Ана шундай шароитда жадидларнинг ўқув тизimini ислох этиш, янги типдаги мактабларни очиш, халқни маърифатлаштиришга қаратилган дастур билан чиқишлари, жадид мактаби, жадид матбуоти, жадид адабиёти ва жадид театрга пойдевор қўйишлари уларнинг улкан фукаролик жасоратларидир.

Ана шу тарзда жадидлар XIX асрнинг охирларида эмас, балки XX аср бошларида майдонга чиқдилар. Лекин уларнинг тарих сахнасида пайдо бўлишларида бояги икки омил - тарихий-ижтимоий шароит ва даврнинг янги ғояларини олга сурган газеталари билан бирга, учинчи омил - Муқимий ва Фуркатлар бошлаб берган ўзбек маърифатпарварлик адабиёти ҳам муҳим роль ўйнади. Аммо бу сўз уларнинг ҳам жадид бўлганликларини мутлақо англамайди.

Жадидлар пайдо бўлган илк кунлардан бошлаб, улар ҳам чор ҳокимияти, ҳам маҳаллий ҳукмдорларнинг қаршиликларига дуч келдилар. Бинобарин, улар халқни шу икки зулм ўчоғидан, шу икки қолоқлик ботқоғидан халос этмоқчи бўлган эдилар. Абдулла Бадрий «Ёш бухороликлар кимлар?» деган рисоласида жадидларни кўзда тутиб, бундай ёзган эди:

«... ошларнинг фикру хаёллари ва муддаолари биз, бечора ва қашшоқларни ғурбатдан, яъни амирлар, беқлар ва бойларнинг зулмларидан озод қилмоқ (таъкид бизники - Н.К.) ва бизларнинг роҳатимиз ва тинчлигимиз учун ҳаракат ва тараддуд қилмоқдир».

Стихияли тарзда пайдо бўлган ва дастлаб, асосан, маърифий вазифаларни амалга ошириш мақсади билангина майдонга келган жадидларнинг бирлашиши ва кенг қанот ёзишида, ўзбек жадидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг хизматлари беқиёсдир. У келажакда миллий босмаҳона ва нашриётни ташкил этиш, қўшни халқлар ҳаёти, жумладан, мактаб ва маорифи билан танишиш, бу мамлакатлардаги тараққийпарвар кучларнинг тажрибаларини ўрганиш ва ўзбек жадидларининг халқаро алоқаларини изга солиш учун Россиянинг бир қанча саноат

марказларига ва Яқин Шарқ мамлакатларига борди. Бухорода ташкил этилган «Тарбияи атфол» жамиятининг саъй-ҳаракати билан Фитрат Туркияга таҳсил кўргани борди. Чор хуфяларининг махфий хатларига қараганда, у Туркияда бўлганида, «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотига аъзо бўлиб кирди ва ҳатто, Бухорога қайтиб келганидан кейин ҳам бу ташкилот билан алоқасини узмай, унинг тажрибасидан фойдаланди. Фитратнинг Бухоро амирлигидаги сиёсий, ижтимоий ва маданий муҳитни ўзгартириш зарурлигини англаш қобилияти унинг ўзбек жадиличлик ҳаракатининг дастури бўлиб хизмат қилган «Мунозара», «Ҳинд сайёҳи баёноти» сингари асарларини ёзишга имконият яратди. Туркияда чоп этилиб, Бухорода яширин равишда тарқатилган бу асарлар бухоролик ёшларнинг дунёқарашида инкилобий ўзгаришларни юзага келтирди. Ана шу тарзда жадиждлар тажриба орттириб сафларини тобора кенгайтира бордилар.

Шундай қилиб, жадиличлик XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистонда ҳукм сурган фавқулудда қолок иқтисодий, ижтимоий ва маданий шароитда яшаётган халқларни маърифатлаштириш, жамият ҳаётида ижтимоий ва маданий ислохотлар ўтказиш, пировардида, миллий мустақиллик ғояларини ҳаётга тадбиқ этиш мақсадини ўз олдига қўйган ҳаракат сифатида, тарихий вазият тақозоси билан вужудга келди. Бу ҳаракат ўзининг шаклланиш йўлини босиб ўтар экан, аср бошларидан 1917 йил февраль инкилобига қадар бўлган биринчи босқичида, миллий озодлик ҳаракати сифатида узил-кесил расмийлашди. Февраль инкилобининг рўй бериши ва чор ҳокимиятининг фалажланиши билан у ўзининг пировард сиёсий мақсади - мустақил давлатни барпо этиш ғоясини амалга оширишга киришди. Лекин бу ҳаракатнинг кучли ва бирлашган партия ё ташкилотга эга бўлмаганлиги ҳамда халқ оммасини ҳали уйғота олмаганлиги сабабли, унинг мустақил ўзбек давлатини барпо этиш режаси рўёбга чиқмади. Ҳали оёққа туриб улгурмаган ёш Туркистон мухторият ҳукуматини шўролар давлати гўдаклик пайтидаёқ мажақлаб ташлади.

Жини жадиличлик ҳаракати ва унинг намояндаларини

ёкгирмаган большевиклар бу ҳаракатни фақат маърифий ҳаракат деб баҳолаган ва уларни сиёсий калтабинликда айблаб келган эдилар. Жадидчилик ҳаракатининг улкан арбоблари ва ташкилотчиларидан бири Мунавварқори Абдурашидхонов 1927 йилда ёзган мақоласида большевиклар қўйган бу айбга: «Чор ҳукуматини йўқотиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъбир билан айтганда, дўконда ўлтириб насия ёзадурғон ходимлар етказсак. Бу ишга ақлли одам шу баҳони беришда у ёк, бу ёкни мулоҳаза қилсун» дея жавоб ёзган эди.

Мунавварқори Абдурашидхоновнинг бу сўзларига таяниб айтиш мумкинки, жадид мактабини тузишдан мақсад, большевиклар айтганидек, савдо ходимларининггина тайёрлаш эмас, балки халқнинг умумий савиясини кўтариш, замонавий фанларни эгаллаган инженер, врач, журналист, юристан тортиб, давлат арбобигача бўлган кишиларни тарбиялаш ва улар ёрдамида давлат идораларини ерлилаштириш, шу тарзда мустамлакачиларни Туркистон тасарруфидан сиқиб чиқариш эди. Жадидлар ана шу мақсадни амалга ошириш учун «усули жадид» мактабларини ташкил этибгина қолмай, айни пайтда миллий матбуот, адабиёт ва театрни яратишга ҳам катта эътибор бердилар ва жадидчилик ҳаракатининг бу жабаҳалари орқали Туркистон халқлари ҳаётини тубдан ўзгартириб, мустақил ўзбек давлатини курмоқчи бўлдилар.

Туркистонда сиёсий партиялар фаолиятини яхши ўрганган француз разведкачиси майор Лякоста, 1906 йилда ўз мамлакатига йўллаган хуфяномасида бундай ёзган эди: «Туркистон ўлкасидаги энг эътиборли ва келажаги порлок сиёсий куч социал демократлар (большевик ва меньшевиклар) ёки социал инқилобчилар (эсерлар), ё кадет ва либераллар эмас, балки ўзбек жадидларидир».

Ўз олдиларига Туркистон халқларининг тақдири учун муҳим аҳамиятга молик вазифани қўйган жадидлар, 1906 йил январида Петербургда бўлиб ўтган Умумрусия мусулмонлари қурултойига ўз вакилларини яширинча юбориб,

Россия тасарруфида яшаган бошқа мусулмон халқлар ва уларнинг пешқадам арбоблари билан алоқа ўрнатмоқчи бўлганлар. Бу вақтда ўзбек жадидлари, Қозон татарлари каби, ўз миллий дастурларига эга бўлганлар ва келажакда рус истибдодига жиддий зарба бериш учун тайёргарлик кўрганлар. Аммо уларнинг бу ниятларидан хабардор бўлган большевиклар Осипов кўзголонидан кейин кўплаб жадидларни қириб ташлаганлар. Ўз мустабид давлатининг душмани деб билган Бухоро амири ҳам жадидларни қиришда большевиклардан заррача орқада қолмаган.

Жадидчилик ҳаракатининг пайдо бўлиш ва яқунланиш тарихи, шубҳасиз, фақат шу нуқталардангина иборат эмас. Ўзбекистоннинг яратилажак янги тарихида халқимиз ҳаётининг бу муҳим даврини тўғри ва ҳар томонлама мукамал ёритиш учун нафақат, республикамизнинг очик ва ёпиқ архивлари, балки, биринчи навбатда, Москвада собиқ КГБ ва бошқа архивларда сақланаётган ҳужжатларни пухта ўрганишимиз, уларда мавжуд бўлган факт ва маълумотлардан тўғри хулосаларга келишимиз лозим.

Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури

Ўзбекистоннинг миллий давлат сифатида ривожланиш йўлига ўтиши тарихий хотирани тиклашга, миллий ўзликни англашга мезон яратди. Шу боис, ўзбек халқининг узоқ муддатли озодлик ва мустақиллик кураши, миллий-озодлик ҳаракати мафкурасининг шаклланиш тарихи жуда кучли ижтимоий қизиқиш уйғотмоқда. Маълумки, 70 йиллик шўролар истибдоди даврида ўзбек халқининг ва, умуман, Марказий Осиё халқларининг озодлик кураши саҳифалари коммунистик мафкура тазйиқи остида онгли равишда сохталаштирилди. Энди тарихий ҳақиқатни тиклаш вақти келмоқда. XIX-XX асрлардаги шароитда миллий озодлик ҳаракатининг, шу жумладан, унинг алоҳида ижтимоий-сиёсий оқимларининг тарихий жараёндаги ўрни ва ролини ҳолисона ўрганиш, долзарб масала сифатида илмий доирага чиқди. Тарихий тажрибанинг кўрсатишича, миллий ўзликни англашнинг ўсишига муҳим туртки бўлган ва миллий озодлик ғоясини шакллантириб, ўз фаолияти билан уни амалга оширишга уринган кучли прогрессив ҳаракат - жадидчилик бўлган. У жаҳондаги умуминсоний ва миллий қадриятларга асосланиб, жамиятнинг пишиб етилган ривожланиш талаблари ва ўлка туб ерли аҳолисининг зарур манфаатларига жавоб берарди.

Жадидчилик, маърифатпарварликдан қудратли сиёсий ҳаракатга қадар бўлган мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтди. Туркистондаги мустамлака, унинг турли таназулга юз тутганлиги, халқнинг оғир иқтисодий аҳволи, жаҳоннинг тараққий этган мамлакатларидан иқтисодий жиҳатдан ортда қолиши, маданий қолоқлик, ижтимоий онгдаги турғунлик - жадидларни жаҳон тараққиёти тажрибасидан фойдаланиб, тезликда бу ҳолатдан чиқиш йўллари излаб топишга чорлади. Етилиб қолган муаммоларни ҳал этишдаги дастлабки йўл сифатида маърифатпарварлик ҳаракати юзага келди.

Нима учун масала айнан шундай қўйилди? Сабаби, жадидларнинг ўзлари талаба ёшлар эди. Улар ҳам Шарқ, ҳам Ғарб маданияти ютуқларини эгаллашга интилдилар, ўқидилар ва ўзгаларни ҳам шунга даъват этдилар. Жадидлар хорижга чиқиб, турли мамлакатлардаги маданият ва таълим тараққиёти даражасини кўра олдилар, уларни солиш-тирдилар ва бу зеҳнли ёшларда жаҳон тараққиёти ютуқларини Туркистонга келтириш истаги пайдо бўлди. Натижада, жадидларнинг диққат марказига биринчи босқичда таълимни ислоҳ этиш вазифаси қўйилди. Улар бундай ислохотларни ўтказиш заруратини нафақат, назарий жиҳатдан исботлаб бердилар, балки янги усулдаги мактаблар, кутубхоналар, ўқув заллари очиб, дарсликлар ёзиб, ўз ғояларини амалга оширишга катта куч сарфладилар. Сўнги маълумотларга қараганда, дастлабки жадид мактаблари 1898 йилда Қўқонда Салоҳиддин домла, 1899 йилда Тошкентда Маннон Қори ва шу йили Андижонда Шамсиддин домлалар томонидан очилган. XX аср бошларида бу ҳаракат тезлик билан ривожланиб кетди. Миллий зиёлиларнинг ўзагини ташкил этувчи жадидчиликнинг кўзга кўринган вакиллари - Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Убайдулла Асадуллахўжа ўғли, Абдулла Авлоний, Тошпўлат Норбўтаев (Тошкент), Маҳмудхўжа Бехбудий, Ҳожи Муин Шукрулло, Абдулқодир Шакурий (Самарқанд), Садриддин Айний, Файзулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Убайдулла Хўжаев (Бухоро), Ашурали Зоҳирий, Пўлат Солиев, Обиджон Маҳмудов (Қўқон), Носирхонтўра Комолхонтўраев, Исҳоқхон Ибрат (Наманган) кабилар ҳаракатнинг етакчилари эдилар.

Туркистон жадидларини бирлаштиришда «жадидларнинг раҳбари» деб тан олинган Маҳмудхўжа Бехбудийнинг хизмати беқиёс бўлди. Жадидлар таркибини ёш жиҳатдан таҳсил қилиш натижасида, жадидларнинг Туркистоннинг бўлғуси давлат қурилиши дастурларида, ҳақиқатдан ҳам, ёшлар дунёқараши ўз аксини топганлигига ишонч ҳосил қиламиз. 1910 йилда жадидлар сафини асосан 13 ёшдан 36 ёшгача бўлганлар ташкил этган. Жадидчиликнинг раҳбари Бехбудий ўша пайтда 36 ёшда бўлган бўлса, кейинчалик ёшларнинг сеvimли шоирига айланган Чўлпон, эндигина

13 ёшда эди. Уларнинг ҳеч бирлари, сиёсий таъқиблар ту-
файли кексалик ёшигача етиб яшамаганлар.

Жадидлар мафқурасида ҳозирги кунда жамиятни таш-
вишга солаётган - диннинг инсон маънавий камолотидаги
ўрнини тўғри тушуниш, бозорни шакллантириш жараён-
ларини фаоллаштириш, тараққийпарвар демократик инс-
титутларни вужудга келтириш, ўлкада ўзига хос миллий
ривожланишни шакллантириш каби тарихий вазифалар
жамланган эди. Бу вазифаларни амалга ошириш учун
муҳим шартлар бўлиб, ислом тушунчасини янгилаш, уни
мутаассибликдан тозалаш, фан ютуқлари ва илғор техно-
логияни эгаллаш муаммоларини ҳал этиш лозим эди. Би-
роқ бу ғоялар, жадидлар исломнинг бутун таълимотини
қайта ёзишга интиланлар, деган хулосага олиб келмаслиги
керак. Сабаби улар ўз фаолиятларида Куръонни ҳам, ва
умуман, бутун ислом таълимотини ҳам тўғри изоҳлаб
беришга интиланлар. Улар ўз асарларида (А.Фитратнинг
«Ҳинд сайёҳи қиссаси», М.Бехбудийнинг «Мутасари тари-
хи ислом» («Исломнинг қисқача тарихи») кабилар) айрим
руҳонийларнинг ўз манфаатлари йўлида ислом моҳиятини
бузиб кўрсатганликларини танқид қиладилар ва диндан
фойдаланилган сиёсий тadbирлар қанчалар оғир оқибат-
ларга олиб келишини кўрсатиб берадилар. Жадидлар ис-
ломнинг тараққийпарвар ролини тушунтириш билан таъ-
лим, иқтисод, маданият ва умуман, жамият ҳаётининг
барча соҳаларини ислоҳ этиш заруратини тушунтиришга
интиланлар. Куръон ва унинг тафсирини жуда яхши
билган Маҳмудхўжа Бехбудий ўз мақолаларидан бирида
Куръон оятлари ва ҳадислардан намуналар келтириш би-
лан ислом халқ таълими ва барча фанларга, шу жумладан,
тарих фанига қай даражада катта аҳамият берганлигини
исботлаб берган. У ислом тарихини билмаслиги оқибатида,
аксарият ҳолларда, ўнғайсиз вазиятга тушиб қоладиган
дин пешволарини танқид қилади.¹

Жадидлар нафақат Ватанга ва миллий кадриятларга
муносабати билан, айна пайтда, умуминсоний тараққиёт
ютуқларини тушунишда ҳам тарихий намуна бўлишлари

¹ Бехбудий М. Тарих ва жўтрофия // Ойна. - 1914. - №27. - Б.502-505.

мумкин. Улар ҳеч қачон миллий доирада чекланиб қолмаганлар ва уларнинг Ғарб цивилизацияси томон интилишларини тушуниш мумкин. Ҳақиқатда Ғарб, технология ва ишлаб чиқариш даражаси жиҳатидан Шарққа нисбатан анча илгарилаб кетган эди. Жаидлар ўзларининг келажакдаги давлат тузумини барча миллатларнинг бирлиги асосида тасаввур этардилар. Бу ҳақда Бехбудий шундай деганди: «Биз жорий этган қонунлар яҳудийларнинг ҳам, насронийларнинг ҳам, мусулмонларнинг ҳам ва умуман, барчанинг манфаатларини ҳимоя қилиши керак. Агар биз, Туркистон мусулмонлари, биргаликда ислохотлар ўтказишни истасак, бизнинг зиёлилар, маърифатпарварлар, бойлар, руҳонийлар ва олимлар миллат ва Ватан фаровонлигига хизмат қилишлари керак... Агар бизни мустамлакачилик қонунлари билан бошқараётган эkanлар, бунинг сабабчиси, аввало, ўзимизнинг ноиттифоклигимиздир!»¹

Жаидларнинг халқаро алоқалари жуда кенг қамровли бўлган. Улар Россия, Туркия, Миср ва бошқа мамлакатлардаги жаидчилик оқимлари дастурларидан хабардор бўлганлар, ўзаро сафарлар, мулоқотлар орқали тажриба алмашганлар. 1905-1906 йилги Россиядаги инқилобий ҳаракатлар Туркистонга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Прогрессив кучлар жипслаша бошладилар ва жаидлар маърифатчилик фаолиятини жадаллаштирдилар. Бу фақатгина мактабларда эмас, балки жонли матбуотчилик фаолияти, жумладан, рўзномаларнинг кўплаб вужудга келишида ҳам кўринди. Чунончи, 1906 йилда Исмоил Обидовнинг муҳаррирлигида «Тараққий», шу йили Мунавварқори муҳаррирлигида «Хуршид», 1907-1908 йилларда Абдулла Авлоний муҳаррирлигида «Шухрат», Аҳмаджон Бектемиров муҳаррирлигида «Осиё» рўзномалари чоп этилди.

Лекин тез орада чор маъмурияти ўзининг эксперти Н.П.Остроумов билдиришномасига асосланиб, бу рўзномаларни ман этди.² Маърифатчиликнинг янги тўлкинида

¹ Бехбудий М. Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон. - 1917. - 12 июнь.

² Худайкулов А.М. Просветительская деятельность джаидов Туркестана (конец XIX - начало XX вв): Дисс. на соиск... канд. ист. наук. - Ташкент, 1995. - С.109.

1913-1915 йилларда «Самарқанд», «Садои Туркистон», «Садои Фарғона», «Эл байроғи», «Кенгаш», «Улуғ Туркистон», «Турон» рўномалари, «Ойна» ойнومаси, 1917 йилда эса «Хуррият», «Фарғона саҳифаси» каби оммавий ахборот воситалари ҳам пайдо бўлди.

Жадидлар Россиядаги сиёсий жараёнларни диққат билан кузатиб бордилар, вужудга келаётган рус сиёсий партиялари дастурларини ўргандилар. Лекин миллий менталитетнинг ўзига хос хусусияти бўлган ўзбек халқининг тинчликсеварликка, босикликка мойиллигидан келиб чиқиб, улар тинчлик йўли билан, жамоатчиликнинг мурожаатлари, Давлат Думасидаги оммавий баҳслар ва бошқа легал воситалар билан подшо ҳокимиятидан ўз мақсадларини амалга ошириш йўлида ён беришга эришишга интилдилар. Аммо чоризм маъмурияти Давлат Думасида туркистонлик вакиллар бўлишини ман этган. Бу, бир томондан, ўлка халқининг ҳуқуқлари ва кадр-қимматини поймол қилиш бўлса, иккинчи томондан, уларнинг сиёсий онгининг ўсиши Россия империяси давлатчилигига хавф туғдирар эди. Ўшандаёқ жадидлар, Махмудхўжа Бехбудийнинг 1906 йил 11 октябрда «Хуршид» рўномасида чоп этилган мақоласида ўз аксини топган хулосага, яъни бирлашиб ягона мусулмон партияси тузиш ва Бутунроссия мусулмонлари иттифоқи таркибига кириш зарурлиги ҳақидаги фикрга келдилар.¹ Шу билан улар Россиядаги барча туркий халқлар орасидаги прогрессив кучларга таянишга интилдилар. Ушбу мақоласида Бехбудий социал-демократлар партиясига нисбатан ўзининг салбий муносабатини билдиради. У бу партиянинг дастурини мусулмонлар ҳаёти нормаларига мувофиқ келмайдиган ҳаёлий(утопия)дир, деб ҳисоблаган.

Жадидчилик Столипин реакциясидан сўнг яширин тусга ўтди. Чунончи, Тошкент полицияси департаментига етказилишича, мана шундай гуруҳлардан бирини ўқитувчи Аҳмаджонов бошқарган ва у, асосан, миллий зиёлилар ҳамда ўқувчи ёшлар вакилларида таркиб топган. Қўқондаги махфий гуруҳ 50 кишидан иборат бўлган. Андижон-

¹ Бехбудий М. Хайр ул-умури авсатухо // Хуршид. - 1906. - 11 окт.

даги жадидларнинг яширин ташкилоти «Тараққийпарвар» деб аталиб, махфий ишлар бўйича полиция бўлимининг маълумотларига қараганда, унинг раҳбарларидан бири Убайдулла Хўжаев бўлган. Шунингдек, подшо айдоқчилари 1909-1916 йиллар давомида мударрис ва мактаб ўқитувчиларининг ўлкани бошқаришда ислохотлар ўтказиш кераклиги ҳақида тарғиботлар олиб бораётганликларини бир неча маротаба ҳукуматга етказганлар.

Марказий Осиё жадидчилигига Туркия ва 1905-1911 йиллардаги Эрон инқилоблари сезиларли таъсир кўрсатди. Бу мамлакатлардаги миллий зиёлилар вакиллари монарх ҳокимиятининг конституцион доирада чекланишига, миллий буржуазиянинг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш учун шарт-шароитларни қўлга киритишга эришишни ўз олдларига мақсад қилиб қўйганлар. Бироқ уларнинг тажрибалари Туркистон жадидлари томонидан механик тарзда кўчириб олинмади. Улар Шарқ ва Европа мамлакатларининг мустамлакачиликка қарши кураш ҳамда демократик ҳаракат амалиётидан ўлка шароитларига мувофиқ келувчиларини танлаб олдилар, шароитга тўғри келмайдиганларидан воз кечдилар ёки бир оз ўзгартириб қабул қилдилар.

Россия Февраль демократик инқилоби арафасида, Туркистон жадидчилиги етук сиёсий ҳаракатга айланди. Агар Биринчи Жаҳон урушидан кейин жадидлар парламентар монархия учун курашган бўлсалар, Февраль инқилобидан кейин Туркистон жадидларининг «тараққийпарварлар» оқимини ташкил қилган радикал қисми анча кенг қамровли, бир қатор сиёсий талабларни илгари сурди. Улар қаторига маҳаллий аҳоли ҳуқуқларини кенгайтириш томон ўлкани бошқариш юзасидан асосли ислохотлар ўтказиш, ўлкага Давлат Думасидан аҳоли сонига қараб ўрин бериш, асосий демократик эркинликлар, аввало, миллий матбуот эркинлигини таъминлаш, чоризмни конституцион тузум билан алмаштириш кабилар кирарди. Россиядаги Февраль демократик инқилоби Россияда янги давлат тузumi ўрнатилгандан сўнг федератив давлат шаклида мухторият олишга умид боғлаган жадидларни руҳлантириб юборди. Айни пайтда, миллий сиёсий партиялар ва ташкилотлар,

жумладан, жадидлар томонидан «Шўрои Исломия», «Иттифоқ» каби бир қатор ташкилотлар тузилди. Бу пайтга келганда жадидлар туб ерли аҳоли ижтимоий таркибининг турли қатламларини ўз ортларидан эргаштира олдилар, улар онгида мусулмонлар бирлигини мустаҳкамлаш, жишлаштириш ҳиссини уйғотдилар. Аммо улар тез кунларда тушундиларки, Россиядаги Муваққат ҳукумат ҳам, унинг Туркистондаги Муваққат Кўмитаси ҳам ўлкада аввалгидек мустамлакачилик сиёсатни давом эттириш йўлини тутмоқда. Чунончи, бу сиёсат Таъсис мажлисини чақиритишга тайёргарликда яққол намоён бўлди. Шу вақтдан жадидлар учун мустақиллик ва мухторият ё ҳаёт, ё мамот муаммосига айланди ва жадал сиёсий жанглар бошланди. Улар ҳукуматнинг мустамлакачилик сиёсатини қаттиқ танқид остига олдилар ва Туркистоннинг Россия Демократик Федератив Республикаси таркибида миллий-ҳудудий мухторият олиш учун астойдил ҳаракат қилишга киришдилар. Жадидларнинг дастурий ҳужжатларида диққат-эътибор миллий-ҳудудий мухториятнинг асосий тамойилларини амалга ошириш механизмлари - Туркистон Федератив Республикаси имкониятларига тааллуқли бўлган масалалар бўйича, қонунлар чиқаришни амалга ошириш учун чақирилган мустақил ваколатли ўлка ҳокимиятининг олий органлари, бошқаруви ва суди механизмларини ишлаб чиқиш, ўз давлат тузилишини барпо этишга қаратилди. Бошқарувнинг пойдевори сифатида республика шакли танлаб олинди. Демократик ҳуқуқ ва эркинликлар берилган ва конституцион жиҳатдан кафолатланиши лозим бўлган демократик жамиятни шакллантириш - устувор мақсад қилиб белгиланди. Туркистон жадидлари давлат мустақиллиги ҳақидаги ўз ғояларини ҳаётга татбиқ этишни мамлакатдаги турли ижтимоий кучлар ўртасида тинчлик ва келишувчилик, демократик асосда шакллантирилган Россия Таъсис мажлисини чақиритиш билан боғлаганликлари ҳам диққатга сазовор. Ўша пайтда, жадидларнинг тараққийпарвар намоёндалари «Шўрои Исломия», консерватив қисми «Шўрои Уламо» ташкилотларига ажралиб кетган эдилар. Аммо Таъсис мажлисида ўрин олиш масаласининг муҳимлигини англаш, бу икки жадидчилик оқимининг

қўшилишига ва «Турк Одами марказияти» номи билан аталувчи ягона Туркистон Федералистлари партиясининг ташкил этилишига олиб келди.

Бирок, Туркистондаги октябрь воқеалари ва большевикларнинг ҳокимиятни эгаллаши уларга ўз мақсадларини охиригача амалга оширишларига имкон бермади. Шунга қарамай, улар янги большевиклар ҳокимиятининг «Миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаши тўғрисида»ги декларациясида кўрсатилган ҳуқуқларидан фойдаланиб, маркази Қўқонда бўлган, «Туркистон мухторияти» деб аталган мустақил мухтор республика эълон қилдилар. Уч ойгина яшаган бу мухтор республика тарихи, унинг оқибатида жадидларнинг таъқибга учраши ва амалда, 1937-38 йилларда бутунлай қириб ташланиши, тарихнинг қонли саҳифаларидир.

Жадидчиликнинг қисқача тарихи ана шундай.

Иккинчи жиҳатдан, жадидчиликнинг феномени шундаки, кейинги уч аср ичида бу оқим биринчи бўлиб миллий давлатчилик қуришга уринди, ягона мустақил Туркистон учун курашди ва у миллий мустақиллик ғоясига асос солди, уйқудаги Шарқни уйғонишга ва ҳаракатланишга, озодлик, миллий ғурур, ўз буюк аجدодлари, бой маданияти ва, умуман, мустамлака тузумнинг тазйиқи остида унутилган барча кадриятларини хотирлашга ундади. Жадидлар таълимоти - ўз замонасининг ҳақиқий таълимоти эди. Чунки у нафақат тараққийпарвар шахслар, балки фикрловчи ёшларни, шунингдек, барча тараққийпарвар зиёлиларни ўз кетидан эргаштира олди. Уларнинг фаолияти ва дастури келажак учун намуна бўлди. Жадидлар томонидан жамиятда пишиб етилган ижтимоий вазифаларни эволюцион-ислохотчилик тамойиллари асосида ҳал этиш ишлаб чиқилганлиги, уларнинг формацион-институционал ўзгартиришларни, мустамлака тузумни тубдан йўқотишнинг максимал даражада самарали йўлларини танлай билганликлари, шубҳасиз, уларнинг тарихий хизматларидир. Жадидларнинг концептуал ғоялари ҳозирги ўзгаришлар амалиётининг маънавий даракчиси, бутунги кундаги стратегия ва кенг қамровли ислохотлар курсининг генетик асоси бўлиб хизмат қилди.

Тарихдан яхши маълумки, деб ёзади Бехбудий, «Ҳақ олинур, берилмайдур. Ҳар миллат ва мамлакат халқи ўзининг ҳуқуқи, дини ва сиёсатини ҳаракат ва иттифоқ ила бошқалардан олади... Биз мусулмонлар, хусусан, Туркистон мусулмонлари, истаймизки, ҳеч бир киши бизнинг дин ва миллатимизга зулм таҳдид қилмасун ва бизни ҳам бошқаларга таҳдид қилмоққа асло фикр ва ниятимиз йўқ»¹.

Жадидчилик ўзидаги қайси белгилари билан фавқуллодда ҳодиса эди? Унинг феномени нимада? Уларнинг жамиятдаги инкироз ва мутаассибликни шу даражада аниқ кўришларига, диний, ҳуқуқий ва ахлоқий нормаларга амалий ёндашишга нима ёрдам берди? Биринчидан, унинг ноёблиги (феномени), аввало, унда ғоятда юқори даражадаги ақл-идрокли, ҳам Шарқ, ҳам Европа маданиятига хос билимларга эга бўлган зиёлилар жамланганлиги билан белгиланади. Ўтмишга назар солиб, уни ўрганиб, ўз даврини таҳлил қилган жадидлар ўз Ватанининг келажаги лойиҳасини туза билдилар, унинг ривожланиш йўллари режалаштирдилар. Уларнинг деярли барчаси олий диний таълим олганлари, Жомий, Навоий, Фузулий шеърятти, қадимги Шарқ мутафаккирларининг фалсафий асарлари руҳида тарбияланганлари ҳолда, ўз билимларини чет эл маданияти, жумладан, ҳам Шарқ, ҳам Ғарб маданияти ютуқлари билан бойитдилар².

Ўша йиллари анъанавий осийча фикрлаш доирасидан чиқиб кетувчи Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Қонуни Оврупо» («Европа қонунлари») мақоласини ёки Абдурауф Фитратнинг «Раҳбари нажот» («Озодлик йўриқномаси») рисоласини ёзишга нима сабаблар чорлади ва шунга йўл очиб берди? Албатта, бу нарса уларнинг бошқа давлатларнинг турмуш тарзи қонуниятларини ўрганишга интилишлари, уларнинг энг яхши зиё уруғларини ўзларининг сермахсул ва қадимий маданият тупроғида қўллаш учун ўрганиш ва

¹ Бехбудий М.Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон. - 1917. - 12 июнь.

² Жадидларнинг аксарияти ўз билимларини чет элларда давом эттирдилар. Масалан, Исҳоқхон Ибрат Жидда, Истанбул, София, Афина, Римда яшаб-ўқиган. Ҳиндистонда ҳам узок вақт яшаган. У француз, инглиз, урду, форс, иврит, араб ва бошқа яна бир катор тилларини ўрганган.

тушунишга уринишлари эди. Жадидлар онгида маданиятнинг юқори даражадаги ютуклари сараланиши ва уйғунлашуви юз бердики, унинг асосида Туркистондаги тараққиётнинг махсус шакллари мулоҳаза этилиши ва ишлаб чиқилиши рўй берди. Бу ҳодиса Абдурауф Фитратнинг «Озодлик йўриқномаси» асарида Туркистондаги анъанавий фалсафа ҳақида фикр юритганида, француз тарихчиси Шарль Сеньобоснинг уч жилдлик «Сиёсий тарих»ига таянганлиги мисолида яққол кўзга ташланади.

Биз куйида Туркистон жадидларининг ўтмиш, ҳозирги замон, шунингдек, келажакни ўз ичига қамраб олган тарихий дунёқарабини аниқроқ кўрсатиш мақсадида уларнинг бир қатор асарларини тарихийлик нуқтаи назаридан таҳлил этишга уриниб кўрамиз. Келажакни башорат қилиш ўтмиш ва ҳозирги замон тажрибасига таянади, деган фалсафий ҳақиқатни жадидлар жуда яхши англашган ва ўз асарларида унга асосланишган. «Мозий - истиқболнинг тарозусидир» - деб ёзган эди М.Бехбудий.

Фақат тарихий асарларнинг ўзини бу ракурсда кўриб чиқиш, назаримизда, етарли бўлмайди. Жадидларнинг қарашларини аниқлаш учун, Туркистон ижтимоий-сиёсий ҳаётининг турли долзарб йўналишларига бағишланган бир қатор йиллардаги ишларни комплекс ўрганиб чиқиш зарур. Аммо Туркистон тарихига чуқур киришиш, унинг тараққиётининг гуллаб-яшнаган даврларини ҳам, инкирозга учраган босқичларини ҳам ўрганиб чиқиш жадидларнинг амалий, маърифатпарварлик фаолиятининг муҳим кўмакчиси бўлган. Уларнинг тарихий асарларини махсус ва синчиклаб ўрганишни талаб этувчи кўп сонли публикациялар ташкил этади. Жадидларнинг ўз Ватани тарихига қизиқишлари кенг ва кўп қиррали эканлигини тушуниш учун эса, Фитратнинг «Тараққий ва танқид», «Истанбул», «Тарихи Муҳаммадий», «Исломнинг мухтасар тарихи», Мирзо Қорининг «Ўз ҳолларимиз», Ибратнинг «Тарихи Фарғона», «Тарихи маданият», «Мезон ул-замон», Бехбудийнинг «Мирзо Улуғбек», «Бухоро», «Тарих ва жўғрофия», «Хайрул умури Авсатухо», «Сарт сўзи мажхулдир», Айнийнинг «Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар», М.Муҳаммаджоновнинг «Турмуш урунишлари»

(кейингилари жадидчилик тарихига бағишланган) каби асарларини санаб ўтишнинг ўзи кифоя. Бунда, ушбу ишлар маълум бир услубиётга асосланганлигига эътиборни қаратиш зарур бўлади. Шу муносабат билан, Абдурауф Фитратнинг «Озодлик йўриқномаси» алоҳида эътиборга сазовор. Айни шу маънода, тадқиқотчи Б.Х.Эргашевнинг «бу китоб XX аср бошларидаги Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий онгининг йирик ёдгорлигидир», - деган фикри жуда тўғри. Фитрат унда барча фанларнинг, шу жумладан, тарих фанининг таҳлилини берар экан, тарихни сабоқ берувчи ва ўқитувчи фан, деб атайдди. У тарихни икки қисмга бўлади: муқаддас тарих ва жамият тарихи. Биринчиси, дин, пайғамбарлар ва авлиёлар тарихи бўлиб, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва фаолиятини тушунтиради.

Жамият тарихини Фитрат уч қисмга бўлади: фан ва адабиёт тарихи (кўриниб турибдики, бу соҳага у инсоният тараққиёти учун муҳим аҳамиятли омил, деб қараган, табиийки, муаллифнинг ўзи ҳам бу муаммони ўрганган ва билган), табиий тарих, сиёсий тарих. Фитратнинг умумий тарих дунёнинг пайдо бўлиши, миллат ва давлатнинг шаклланиши, ривожланиши, халқларнинг ижтимоий тузилиши, уларнинг сиёсий ҳақ-ҳуқуқларини ўрғанади, деган фикри ҳам мантиқан тўғри. Бир давлатнинг тарихи, бу - хусусий тарих, яъни умумий тарихнинг бир қисми. Энди, таснифнинг биринчи қисмига қайтамиз. Ғарб тарихчилари уни тан олишларига қарамай, яқин ўтмишда ҳам биз «муқаддас тарих» таснифини инкор этардик. Таниқли француз тарихчиси Марк Блок, насронийлик мероси бу - тарихий мерос, «замонда, яъни тарихда кенг тарқалган гуноҳлар ва уларни ювишнинг буюк драмаси, бу - черковлар, кишилар ва муқаддасликлар тарихидир»¹, деб айтганди. Шубҳасиз, Фитрат томонидан муқаддас тарихни алоҳида ажратилиб кўрсатилиши, бу - унинг нафақат диндорликни ҳурматлаши балки, вақтнинг маълум бўлагида бўлиб ўтган конкрет воқеа-ҳодисаларнинг тарихи, ислом тарихини яхши билишидан далолат беради. Шу ўринда, XX асрнинг буюк мутафаккирларидан бири Маҳмудхўжа

¹ Марк Блок. Апология истории или ремесло историка. - М.: Наука, 1986. - с.6.

Беҳбудийнинг тарихий дунёқараши ҳақида айтиб ўтмаслик ҳам мумкин эмас.

Беҳбудий ижтимоий онг, унинг ривожланиши ва тараққиётида тарихга қандай роль ажратган? Унинг бу муносабати бир қатор муаммоли асарлари жумласига кирувчи «Тарих ва жуғрофия»¹ номли мақоласида аниқ ифода-ланган. Унда айтилишича, тарих ва жуғрофия фанлари ўша пайтгача бидъат, гуноҳдан иборат, деб ҳисоблаб келинган. Беҳбудий эса, бу фанларни ўз замонаси учун зарурлигини исботлайди, айти пайтда, уларни исломнинг мўътабар фанлари соҳасига кўшиб, бу фанлар жаҳид мактабларининг ихтироси эмас, балки жамият ҳаётида қадимдан мавжуд бўлиб келганлигини таъкидлайди. Табиий ва ижтимоий фанларни Беҳбудий «Ақлли илмлар» тушунчаси остида бирлаштиради. Халқ тарихи, мамлакат тарихи, ислом тарихини билмай туриб оддий мусулмон, давлат арбоби, руҳоний, олимнинг ҳам бўлиши мумкин эмас, дейди Беҳбудий. Унинг фикрича, тарих ҳамма нарсани - давлатнинг гуллаб-яшнаши ва инқирозининг сабабларини, одамлар эътиқодининг ҳолатини, мусулмончиликнинг таназулини, ислом илоҳий пойдеворининг бузилишини тушунтиради. Комил ва адолатли инсон бўлиш учун, албатта, тарихни билиш керак, бирорта билим тарих илмисиз комил бўлмайди.

Демак, биз қатъий ишонч билан айтишимиз мумкинки, фанларни, айниқса, тарихни услубий билиш жаҳидларга Ўрта Осиё халқлари тарихий тажрибасидан келиб чиқиб, ўз замонасининг ҳолатини ўрганиб, жамиятнинг келажакдаги қурилиши лойиҳасини ишлаб чиқишлари учун имконият яратди. Жаҳидларнинг тарих соҳасидаги ишлари масаланинг тарихшунослигида муҳим ўрин эгаллайди. Аммо уларнинг ўз замонасига бағишланган публицистик мақолаларидан Туркистондаги сиёсий, ижтимоий вазиятни тўлиқ тасаввур этиш мумкин.

Жаҳидлар Туркистоннинг сиёсий ҳолатини қандай баҳолаганлар? Масалан, Беҳбудий ўз халқининг тараққиётини нафақат маърифат билан, балки сиёсий ўзгариш-

¹ Беҳбудий М. Тарих ва жуғрофия // Ойна. - 1914. - №27. Б.502-505.

лар, мустақилликка эришиш билан боғлаган. Ўзининг аксарият мақолаларида рус чоризмининг мустамлакачилик сиёсатини очиб ташлайди, гўёки булар маҳаллий аҳоли фойдаси учун қабул қилингандай, аслида унинг аҳволини оғирлаштиришга йўналтирилган қонунларни танқид қилади¹.

Аmmo Бехбудийнинг мустақилликка курашсиз эришиб бўлмаслигига имони комил. У ўзининг «Баёни ҳақиқат» номли мақоласида «Ҳақ олинур, берилмас», - деб таъкидлайди². У «Хуррият берилмас, олинур»³ деб аталувчи ўхшаш номли мақоланинг муаллифи Мунавварқорининг қарашлари билан ҳамфикрдир. Бироқ Бехбудий бошқа кўплаб жадидлар каби мустамлакачиликка қарши қон тўкишларсиз кураш тарафдори бўлиб, ҳар қандай кўринишдаги инқилобларга қарши эди. У Дума ишини мунтазам равишда диққат билан кузатиб борган ва парламент кураши орқали кўп нарсаларга эришиш мумкин деб ҳисоблаган. У Россия федератив тузумини ва унда Туркистоннинг ўрнини қандай тасаввур қилган? Унинг фикрича, ҳар бир шаҳар ва уезддан бир нечтадан вакил сайлаш керак ва Тошкентда Туркистон учун яроқли амалий натижа берадиган солиқ қонунлари ва фармонлар чиқара оладиган катта марказ ва мажлис (менинг фикримча, парламент кўзда тутилаяпти. - Д.А.) ташкил этиш керак. Бу мажлис Россия ҳукумати ва мусулмонлар ўртасида воситачи бўлади. Бу Туркистоннинг фаровонлигига хизмат қилувчи Туркистон учун сайланган маъмурларни мустаҳкамлайди⁴.

Бироқ ҳаққа эришиш учун қайси миллатга мансублигига қарамай, барча аҳоли ижтимоий курашга фаол киришиши керак ва рус аҳолиси билан бирлашиб, ҳар бир уезддан вакил сайланган «Туркистон мусулмонлари шўроси»ни ташкил этиш лозим. Унинг фикрича, мухторият ва мустақилликка бориш йўлидаги биринчи шартлар ана шулардан иборат. Бехбудийнинг фикрича, Россия

¹ Бехбудий М. Бизга ислохот керак // Нажот. - 1917, 7 ноябрь.

² Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас // Хуррият. - 1917. - 13 июль; Ўша муаллиф: Баёни ҳақиқат // Улуғ Туркистон - 1917. - 12 июнь.

³ Мунавварқори. Хуррият берилмас, олинур // Нажот. - 1917. - 26 март.

⁴ Бехбудий М. Ҳақ олинур, берилмас // Хуррият. - 1917. - 13 июль.

демократик давлати доирасида мухторият сифатида шаклланиш - ички қарма-қаршilikлар ва келишмовчиликларни бартараф этишнинг бош шартидир.

Кўриниб турибдики, Беҳбудий миллий озодлик ҳаракатидаги тарқоқлик қайтадан мустамлака бошқарувига олиб келишини жуда яхши тушунган. Агар «бутун Туркистон халқи иттифоқ этса, қон тўкилмас. Ер ва амлок ҳам тақсим бўлмай қолур. Они ҳам раво топура. Минг қарра доду бедодки, ихтилоф этмоқ учун иттифоқ этганимиз ва ихтилофимиз сабаби ила бадбахтликга дучор бўлурмиз. Бутун Туркистон иттифоқ этса, 15 миллионлик бир қувватли имлоға келурки, мунга ер титрайду!»¹. Бу сўзлар «Туркистон мухторияти» эълон қилингандан сўнг айтилган эди.

Беҳбудийнинг фикрича, мустақиллик йўлидаги муҳим шартлардан бири бу, ёш ва кекса авлоднинг бирлашувидир. Ёшлар қизиққонлик ва бесабрликни ташлашлари, масалага илмий ёндашишлари керак. -Афсуски, - деб тан олади муаллиф, - унинг ўзи ҳам тезкор ҳаракатлар тарафдори, аммо ҳамма нарса режали бўлиши ва кекса авлод ёшларни миллатга хизмат қилиш имкониятидан маҳрум этмаслиги лозим².

Жадидларнинг Туркистондаги давлат қурилиши тўғрисидаги хулосаларга келишида, ўлканинг иқтисодий ривожланишини кузатишлари муҳим аҳамият касб этган. Убайдулла Хўжаевнинг мақолаларидан бири (1915), ўлка зиёлиларининг иқтисодий аҳволи ва характери тўғрисида тўла тасаввур беради. Бу ҳақда объектив тасаввур ҳосил қилиш мақсадини ўз олдига қўйган муаллиф Қўқон, Андижон ва Наманганга бориб, вазиятни ўз кўзи билан кўрган. Иқтисодий соҳада ишнинг ҳолатини ўрганиш уни бутун Туркистонда мусулмонлар ҳаддан ташқари оғир иқтисодий шароитларда яшаётганлиги ҳақидаги қайғули хулосага олиб келди. Айниқса, Қўқон аҳолиси қоқоқлиги билан алоҳида ажралиб туради. Заводлар, пахта тозалаш саноати Европа миллатлари вакилларининг қўл остида. Нима учун мусул-

¹ Беҳбудий М. Туркистон мухторияти // 1917. - 22 декабрь.

² Улуғ Туркистон. - 1917. - 12 июнь.

монлар шу ўринда суст, ташаббуссиз ва заиф? - деб хитоб қилади муаллиф¹. Унинг тасаввурича, бунинг сабаби, улар томонидан тиришқоклик, фаоллик ва меҳнатгина ҳолатни ўзгартириши мумкин эканлигини тушунмасликдadir. Андижон мусулмонларининг аҳволи анча яхши. Гарчи, Наманган, мақола муаллифининг сўзларига қараганда, илмий тафаккур ва умуман, маданият тараққиётининг даражаси жиҳатидан анча ортда қолаётган бўлса ҳам, бу ерда савдо, тадбиркорлик, бизнес, ишлаб чиқариш туб ерли аҳоли кўл остига жамланган ва муваффақиятли ривожланмоқда. Бироқ барча шаҳарларда маданий ҳаётнинг пешсаҳнасига ўз «миллий ва маданий камчиликлари»ни англаётган ва уларни аста-секин ислоҳ этишга уринаётган ёшлар чикмоқда эдилар. Убайдулла Хўжаев, бу шаҳарларнинг ёшларига Тошкентнинг, унинг зиёлиларининг салмоқли таъсири бўлаётганлигини кўрсатиб ўтади. Убайдулла Хўжаевнинг маданий ва илмий жиҳатдан қолоқлик уларни илм эгаллашга интилиш, маърифатпарварлик фаолияти билан шуғулланиш сари бошламоқда, деган фикри билан келишмаслик мумкин эмас. Муаллифнинг бутун Туркистон маърифат билан ёнаётганлигига ва унинг алангалари ўчмаслигига имони комил бўлган. Агар Туркистоннинг ўша давр ҳуқуқий ҳолатига назар ташламоқчи бўлсак, яна Маҳмуд-хўжа Беҳбудийнинг ишларига мурожаат қилишимизга тўғри келади.

Беҳбудий ўзининг «Қонуни Оврупо», «Ҳақ олинур, берилмас!», «Лойиҳа», «Қози ва бийлар ҳақида лойиҳа» мақолаларида Туркистонда вужудга келган ҳуқуқ соҳасидаги оғир вазият ҳақида ёзади. Шунингдек, ҳуқуқий масалаларни ҳал қилишни элликбоши ва қозиларнинг ихтиёрига бутунлай топшириб қўйилганлиги оқибатида, улар нафақат диний, балки маиший масалаларни ҳам порахўрлик асосида ҳал қилаётганликлари учун рус ҳукуматини танқид қилади. Беҳбудийнинг шариатда Россия сиёсати ва рус маданиятига мувофиқ келмайдиган, лекин мусулмонлар талабларига жавоб берадиган қонун-қоидалар бор эканлигига имони комил. Ислом қонунчилигига оид чуқур

¹ Ходжаев У. Турли ўринлар // Садои Туркистон. - 1915. - 2 февраль.

билимларга эга бўлиш, унга қонунбузарликларни, қозилар томонидан шахсий манфаатлари йўлида шариат нормаларини сохталаштириб талқин этишларини аён кўриб туришга имкон берган.

Бу соҳада ишнинг ҳолатини синчиклаб таҳлил этиш Бехбудийни қозилик судлари тизимини бекор қилиш зарурлиги, уларнинг ўрнига Туркистондаги 5 та вилоятнинг ҳар бирида апелляция комиссияси ташкил этилган давлат судларини тузиш, округ судларини назорат қилиш учун раис, ўринбосар ва урта суд аъзосидан иборат Олий суд палатаси очилган кераклиги ҳақидаги хулосага олиб келди¹. Волост сайловларида, муаллифнинг фикрича, 20 ёшга етган ҳар бир туркистонлик қатнашиши лозим.

Жадишларнинг диққат марказида яна, маданий мерос ва халқнинг ўз-ўзини англаши тўғрисидаги муҳим масалалар ҳам турган. Муҳиддин Дарсаодат китобхонларга халқ қай даражада улкан маданий ва илмий меросга эга эканлигини эслатиб ўтган эди. Унга кўра, Фаробий, Ибн Сино, Улутбеклар ҳақиқатдан ҳам Ўрта Осиёдаги ижтимоий ва илмий ислохотларнинг асосчиларидир. Унинг адолатли фикрича, бу мутафаккирларнинг асарларини ўрганиш ўлка тараққиётини ижобий томонга илгари суради, халқнинг миллий ўзлигини англашини юқори поғонага кўтарди. Шу орада, Петербургда ўтказилган Бугун Россия мусулмонлари съездида (1914), унинг маълумотларига қараганда, Туркистондан атиги иккита вакил иштирок этган. Бу салбий факт, - дейди мақола муаллифи, ва халқни ижтимоий онгдаги турғунликни енгиб, фаол ҳаракат қилишга чақиради.²

Жадишларнинг фикрича, Туркистонда тараққиётга эришишнинг бош асоси иқтисодий зарур оқимда ривожлантиришдир. Шунингдек, улар муҳим омиллардан бири деб миллий матбуот ва халқ таълимини ривожлантиришни ҳам ҳисоблаганлар. Тож. Ризобалди «Миллий матбуотсиз миллатнинг ўзи йўқ»³, - деб ёзганида, анча илгарига назар

¹ Бехбудий М. Кози ва бийлар ҳақида лойиҳа // Ойна. - №5. - Б.106-107.

² Дарсаодат М. Жаҳолат меваси // Садои Туркистон. 1914, № 30, 1-6.

³ Идорага мактублар // Садои Туркистон. - 1915, №64. Б.4.

ташлаган эди. Аммо Туркистоннинг турғунлик, қолоқлик ва жаҳолат гирдобидан чиқиб кетишига нима ҳалақит берди? Тараққиёт сари қолоқликни ёриб ўтишига йўл бермаётган омиллар сабабини жадидлар нимада кўрдилар? Биринчи навбатда, гўёки шариат билан ҳимоялангандай туюлувчи, бироқ аслида мусулмон қонун-қоидаларига ёт, шунингсиз ҳам кишиларнинг енгил бўлмаган ҳаётини янада оғирлаштираётган - кераксиз ва зарарли урф-одатларда. «Нима бизни кемираяпти ва орқага тортаяпти?». Маҳмудхўжа Бехбудий ўз мақоласида мана шундай савол кўяди ва дабдабали тўй ва дафн маросимларини назарда тутиб, бу саволга, бутунлай ортиқча расм-русумлар ва уларга кетадиган сарф-харажатлар, - деб жавоб беради¹. Қуръон ва ҳадисларга асосланиб у оилаларнинг хонавайрон бўлиш хавфини солувчи шу каби ҳодисаларнинг кераксизлигини тушунтиради. Ортиқча тантаналарга сарфланаётган маблағларни таълим соҳасида фойдаланиш зарур, мусулмонлар ўз тафаккурини қайта қуришлари лозим, деган ғоя оташин маърифатпарвар тарғиботчи бўлган Бехбудийнинг барча ишларида ўз аксини топган.

Бехбудий мақолалари мисолида биз, Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олинишига салбий муносабатда бўлган жадидлар диққат марказида, сиёсий масалалар бош масалалар бўлганлигини кўрамиз. Улар таҳлил натижасида шунини тушунганлар-ки, Туркистон - бу моҳиятан мустамлака ва Россия маъмуриятининг бошқарув тизими, миллий эҳтиёжларига жавоб бермайди. Бу масалалар Февраль инқилоби арафасида, айниқса, кескин қўйилган. Шу йилларда янги услубдаги дунёвий таълим, миллий ўзига хосликнинг энг яхши томонларини мустаҳкамлаш, маданиятни жорий этиш учун ҳаракат жадидчиликнинг негизига қўйилган сиёсий мустақиллик, демократик бошқарув шакллари учун кураш ғоялари билан бирга содир бўлди.

Ривожланган давлат қуришдаги ўз ғояларини амалга оширишда жадидлар мутаассиблик, лоқайдлик, қолоқликка қарши курашга алоҳида аҳамият берганлар. Бу вази-

¹ Бехбудий М. Бизни кемирувчи иллатлар // Ойна. - 1914. - №23. - Б.338-342.

фаларни амалга оширишда улар тараққийпарвар, билимли ёшларга таянганлар. Улар ўз ишларида Европа давлатлари тараққиётга қандай йўллар билан етиб келганлигини ақс эттириб, асослашга тарихий мисоллар келтирганлар. Жадидлар тил ўрганиш ва фан-техника тараққиётининг аҳамиятига алоҳида эътибор бериб, Туркистоннинг ўтмишдаги ҳамда замонавий ҳолатининг ўзига хос томонларини ҳисобга олган ҳолда, унинг келажagini куйидагича программалаштирганлар: кучли дунёвий ҳокимият, хусусий мулкнинг дахлсизлиги, банк капиталининг эркинлиги тамойилларига асосланган озод, мустақил давлат куриш. Бу давлат исломга ҳурматини сақлаган ҳолда барча йўналишдаги маданиятларнинг эркин ривожланишига хайрихоҳ бўлиши лозим бўлган. Жадидлар халқнинг маданият даражасини халқаро савияга кўтаришни орзу қилганлар, бунинг учун эса ёшларни Европанинг энг яхши ўқув масканларида ўқитишни зарур, деб ҳисоблаганлар.

Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов

Понятия «Восток» и «Запад» в отечественной гуманитаристике встречаются редко, совершенно отсутствуют в научном аппарате историков, что можно объяснить еще дающим о себе знать наследием советского обществоведения. Между тем, они давно уже прочно обосновались на страницах зарубежных научных и популярных изданий. Происхождение этих понятий восходит ко времени азиатских завоеваний Александра Македонского. Последовавшее за арабскими войнами и падением Константинополя расчленение мира на две части: «христианскую Европу» и «мусульманский Восток», а позже мирообразующие ареалы «Восток» и «Запад», получили значение факта и в средневековом сознании, и в научных интерпретациях двух последних столетий. Проблема «Запад-Восток» в историографии джадидизма адекватно пока не освещена, впрочем как и ее важность. В трудах зарубежных ученых напротив отложился серьезный пласт теоретических и иных научных разработок, без знания и использования которых содержание и джадидского движения, и вообще истории Центральной Азии XIX-XX вв., сегодня уже нельзя понять и раскрыть в достаточной степени. Разумеется, здесь нужен критический подход.

Для исследований западных специалистов показателен период 50-70-х гг., когда европейские и афро-азиатские общества описывались как разнотипные социо-культурные явления, причём вторые ассоциировались с неразвитостью, отсутствием внутренних потенций развития. Методологическое противопоставление указанных обществ не было, к примеру, преодолено и школой мир-системного анализа И.Валлерстайна, выделившей центр, полупериферию и периферию мирового развития. В теориях школы периферия не имеет перспектив национального процветания. Большой успех сопутствовал

концепциям национализма, усмотревшим его обусловленность и позитивность в контексте исторического развития любых обществ, включая глобальный фактор современного существования (К.Дойч, Э.Геллнер). Отметим также распространенность употребления в западных теориях понятий «модернизация» и «традиция»¹, формировавших подходы к изучению сложных процессов взаимодействия культур Запада и Востока, которые применяются исследователями из азиатских стран, например, в Турции (Ш.Мардин, Х.Иналджик).

Если обратиться к имеющейся в нашем распоряжении совокупности исторических данных, то гипотеза актуализации проблемы схематично представляется следующей:

- Эпоха Возрождения в Европе (XIV-XVI вв.), утвердив в правах свободу человеческой воли и рационализм, определила возникновение научного метода познания и его практического следствия - машинного производства. Логика набирающего силу и нерегулируемого производства товаров нашла продолжение в насильственной экспансии и христианизации в других частях света, чему содействовали великие географические открытия. Запад установил новый мировой порядок, разделив большинство стран на производителей промышленной продукции и поставщиков сырья. Формировалась единая мирохозяйственная система, построенная, однако, на насилии и неравенстве и сохранявшая их. Потеснившие религию естественные открытия и технологии Запад возвел в ранг высших ценностей. Поток научных открытий и технических изобретений к XIX в. принял в Европе лавинообразный характер.

- Мусульманский Восток, пережив в X-XIV вв. фазу мощного культурного подъема, оказался с рядом стран Азии в зоне экономического застоя и различной зависимости. Столкновение с Западом обнаружило кризисность состояния большинства азиатских государств. На исторический вызов мусульманский Восток ответил широчайшим общественным движением, включавшим просветительство (в Сирии и Египте выразившее общий

¹ Анализ их содержания не входит в задачи статьи - Е.П.

культурный подъем в арабских странах - «Нахду»), мусульманскую религиозную реформу, борьбу за национальное освобождение, а на более глубоком уровне - движение за национальный прогресс. В отличие от Европы его главным мироорганизующим началом оставалась религия - ислам, регулирующий систему внутрисоциальных отношений, адаптацию во внешней среде и динамику возможных видоизменений. Между Западом и мусульманским Востоком развернулась сначала военная, потом религиозная и идеологическая конфронтация, которая с конца XVIII в. одновременно сопровождалась осторожным наведением мостов культурного общения.

- Разрыв в темпах экономического и технологического развития двух цивилизационных массивов - Запада и Востока - обусловил в последующий исторический период необходимость его ликвидации, обозначив очевидно доминанту и особенности мирового развития в целом. Выбор моделей взаимоотношений мусульманских стран с Западом в значительной мере предопределял выбор конкретных форм их исторического самовыражения. Коллизия двух способов существования - традиции, в первую очередь религиозной, и современности, отождествляемой со свободным рынком и демократией, всеобщей технизацией и информатизацией, но несущей в себе конкретно-историческую специфику западных культурных образцов, и сегодня направляет развитие многих мусульманских обществ. Разброс позиций наглядно демонстрирует пример двух стран - Турции и Ливийской Джамахирии. Президент первой высказал уверенность, что в его стране «... был осуществлен синтез Запада и ислама»¹. Лидер второй, Муаммар Каддафи, автор известной «третьей мировой теории», отвергнув и капитализм с его демократией, и «реальный социализм», постулировал принцип, согласно которому законы неправомерны, когда «они не основываются на естественном источнике - обычае и религии»².

¹ Тургут Озал. Турция в Европе // Звезда Востока, 1992, № 11-12.

² Каддафи М. Зеленая книга. М., 1989, с.54.

Мировоззренческий охват проблемы выглядел бы недостаточным без учета важнейшей черты миропонимания, складывавшегося на рубеже двух столетий: усиления тенденции к глобализации мышления. Европейская наука XIX века выработала мирообъемлющую методологию; переворот в умах произвела эволюционная теория. Технические возможности передачи информации и передвижения в физическом пространстве позволили человечеству ощутить свою целостность. Марксизм заявил о необходимости коренной насильственной переделки всей общественной организации на новой экономической основе. Универсальные религии создают Баха-улла в Иране (бахаизм) и Рамакришна в Индии. Проповедь философии глобального единения «по-европейски» и наглядная объективность его реализации стимулировали в качестве противодействия формирование в странах ислама идеологии мусульманского единства, которая не совпадала с усиливавшимся стремлением к национальной идентификации (в ряду характерных знаков возникновение «Уруба» - символа духа арабского самосознания).

Один из центров мировой цивилизации и мусульманского Востока - Бухара, соседние Хивинское и Кокандское ханства оказались к XIX в. политически и культурно изолированными от Запада. Давно проложенные пути во внешний мир не компенсировали отсутствие прямых связей с европейскими странами. Завоевание Россией во второй половине XIX в. значительной части Центральной Азии превратило естественную изоляцию в колониальную, потенциально переориентировав местные общества на борьбу за национальное освобождение. Но Центральная Азия, будучи частью мусульманского мира, испытывала влияние происходящих в нем процессов.

Османская империя проявляла себя разделяющей и соединяющей геополитической структурой мировых отношений, которая, однако, попала в политическую и экономическую зависимость от крупнейших держав. Противостоять развитому Западу можно было только объединившись, и таким интегрирующим началом для мусульманских государств могла быть прежде всего религия. Ислам

выступал мировоззренческо-духовной, культурной и политической основой идеологической борьбы за суверенное историческое существование. Доктрина мусульманской солидарности, получив в Османской империи последней четверти XIX в. статус официальности, включала антиевропейские и антихристианские установки политики султана Абдул Хамида II. Создатель учения об общности мусульман, опирающейся на собственные, религиозные истоки, Джамал ад-Дин аль-Афгани, не отвергая возможности использования европейских достижений в науке и политике¹, утверждал автономность развития мусульманского мира и его независимость от Европы. Члены политического общества «новых османов», ставившего целью превращение султанской Турции в конституционную монархию, придерживались концепции соединения религиозных ценностей Востока и научных новшеств Запада. С идеями борьбы против деспотизма Абдул Хамида выступила организация младотурок «Иттихад ва таракки». Вышедший из их среды поклонник «англосаксонской системы общественных отношений» принц Сабахеддин, совмещал некоторые положения Корана и пропаганду идеи «личной инициативы», которую он воспринял от французских социологов Ле Пле и Эдмонда Демолена. Группа интеллигентов «западников», признавая приоритет Европы перед культурой восточных народов в области экономики и науки, оставила в своем багаже политический идеал теократической монархии. «Западник-иттихадист» Джелаль Нури говорил о существовании двух культур: «технической» и «истинной», базирующейся на мусульманской вере². «Западничество» турецких и арабских интеллигентов, как и во всем мусульманском Востоке, специфично, и в радикальных своих течениях оно не касалось религиозных основ. Консервативные же сторонники

¹ См: Фадеева И.Л. Официальные доктрины в идеологии и политике Османской империи. М., 1985. С.164-173.

² Петросян Ю.А. Турция // Зарождение идеологии национально-освободительного движения (XIX - начало XX в.). Очерки по истории общественной мысли народов Востока. М., 1973. С.17-57.

идеи исламского единства усматривали все беды мусульман в отступлении от шариата и отдаляли Восток от культуры Запада.

Реформизм как особый способ социального мышления распространился к нынешнему веку и в наиболее продвинутых мусульманских обществах России, ее колоний и полуколоний. Здесь он вылился в форму «джадидизма», аккумулировавшего в себе все, что связано с представлением о новизне и прогрессе этих регионов. Духовный космос объединяющего религиозного родства, притягивая каждого мусульманина, конечно, владел и джадидами.

Ислам и наука, ислам и прогрессивное развитие - узел философских поисков и дискуссий второй половины XIX в. в странах мусульманской интеллектуальной и социально-политической реформации. Ожесточенная полемика между западными учеными, недооценивавшими культурную роль ислама, и идеологами последних, например, Э.Рена-ном и лидером «новых османов» писателем Намык Кемалем, вводила иногда от исторического культурного взаимообмена между Европой и мусульманским Востоком, в том числе в сторону идеализации прошлого исламских обществ.

В страстном желании покоиться на собственном духовном и теоретическом фундаменте развития угадывается идеологически и методологически принципиальная мысль о со-правной причастности мусульман достижениям мировой цивилизации, которые не хотели быть простыми пользователями имеющихся достижений. Абдурауф Фитрат, Махмудходжа Бехбудий и другие джадиды избегали крайностей в этом вопросе, хотя в системе их взглядов преобладающим акцент на особенной значимости исламской культуры, которая дала миру многие из научных новшеств, а в области философии спасла для Европы Платона и Аристотеля, позволила возродиться в ней античной традиции и освободиться от схоластики¹. Иные мировоззренческие перспективы открывались джадидам на уровне

¹ Эргашев Б. Джадиды: либералы или демократы? // Звезда Востока, 1991, №12. С.128-129.

межцивилизационных взаимодействий. Для Музаффера Зоде было очевидно, что высокое развитие экономики, культуры и науки у отдельных наций связано с широким использованием ими достижений других народов. Тезис Бехбудий еще более категоричен: нациям, не впитывающим в себя новейшие достижения науки и техники, уготована участь прозябающих на задворках мировой цивилизации¹.

Представлялось, что общечеловеческая природа науки сблизит Восток с Западом. Но гуманистическая ценность науки далеко не абсолютна. За ее успехами уже различался комплекс противоречий и новых, небесспорных ориентаций в системе социальных, этических норм и оценок. К началу XX в. эмпиризм (чувственная истина и чувственное познание) занял господствующие позиции в европейском сознании, а вместе с ним критицизм, скептицизм, релятивизм, нигилизм, утилитаризм и пр. Эмпирическая система познания не только отрицает любую богоявленную сверхчувственную истину, но и ограничивает разум и логику. Какое же направление должна была получить наука на мусульманском Востоке с его самоохраняющей религиозно-идеалистической и рационалистической мыслительной традицией?

Переход к новому качественному состоянию общества должен был произойти не только в пределах освоения современных научных знаний и социальных, политических новаций. Другой резерв, который не мог быть обойден джадидами, заключался в восстановлении разумных принципов ислама, способствующих прогрессу, а значит - и расцвету науки. В самом деле, ведь был исторический прецедент (при всей относительности его сопоставления с ситуацией начала XX столетия) - мутазилизм, рационалистическое течение в исламе IX в., который стимулировал распространение наук на арабском Востоке. Не менее важной для местных общественных деятелей была духовная чистота, вносимая искренностью

¹ Алимova Д.А., Худайкулов А. Ўзбекистон маданияти тарихшунослиги-нинг асосий йўналишлари. - XX асрнинг дастлабки ўттиз йиллигида Ўзбекистонда тарих фани (тарихшунослик очерклари). II-қисм. Т., 1994. Б.208-265.

веры. Может быть поэтому понятие прогресса находило свой смысл при совместимости с исламскими религиозными ценностями: «Настоящая прогрессивность всегда вместе с религией и шариатом» (С.Муфти-зода). И далее: «Прогрессивное общество состоит из служителей религии и народа»¹.

Насколько тесно сплетались в обновляющемся мироощущении религия и развитие, религия и мышление, опирающиеся на некоторые научные представления, видно из статьи «Акл ва унинг тарбияси» («Ум и его воспитание»), написанной бухарским муфтием: «... самый великий, бесконечный дар господ Бога человеку - это ум. Если животному Богом дана физическая мощь, то ему он дал высшее из качеств - умственную силу, вследствие чего человек и считается правителем всего земного шара... то, что человек делал или делает в этом мире, верующий он или нет, занимается светскими науками или изобретениями - зависит от его ума. Нет сомнения в правильности проповеди нашего пророка, сказавшего: « У кого нет ума, у того нет веры». Сегодня нам известно, что человеческий ум прогрессировал по годам и по векам... Начиная с древних царств и до нынешних самых передовых государств, у всех была одна идея - воспитание мысли...»². Восприятие и пропаганда (даже в лоне религиозных канонов) идеи всеобщего развития во времени явились решительным шагом вперед в перспективном овладении современным научным методом познания.

Но неужели все богатство философских течений Запада и мусульманского Востока не давало надежды на более органичное соприкосновение (или хотя бы увеличение точек взаимного сближения) мировоззренческого и теоретического интеллектуализма джадидов и европейцев? Думается, это не так. Философский пантеизм восточных

¹ Нажот, 1917, 6 мая. Проблема отношения джадидов к исламу как к религии и как к культурному феномену, в котором длительное время формировалась центральноазиатская цивилизация, причем во всем разнообразии его теоретических, эмоциональных и прагматических оттенков, вероятно требует всесторонней проработки - Е.П.

² Хуррият, 1917, 31 октябрь.

мыслителей средневековья содействовал утверждению самоценности природного мира и человеческой жизни, возвышал разум человека, прозвучав диссонансом фатализму ислама и подтолкнув западный возрожденческий рационализм и гуманизм¹. Некоторым образом похожие философские идеи, неотрывные, правда, от религии, мы находим у Фитрата, (между прочим знавшего об эволюционной теории Дарвина): жизнь - формируемое Богом - состояние чувств и движений: ее высшая, человеческая форма реализовалась благодаря ниспосланной Богом «идее жизни», которая открывается в истинной религии². В европейской философии они перекликались с витализмом (учением о качественном отличии жизни от неживой природы) и отдельными моментами «философии жизни» (у Бергсона жизнь - космический «порыв», суть которого «сознание или сверхсознание»). Отдаленные аналогии прослеживаются и в другом: в начале века в западной науке появилось множество теорий циклического развития общества (О.Лоренц, Парето, Спенсер, П. Сорокин и др.). Пяти-сотлетними, столетними и т.д. циклами (астрологическими) при объяснении человеческой истории оперировал Ахмад Дониш³. Несмотря на приверженность астрологии, считающейся псевдонаукой (ее научность отрицал Беруни), идея развития у Дониша явно присутствует.

Своеобразной реакцией на усиление роли точных наук стал позитивизм, объявивший единственным источником истины конкретные (эмпирические) науки. Возникнув в первой половине XIX в., он очень скоро превратился во влиятельнейшее направление европейской философии. Основатель позитивизма французский философ Огюст Конт не противопоставлял науку и религию, предельно онаучив последнюю. Бог в его «мировой» религии предс-

¹ См: Научное сообщение Захидова А. на симпозиуме «Изучение культурного наследия народов Средней Азии и Казахстана: итоги, проблемы, перспективы» // *Общественные науки в Узбекистане*, 1990, №10. С.57.

² Эргашев Б.Х., Касимова З.И. О раннем философском творчестве А.Фитрата // *Общественные науки в Узбекистане*, 1990, №10. С. 17-18

³ См: Трактат Ахмада Дониша «История Мангитской династии». Душанбе. 1967. С.21-26.

ставлял некое высшее существо, концентрат тех, кто оставил о себе память содействием делу прогресса. Интеллектуальное воздействие Конта на идеологов мусульманской реформации неординарно. Так, видного деятеля младотурок Ахмеда Ризу привлекла контовская социологическая теория, выраженная в девизе «Порядок и прогресс»¹.

Позитивизму отдавали должное многие джадиды. М.Бехбудий оценил его обращенность к чувствам, ощущениям и потребностям человека², а кроме того, без сомнения, последовательность «открытой» философии науки, которая могла быть серьезным аргументом в пользу практической деятельности. Интерес у Бехбудий вызывали и распространившиеся в Германии, Франции, России философии неокантианства, неогегельянства и махизма. Но адекватность мотивации философского поиска джадидов, или ее недостаточность, не будет объяснена, если не держать в поле зрения и другие существенные стороны многопланового западного мироощущения, сопутствующие восприятию позитивизма: возродившаяся и окрепшая материалистическая, атеистическая традиция, которая не принималась джадидами, и безраздельно господствующее стремление к экономической и социальной капитализации, решающим образом формировавшее жизнь общества. Теоретически двигаться в полосе социального прогресса джадидам помогал отрицающий критицизм просветительства, нацеленный против тормозящих устоев феодализма и деспотизма. Метод опытного, точного научного познания и мировоззренческие принципы межкультурного диалога были заложены в дидактическую схему единой исходной концепции образования, практически создававшейся И.Гаспринским, М.Бехбудий, А.Шакури, Мунаввар Кори и другими татарскими и узбекскими просветителями.

Капитализация европейского общества привела к

¹ Петросян Ю.А. Указ. соч. С.39.

² См: Эргашев Б. Джадиды: либералы или демократы? С.129, Напомню, что об органах чувств и ощущениях как одном из важнейших инструментов познания еще в Х в. писал Ал-Фараби - Е.П.

появлению соответствующего «кодекса морали», который воплотился в новый тип личности. В Англии ее символизировал «джентльмен» (т.е. «вполне порядочный человек»). Образовался морально-нравственный комплекс, включающий помимо религиозных и поведенческие нормы, представления нерелигиозного, светского порядка. Для большинства джаидов моральная мотивация - та сила, которая диктует движение истории к прогрессу. В трудах отдельных просветителей мораль абстрагируется от своего первоисточника - религии, обретает самостоятельное существование и получает значение вполне светского явления. Подтверждением служит книга Абдуллы Авлони «Цветущий край и мораль». Авлони намеренно оттеняет практическую направленность этических категорий. Среди актуально неотъемлемых понятий он рассматривает новое социальное и моральное понятие дисциплинированности¹. А это уже элемент рациональной технологии жизни, не чуждой в какой-то мере исламским обществам.

Ислам и его правовой кодекс, шариат, укоренили историческое бытие мусульманских народов в четко обозначенном пространстве социальной практики. Однако это не мешало формированию в мусульманском праве разнородных традиций. Возникнув как часть религии ислам, мусульманское право установило единую систему норм и порядок жизни мусульманской общины. В XIV-XV вв. в Османской империи появляется светское право в форме правовых инструкций канун-наме, которую целый ряд западно-европейских и турецких исследователей связывает с тюркской правовой доисламской традицией урф. Терпимая к нововведениям официальная ханифитская концепция империи, руководствовавшаяся смыслом выносимых правовых решений (распространившаяся в Сирии, Центральной Азии, Казахстане и Поволжье), сменилась в XVI в. нерациональным традиционализмом ханбалитов, не допускавшим ни малейшего противоречия

¹ См: Англология педагогической мысли Узбекской ССР. М., 1986. С.184-193.

буквальному толкованию Корана и сунны. Переход во второй половине XIX в. ряда мусульманских государств к политико-правовым принципам, аналогичным западным, не привел к полному отказу от шариата - он по-прежнему применялся при регулировании вопросов личного статуса. С другой стороны, на мусульманском Востоке уже в период с IX и до XV в. Ибн-ал-Раби, Ал-Фараби и Ибн-Халдун дискутировали доктрину суверенитета - намного раньше, прежде чем это понятие утвердилось в Англии, Франции и Испании (XVI в.)¹. Мыслителям Востока была близка и идея выборности высшей государственной власти (Навои и др.). Но Европа отличалась процессами особого свойства: необратимым размежеванием экономической и политической организаций, развертыванием и реализацией целой системы идей и концепций: государства, независимого от церкви, общественного договора и др. Личная свобода индивида отождествилась с частной собственностью, а семья, школа, церковь стали институтами гражданского общества.

К заслугам джадидов следует причислить то, что они, вслед за «новыми османами» и младотурками, идеологами Египта и других мусульманских стран, самым серьезным образом отнеслись к политическому опыту европейцев. При этом присутствовало устойчивое желание остаться самими собой. Постепенно меняясь, у джадидов вырабатывалось представление о соотношении «западных» и «исламских» принципов социального устройства - от конституционной монархии, шариата и фрагментарного использования местного самоуправления до «расширенного» конвергенционного подхода, устанавливающего сосуществование шариата в качестве незыблемого основания общественной жизни, государственности, правосудия и народно-демократического строя. В стремлении скорее покончить с отсталостью и догнать Запад выпестованные

¹ Рузиева Р. Историческое развитие доктрины суверенитета // Мустакил Ўзбекистон ҳуқуқ фанининг долзарб муаммолари. II республика илмий назарий конференцияси иштирокчиларининг маъруза ва чикшишлари тўплами, 1995 йил 26 май. Тошкент. 1995. II-қисм. Б. 19-20.

джадидским движением туркестанские демократы иногда обгоняли реальное историческое время. После февральской революции 1917 г. они в своей программе по сути руководствовались принципами и ценностями развитого демократического общества в его зрелом гражданском состоянии, с его гарантиями прав и свобод.

Отношения Запада и Востока в начале XX в. нельзя представить вне такого феномена, как учение о социализме и марксизме, требовавших уничтожения частной собственности и обобществления средств производства. Социалистическая идея проникала в мусульманские страны, в Центральную Азию, испытывавшую воздействие революционного движения в России. Воспитанные на исламских ценностях джадиды в большинстве своем отступили от религиозно-правового постулирования неприкосновенности имущества и частной собственности, имеющего социально упорядоченный общечеловеческий характер. В признании незыблемости права частной собственности они (Бехбудий и др.) полностью сходились с отцами-основателями современного западного общества. История различных революционных движений в странах Европы и Азии - начиная с революций в Нидерландах и Англии (XVI-XVII вв.) и кончая революциями в России, Турции, Иране, Китае, подталкивала к политическому радикализму видимой «законностью» насильственного решения социальных проблем, но еще сильнее толкала к этому несправедливость государственной власти к своему народу. Побудительным мотивом конфронтации с деспотизмом фигурировал мотив нравственный.

С иноземным господством бороться помогал дух коллективизма, всегда поддерживающий организацию исламских обществ. Единство религиозное и национальное было самым распространенным лозунгом освободительного, антиколониального движения в Туркестане - оно и противоядие самоубийственным последствиям классово-вой борьбы, и главное средство достижения независимости. Сплоченность нации перед лицом общего врага (русского колониализма) важнее партийности - мысль, которую почти открыто высказывала в 1917 г. газета

«Хуррият»¹. Единство было направлено вовнутрь местных обществ и вовне их. Во втором случае единство материализовывалось в общероссийском межисламском организационно-политическом и культурном сближении, а рядом с ним и в формировании общетюркского, главным образом культурного и историко-мировоззренческого пространства². Внутренне единство предполагало консолидацию национальных сил и местный патриотизм, игравший ведущую роль в общественной жизни края и выразившийся в проектах туркестанской автономии.

Центральноазиатский регион в силу своего географического и политического положения не мог напрямую сообщаться с западноевропейскими странами. Государствами-посредниками в рамках тех же обстоятельств выступали Россия и Турция. Расположенная на стыке северной части «западного» и «восточного» ореолов, Россия коммуницировала с ними и культурно, и экономически, и геополитически. Культурно-трансляционная функция российского общества была для джадидов очевидным фактом. Центральноазиатские реформаторы остро нуждались и в опыте модернизации Турции. Крайности антиколониальной, освободительной борьбы обнаруживали ориентации на такую отсталую страну, как Афганистан, или же крупнейшую колониальную империю - Англию.

Однако в пределе задача выглядела куда сложнее - нужно было прокладывать собственный путь развития, и не только при содействии Турции или России, но и самостоятельно. И видимо так: оберегая свою индивидуальность и безопасность в этом мире всеобщей зависимости, особенно когда в нем преобладают разрушительные тенденции, а именно: сочетая гуманное участие в «горе России», уничтожаемой голодом и насилием, и одновременно

¹ Хуррият, 1917, 8 сентябрь.

² Воссоздать его, в том числе мифологически, пытался идеолог тюркизма Зия Гёк Альп: «Отечество турок - не Турция и не Туркестан, а великий всевечный Туран». Цит. По: Инал-Бутаев. Основные моменты в развитии национального движения на мусульманском Востоке // Колониальный Восток. Социально-экономические очерки под редакцией А. Сулман-Заде. Новая Москва, 1924, С.309.

отстраненность от кровавой бойни первой мировой войны, в которую оказались вовлечены Европа и Россия, и нейтралитет по отношению к «керенско-большевистской» междоусобице»¹. Поиском временного исторического компромисса была идея туркестанских реформаторов о почти конфедеративном устройстве демократической России, в состав которой входила бы Туркестанская федерация, обладающая максимально возможным суверенитетом, идея, нацеленная на достижение в перспективе полной независимости. Прагматизм оправдывал себя - подключение к евро-российской экономической системе региона. Резкая переориентация джадидов и других патриотов произошла после того, как стало ясно, что большевизм наносит краю гигантский экономический и моральный ущерб, подавляя глубинные стремления к самораскрытию национальной индивидуальности, а советская Россия выпала из целостного мира. Была поставлена цель - достижение полной независимости и экономической самостоятельности государств Центральной Азии, широкое ознакомление с европейской культурой, открытое и разностороннее общение с другими странами и народами².

Умеренный антиевропоцентризм облегчал выход джадидов к общечеловеческим ценностям. Они осознавали себя, свою культуру, родной край и его историю частью мировой цивилизации. Мироцелостность восприятия - одно из самых больших достижений просветительской и политической мысли Центральной Азии в начале XX века. Кредо джадидов: Запад и Восток принципиально совместимы, когда они ведут общечеловеческий диалог на равных.

Глобализм мышления джадидов просвечивал разными гранями, соединяя в их идеях возможности настоящего с потенциальностью будущего: это и коммуникативные функции обучения не только местным, но и русскому, и европейским языкам, и свое информационное пространство,

¹ Хуррият, 1917, 3 ноябрь.

² См: Тугон З.В. Хотиралар // Шарк юлдузи. 1993, №5-6, 7-8, 9; Ташкулов Д. Основные направления политико-правовой мысли народов Узбекистана во второй половине XIX - первой четверти XX вв. Дисс... д-ра юрид. наук. Т., 1995. С.273-288.

образующееся распространением национальной газетно-журнальной периодики, книгопечатания и новометодных светских школ, т.е. посредством типовой технологии передачи знаний и новостей, как фрагмент общемирового информационного пространства, постепенно выстраивающийся в целое, и разветвленная континентальная транспортная сеть, осуществляющая свободное движение людей и товаров.

Теоретическая проблематика развития, разработавшаяся на Западе, обогатилась правильным пониманием методологической соотнесенности понятий «современность», «модернизация», «традиция» лишь поднявшись над абсолютизацией европейских ценностей. Сторонники неотрадиционализма указывают на устойчивость традиции (Ш.Айзенштадт, С.Уитейкер, Дж. Газфилд), более того, они новаторски поставили вопрос о традиции как источнике модернизации (Л. и С.Рудольфы). Заметим, что джадиды интуитивно, теоретически полуосознанно подошли к той же проблеме на несколько десятилетий раньше, предвосхитив ее постановку на Западе.

В центральноазиатском джадидизме, его философских и теоретических основаниях просматриваются три аспекта традиционности:

- цивилизационный (в более широком смысле) или общеисламский (отчасти и общетюркский);
- общечеловеческий;
- центральноазиатский (регионально-исторический).

Базисом сближения и взаимодействия с Западом выступила идея развития (прогресса), отражающая в горизонте планетарных процессов единство человеческого мышления и практики.

Бурная река истории пронесла общегуманистический и национальный идейный потенциал джадидизма через все столетие, как будто храня для того, чтобы он был востребован современниками - уже в условиях независимого развития Узбекистана.

Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джаиды

На протяжении нескольких эпох идея мусульманского единства не раз выступала в качестве объединительного фундамента различных общественно-политических сил, ставивших освободительные цели. Этот мощный интеграционный потенциал особенно ярко проявил себя в новое время, когда мусульманский мир, «пробудившись» от долгой спячки, открыто заявил о своём стремлении восстановить былое могущество исламских государств и реанимировать, прежде всего, утраченное в ходе колониальных захватов, политическое самоопределение. Колонизация в значительной мере актуализировала также проблему «выживания» мусульманской цивилизации под давлением внешних, инокультурных факторов, что, в свою очередь, объективно ускоряла и усиливала консолидационные процессы в странах Востока. К началу XX столетия в России, где, как известно, официальной властью по отношению к завоеванным территориям и народам, населяющих их, многие десятилетия проводилась имперская, в высшей степени не реалистичная национальная политика, концепция мусульманского единства вновь обретает благодатную почву.

Именно это стремление к единству и концентрации усилий во имя общих целей послужило основной причиной созыва первого Всероссийского съезда мусульман, который открыл свою работу в Нижнем Новгороде 15 августа 1905 года.

На съезд съехались около 150 делегатов из различных мусульманских регионов России: Кавказа, Крыма, Казани, Уральска, Сибири и Туркестана¹. Съезд работал полуконспиративно на пароходе «Густав Струве» на реке Оке из-за препятствий, чинимых губернатором Нижнего Новгорода.

¹ ЦГА РУз, ф.И-461, оп.1, д.1893, л.25.

Среди инициаторов созыва форума были виднейшие представители российских мусульман: Исмаил Гаспринский, Рашид Ибрагимов, Юсуф Акчурин, Алимардонбек Топчибашев, Гаяз Исхаков, братья Абдулла и Губайдулла Бобинские и др¹.

Именно они подготовили первую общую резолюцию российских мусульман, которую съезд почти единогласно утвердил.

В резолюции, в частности, отмечалось:

«1. Необходимо и своевременно сближение мусульман всех областей России на почве общественно-культурных, политических запросов и задач современной русской жизни.

2. В достижении и осуществлении этих задач прогрессивная часть мусульман, разделяя идеалы передового русского общества, действует в смысле установления в стране правового порядка на началах участия свободно избранных народных представителей в законодательстве и управлении Государством.

3. Сознавая, что достижение целей возможно при пользовании мусульманами одинаково равными с русским населением правами, прогрессивная часть мусульман всеми законными средствами действует в смысле отмены всех изъятий и ограничений, которые установлены в отношении мусульман действующими узаконенными правительственными распоряжениями и административной практикой, и полного уравнивания мусульман с населением Русского Государства во всех правах политических, гражданских и религиозных.

4. Деятельность свою мусульмане направляют сообразно с действительными и могущими народиться потребностями и запросами общегосударственной жизни, должны стараться открывать всякого рода школы, соответствующие потребностям мусульман, распространять и популяризировать идейные начала современной жизни при помощи книг, газет, журналов, народных курсов, библиотек-читален и подобного рода учреждений просве-

¹ См: Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М., 1931, с.24

тительского характера.

5. Для успешного достижения всех намеченных целей на местах образуются свои меджлисы, руководимые периодическими съездами мусульман»¹.

Первый Всероссийский съезд мусульман принял решение о создании Всероссийского мусульманского союза («Иттифак-Эль-Муслимин»). Устав Союза, разработанный редактором газеты «Каспий» и «Хаят» присяжным поверенным Алимардонбеком Топчибашевым, был утвержден уже на Втором Всероссийском съезде мусульман, который проходил в январе 1906 года в Санкт-Петербурге².

В уставе (состоящем из 23 параграфов) предусматривалось создание из губерний России, населенных мусульманами, шестнадцати следующих районов с особыми порайонными центрами:

«1) В районе Кавказа - Баку; 2) Крыма - Симферополь; 3) в районе Москвы и Петербурга - Петербург; 4) в Литовском районе - Минск; 5) в Нижнем Поволжье - Астрахань; 6) в Верхнем Поволжье - Казань; 7) в Уфимском - Уфа; 8) в Оренбургском - Оренбург; 9) в Туркестанском - Ташкент; 10) в Сибири - Иркутск; 11) в Степном крае - Уральск; 12) в Омском - Омск; 13) в Семипалатинском - Семипалатинск; 14) в Семиреченском - Верный; 15) в Акмолинском - Петропавловск и 16) в Закаспийском - Асхабад. Во всех этих пунктах учреждаются порайонные собрания. Эти собрания учреждают лица, избранные всеобщим собранием»³.

В уставе особо отмечалось, что «всякое лицо, вступившее в число этой организации, обязано подчиняться требованиям и постановлениям ее. Равным образом, они принимают на себя труд в приведении к исполнению те пожелания, которые выставляются в программах и уставах этой организации»⁴.

В том же 1906 году (16-21 августа), по инициативе му-

¹ Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции. Оксфорд. 1987. - С.14-15.

² ЦГА РУз, ф. И-461, оп. I, д. 1893, л. 25

³ Политическая жизнь русских мусульман до Февральской революции... С.26.

⁴ Там же, С.29.

сульманской фракции Государственной Думы, состоялся (в Нижнем Новгороде) третий Всероссийский мусульманский съезд, который разработал и принял программу «Иттифака».

Обосновывая на съезде необходимость принятия программы, сотрудник газеты «Казан-Мухбири» и член Центрального Комитета конституционно-демократической партии Юсуф Акчурин говорил: «... цель наша объединить большинство мусульман России, создать политическую партию, повысить силу, влияние и авторитет перед русскими партиями и правительством, а также не лишиться, подобно мусульманам Болгарии, своих национальных и политических прав...»¹.

На заседании 17 августа съезд принял предложение Президиума об образовании мусульманской партии и ее Центрального Комитета в составе 15 человек, из которых трое должны были составлять постоянное бюро и жить в Петербурге, получая за свой труд определенное вознаграждение.

Избранными в ЦК оказались: 1. Рашид Ибрагимов; 2. Юсуф Акчурин; 3. Сеит Алкин; 4. Исмаил Гаспринский; 5. Алимардонбек Топчибашев; 6. Абдулла Апанаев; 7. Галимджан Галиев; 8. Садриддин Максутов; 9. Шахайдар Сыртланов; 10. Муса Бигиев; 11. Абдулла Нигматуллин Буби; 12. Хади Максутов; 13. Мустафа Давидович; 14. Шахмардан Кошегулов (представитель от киргиз); 15. Салим Джантурин.

Кроме этих 15 человек, было решено кооптировать в ЦК еще 5 членов: по одному от Бакинской, Елизаветской, Эриванской, Туркестанской и Оренбургской областей².

Выбранные члены ЦК рассмотрели программу мусульманской партии, которая включала 75 пунктов.

Вот некоторые ее основные положения:

«1. Партия ставит себе задачей объединить в одной общей практической деятельности всех граждан мусульман России, единомышленников по своим политическим убеждениям, для проведения в жизнь ряда политических, эконо-

¹ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России..., С.30.

² См: Политическая жизнь русских мусульман..., С.41-42.

номических, социальных, религиозных и других реформ...

2. Стремясь к обновлению всего строя гражданской и политической жизни на началах свободы, правды и человечности, партия находит эту цель достижимой при наделинии всех русских граждан, в том числе и граждан мусульман, правами человека и гражданина. И при переустройстве формы правления Российской Империи на принципах государства Конституционного, заключающегося в действительном участии народа, в лице представителей его в отправлении законодательных функций государственной власти...»¹.

В программе говорилось также о необходимости полной автономии в делах религии, широкого автономного управления на местах, с учреждением на всей территории России небольших самоуправляющихся единиц и т.д. Безусловно, решения этих съездов, пронизанных призывами к единению колониальных народов России самым непосредственным образом оказывали серьезнейшее влияние на умонастроения прогрессистов во всех мусульманских регионах империи, что не могло не сказаться в целом на состоянии и развитии национально-освободительного движения в этот период.

Так же, как множество концепций национализма (которые в условиях роста национального самосознания значительно эволюционируются) идея мусульманского единства (позже обозначенного термином «панисламизм») составляла сферу «особого интереса» царской администрации, видимо, в силу того, что так называемое «панисламистское» учение апеллировало ко всем членам мусульманской общины России, независимо от национальных и социальных различий и тем самым представляла огромную опасность государству, «смущая умы» миллионов «русских» мусульман и возбуждая «сепаратистские» настроения.

Надо полагать, что именно это обстоятельство побудило департамент полиции уже в 1910 году издать специальный циркуляр, в котором розыскным органам предлагалось:

¹ ЦГА РУз, ф. И-461, оп.1, д.1893, л.9.

«1. Принять меры к немедленному приобретению соответствующей секретной агентуры для освещения преступной деятельности панисламистов и их революционных организаций в целях своевременного пресечения таковой;

2. Неослабно следить за настроениями мусульманского населения, обратив при этом особое внимание на деятельность как педагогического персонала мусульманских школ, так и магометанских духовных лиц, по своему положению особенно близко соприкасающихся с мусульманским населением, - о чем периодически доносить. И наконец,

3. Следить за деятельностью панисламистских издательств, а так же и за панисламистской литературой во всех ее видах, своевременно представляя в департамент наиболее заслуживающие внимания статьи”.¹ На рубеже XIX - XX веков в Туркестане, который представлял собой в этот период далекую колониальную периферию Российской империи, под воздействием общеинтеграционных процессов, также происходили серьезные социально-политические сдвиги, оказавшие значительное влияние на эволюцию национальной мысли. Несмотря на жесткие рамки колониального режима, в глубинах общества пробиваются ростки новой национальной элиты. Туркестанские джадиды в сотрудничестве со своими единомышленниками из других мусульманских регионов Российской империи, за короткий срок проделали титаническую работу, направленную на реформацию и модернизацию общественной жизни. Огромным стимулирующим фактором способствующим возрастанию политической активности этой части Туркестанского населения послужили революционные события на Востоке - конституционное движение в Иране (1905-1911 гг.) антиколониальные выступления в Индии (1905-1908 гг.), революция в Турции (1908 г.) и др.

Все попытки официальных российских властей изолировать Туркестан от внешнего мира не давали ожидаемых результатов. В регион, невзирая на все препятствия и

¹ Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и панпоркизма в России..., С.111.

ограничения, продолжала поступать информация из этих «неспокойных» и «мятежных» стран. Идеологические взгляды туркестанских джаидов, несомненно, во многом формировались под влиянием идейно-политических течений, проникавших в край из сопредельных государств. В то же время внешнее влияние не носило характер простого механического восприятия чужих идей. Эти идеи неизбежно преломлялись через призму целого комплекса устоявшихся национальных ценностей и представлений. Лидеры освободительного движения в Туркестане, в частности, в отличие от некоторых национальных и религиозных ортодоксов, не ставили перед собой задачу создания единого общетюркского или общеисламского государства. Речь шла лишь об установлении и поддержании более тесных политических, экономических и культурных контактов между различными тюркскими и мусульманскими народами.

В своей деятельности они, прежде всего, проповедовали идею объединения усилий всех тюрков и мусульман в их общей борьбе против колониализма и деспотии.

Состоявшиеся в 1905-1906 гг., впервые в истории империи, всероссийские мусульманские съезды и принятые на этих форумах решения нацелили российских мусульман на реализацию указанных задач. Активизация интеграционных процессов в мусульманском мире, а также практическая работа, направленная на выполнение рекомендаций и предложений, выработанных на первых мусульманских форумах не могли не привести к постепенной трансформации джаидизма в ярко выраженное политическое движение коренных народов Туркестана. Туркестанские прогрессисты-джаиды (Мунаввар Кори, Махмудхужа Бехбудий, Убайдулла Ходжаев и др.) стоят у истоков формирования первых национальных общественно-политических организаций.

Ими создаются такие общества и организации, как «Тарбия-йи атфол», «Падаркуш», «Умид», «Нашри-Маориф», «Баракат», «Гайрат», «Таракки-Парвар» и другие.

Количество подобных обществ особенно увеличивается в годы первой мировой войны, когда, как известно, резко усиливаются антиколониальные (антироссийские) наст-

роения в Туркестане. Возникновение национальных организаций в Туркестане, невзирая на их неоднородность, было, несомненно, важнейшим шагом в развитии политического самосознания местных народов.

Первые национальные организации туркестанцев, разумеется, еще не имели своих, достаточно продуманных и отработанных программных документов, им зачастую недоставало политического опыта, а иногда и необходимого профессионализма. Однако этот пробел, как уже отмечалось, восполнялся наличием активных и глубоких связей с сопредельным миром. Естественно, что с первых дней своего существования общества и организации местных прогрессистов находились под постоянным наблюдением.

Для агентов Туркестанского районного охранного отделения резко прибавилось работы, с которой последние не всегда успевали справиться. Все чаще стали звучать предложения о принятии дополнительных мер в связи с крайне сложной обстановкой в регионе.

В одном из таких предложений от 26 мая 1914 года отмечалось: «В виду развивающегося в Туркестанском крае революционного движения, и, в особенности панисламистского, настоятельно необходимым является учреждение в крае Жандармского управления на правах Губернского в России, чины коего, пользуясь представленной им законом властью, могли бы самостоятельно, помимо розыскной деятельности, заниматься и исследованием государственных преступлений..., не обременяя Главного Начальника Края мелкими докладами по вопросам о временном задержании заподозренных в политической неблагонадежности лиц, подписанием постановлений об аресте и проч., имеющими место в данное время, в силу того, что членам Туркестанского Районного Охранного отделения этих прав не предоставлено.

Независимо сего, нахождение помощника начальника Управления в определенном каждом районе, несомненно усилит наблюдение за местным населением и деятельностью преступных элементов, а также в значительной мере освободит уездную администрацию, обремененную

исполнением своих прямых обязанностей, от мало знакомой им деятельности по делу политического розыска»¹.

Эти и другие предложения не оставались без внимания и благодаря принятым мерам (которые включали также и дополнительное ассигнование на агентурную работу, поиск и подготовку квалифицированных филеров и т.д.) туркестанской охранке удавалось получать своевременную и довольно полную информацию о политической обстановке в крае. За короткий срок охранка подготовила своих агентов из числа представителей местных национальностей и внедрила в политизированную мусульманскую среду.

Уже после февральских событий, в результате работы комиссии по разбору дел Туркестанского охранного отделения, многие имена и псевдонимы секретных сотрудников (несмотря на то, что большинство документов, связанных с их деятельностью, было заблаговременно уничтожено) были преданы огласке².

Стало известно, что среди наиболее отличившихся были сотрудники, носящие псевдонимы: «Кори», «Нозим», «Шахрисябзский», «Кокандский» «Ахмет», «Якшанбай», «Фролов», «Случайный»³. Именно благодаря их доносам охранка почти всегда была в курсе дел, связанных с переменами в настроениях коренного населения, их намерениями, а также с деятельностью формирующихся молодых национальных обществ и организаций.

Так, в одном из донесений секретного сотрудника охранки, носящего псевдоним «Якшанбай», от 10 августа 1914 года, писалось: «Некоторыми бухарскими сановниками и влиятельными купцами, проживавшими и получившими образование в Константинополе, под видом мауфактурного товарищества «Баракат» основан Союз мусульман прогрессистов с целью объединения мусульман и поднятия культуры среди туземцев. Учредителями Союза на устройство товарищества «Баракат» первоначально

¹ ЦГА РУз, Ф.И-461, оп.1, д.1788, л.42.

² Туркестанские ведомости // 1917.- 29 апреля.

³ См: Свободный Самарканд // 1917.- 19 декабря. Также: Щит народа // 1918.- 11 января.

было собрано около 15-ти тысяч рублей, а в дальнейшем же они надеются образовать капитал в несколько сот тысяч рублей... Союз предполагает открыть свои отделения в разных крупных центрах Бухарских владений и кроме этого открыть национальный банк, чтобы не нуждаться помощью других банков. Внутреннюю организацию и управление товарищества предполагается устроить на европейский лад.

Главными членами товарищества «Баракат» являются: Фазлиддин Махзум, Абдул Хаким Махзум, Мирза Изатулла Афанди и Мирза Абдул Вахид...»¹.

Ещё раньше (в 1910 году) Туркестанская охранка получила сведения от агента «Случайного», о создании по инициативе Мунаввара Кори Абдурашидхонова общества «Умид». В агентурном отчете отмечалось: «... Общество «Умид» организовалось с целью захватить в свои руки всю мусульманскую книжную торговлю, прибыли от которой поступают целиком в пользу новометодных школ. Общество это просило разрешение открыть свою деятельность в Ташкенте, но местная администрация категорически отказала. Теперь оно существует тайно в Коканде, Самарканде, Той-Тюбе, Пскенте и Паркенте. Из членов этого общества известны:

- 1 Абдухаким Мулла Икрамов,
- 2 Абдулла Авлоний,
- 3 Абдусами Кору Хидоятбаев,
- 4 Атахан Назар Ходжаев,
- 5 Карим Кору Азимбаев,
- 6 Мухамадхон Папшаходжаев и
- 7 Низамеддин Кору Хусаинов.

Членами этого общества состоят почти все мусульманские книготорговцы...»².

В 1915-1916 гг в Ферганской области активную роль в местной общественно-политической жизни играли общества: «Падаркуш» и «Таракки-Парвар», что, естественно, также не могло остаться незамеченным работни-

¹ ЦГА РУз, Ф.И-461, оп.1, д.2178, л.23.

² ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.2107, л.44.

ками охранного отделения, в докладных записках которых говорилось о существовании «новометодного» движения в Ферганской области и борьбе, возгоревшейся под флагом этого движения между старым поколением и «народившейся партией туземных прогрессистов»¹. Указывалось, в частности, что в организацию «Падаркуш» входило около 50 человек².

В первых числах октября 1916 года агентура района информировала, что «в помещении редакции Андижанской оппозиционного направления газеты «Туркестанский голос» ежедневно по вечерам, под председательством редактора-издателя А.А.Чайкина, происходят собрания молодых прогрессивного направления сартов в количестве до 20 человек, образовавших в г.Андижане группу «Таракки-Парвар»...

... В состав группы «Таракки-Парвар» входят следующие лица:

1. Сайдулла Ходжаев, торговец, имеет в пассаже Мир-Комиля собственную мануфактурную лавку.
2. Алимжон Ходжа мирза Юнусов, бывший писарь Асакинского волостного управления, ныне без определенных занятий.
3. Мухаммаджон Якуб Саркаров, определенных занятий не имеет.
4. Мирали Умарбаев, городской депутат.
5. Латифжон Мадали Казиев, переводчик пристава 11-й части гор. Андижана.
6. Кочкарбай Миралиев, приказчик.
7. Атахан Назарбаев, имеет в старой части г.Андижана собственный книжный магазин.
8. Мирхайдар, владелец мануфактурного магазина...

Объединителями деятельности этих лиц являются:

1. Анатолий Афанасьевич Чайкин
2. Убайдулла Асадуллоходжаев
3. Шапиро, корреспондент газ. «Туркестанский голос».

... Целью деятельности этой партии является желание унизить авторитет местной русской власти»¹. Кроме того,

¹ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.1968, л.24.

² Там же.

агентура особо отмечала, что «члены партии «Таракки-Парвар» своими умышленно неправильными толкованиями газетных сведений, смущают население и поселяют среди такового различные слухи о слабости России, возможном отделении от таковой населяющих Россию мусульман и образовании последними самостоятельного государства»².

Такого рода донесения заставляли официальные власти принимать самые решительные меры: производство допросов и обысков, конфискация имущества, депортация и т.д.

Так, одному из руководителей организаций «Падаркуш» и «Таракки-Парвар» Убайдулле Ходжаеву распоряжением Туркестанского генерал-губернатора в начале 1917 года (после произведенного допроса и обыска) было запрещено проживание в гг. Андижане и Ташкенте³.

Идентичные меры принимались и по отношению к членам кокандского общества «Гайрат».

Общество, руководимое редактором-издателем газеты «Туркестанский край» Шоисламом Шоахмедовым, имело в старой части города книжный магазин с капиталом 45 тысяч рублей и ставило в качестве ближайшей цели издание национальной газеты и журнала⁴.

Полученную прибыль от издательской деятельности предполагалось (кроме прочего) направлять в фонд помощи воюющей Турции как к «Охранительнице Ислама..., вокруг которого мусульмане всего мира должны объединяться»⁵. Надо сказать, что члены общества «Гайрат» (и других национальных организаций) особо не скрывали своих симпатий по отношению к Турции и родственным турецким партиям, с которыми поддерживали самые тесные контакты.

Еще в 1913 году агенты охраны предупреждали, что в Коканде (и в других местах) «... происходит сбор денег в

¹ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.1968, л.25-27.

² Там же, д.1968, л.31.

³ Там же.

⁴ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.2115, л.91.

⁵ ЦГА РУз, Ф. И-461, оп.1, д.1919, л.9.

пользу Турции, в сентябре прошлого года отправлено было 23000 рублей с паломниками; в настоящее время собрано еще 16000 рублей...»¹.

Сведения о сборе денег, о выезде в Турцию активистов национального движения, о приезде в Туркестан «эмиссаров» из Турции и других сопредельных стран официальные власти получали из всех крупных населенных пунктов края. Все это заставляло последних сочинять и направлять в областные и городские жандармские управления и отделения по охране общественной безопасности различные циркулярные указания. В одном из таких документов от 27 декабря 1916 года, в частности, говорилось: «По имеющимся в Департаменте полиции сведениям, турецкий Комитет партии «Единение и прогресс» предполагает направить в союзные государства агентов с целью вызвать там забастовки. Сообщая об изложенном, Департамент просит Вас принять меры к выяснению в пределах вверенного Вашему наблюдению района лиц турецкого происхождения и установить за ними наблюдения, в видах предупреждения всякой с их стороны возможности агитировать с целью устройства забастовок и о последующем уведомить Департамент»².

Однако контакты продолжались, сопротивление длилось и набухало, и многочисленная армия филеров Туркестанского охранного отделения продолжала с тревогой сообщать начальству о недовольстве среди населения и сильных центробежных тенденциях.

Туркестанские джаиды и члены первых общественно-политических организаций, в непростых условиях, целенаправленно стремились вывести движение сопротивления на иной, более отвечающий национальным интересам и современным историческим реалиям, уровень. В этот период туркестанскими прогрессистами были выдвинуты идеи, направленные на обновление страны, избавление ее от закостеневших форм быта, освоение нового типа цивилизации, новых для Туркестана технических и науч-

¹ ЦГА РУз, Ф. И.-461, оп.1, д.2106, л.59.

² ЦГА РУз, Ф. И.-461, оп.1, д.1919, л.14.

ных ценностей, новой модели поведения.

Невзирая на активное противодействие официальных российских властей, которое особенно усилилось накануне Февральской революции 1917 года, национальные лидеры продолжали поиск оптимальных вариантов политической борьбы и духовной консолидации во имя осознания нацией своего единства и своей силы.

XIX аср охири - XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жадиdчилик

Мамлакатимиз тарихидаги янги шароит унинг ўтмишини баҳолашда янгича ёндашувларни талаб этмоқда. Бу борада тарихчилар олдида кенг йўл мавжуд. Мустақиллик бундай ишларга эркинлик бағишлаб, барча давр ва замонлар тарихини ҳаққоний ёритишда ҳар қандай мафкуравий назорат ва таҳдиднинг қаттиққўл қолипларидан озод этиш имконини берди. Бироқ матбуотда омма эътиборига ҳавола этилаётган айрим фикрлар ўзининг мантикий асослардан йироқлиги жиҳатидан, фақат ҳиссиётлар, сохта ватанпарварлик туйғулари асосига қурилганлиги сабабли, мулоҳазали ҳолатни туғдирмоқда. Бу ҳол, Бухоро тарихидаги жадиdчиликнинг ролини баҳолашга ҳам тегишлидир. Кейинги пайтларда, Бухородаги амир ҳукмронлиги жадиdлар томонидан йўқ қилиб юборилган ва уларнинг фаолияти XX аср бошларидаги Бухоро иқтисодиёти, маданияти ва диний ишларига улкан талофат етказган, деган фикрни ҳам эшитишга тўғри келмоқда. Бу ҳилдаги мулоҳазалар ва уларни маъқуллаш ёки рад этиш учун Бухорода XIX - XX аср бошларида, аҳамияти жиҳатидан бутун бир тарихий даврга тенг келадиган жараёнлар кечган замонда нималар рўй берганини англаб етиш керак.

Мен, ўз мулоҳазаларимни, биринчи галда, Бухоро тарихий жараёнларига бевосита алоқадор бўлган ва уларни ёзиб қолдирган кишилар гувоҳлиги асосида баён этмоқчиман. Бухоронинг бу даврдаги тарихи ҳақида сўз юритган тарихчилар, энг аввало, табиий ва аниқ фанлардаги чуқур билими учун муҳандис деб аталган, улуғ маърифатчи олим ва шоир Аҳмад Дониш асарларига суянишади. Маълумки, у мадраса таълимини олгач, тарих, адабиёт, астрономия, геометрия, тиббиёт, хаттотлик, мусикий санъат соҳаларини мустақил ўрганган. Ўтган асрнинг 50-йиллари ўрталарида амир Насруллоҳ саройида бош хаттот ва рассом

сифатида иш бошлаган Аҳмад Дониш 1870 йилда адолатли давлат ҳақидаги тасаввурларига мос келмайдиган хизматни ихтиёрий тарк этади. У мазкур воқеа ҳақида шундай ёзади: «... кўшин ва ҳокимларга хизмат қилишдаги тартибнинг йўқлиги туфайли саройда хизмат қилиш менга оғир ва натижасиз кўринди, мен таклиф ва эътирозларга қарамай, бундан кетдим ва мадрасага жойлашиб, қуруқ нонга қониқиш ҳосил қилдим»¹.

Бухоро амирлари унинг чуқур билимларини ҳисобга олиб, Россияга юборилаётган элчилар сафида уч марта сафарга юборади. Бу сафарлар ундаги ҳукмрон доираларга нисбатан бўлган танқидий муносабатни янада чуқурлаштиради.

Аҳмад Дониш 70-йиллардан то амир Музаффар вафотига қадар, узоқ Ҳузар ва Норпай вилоятларида қози бўлиб ишлайди. Бу вазифада ишлаш унинг Бухоро ижтимоий тузилишида социал-иқтисодий ўзгаришлар зарурлиги ҳақидаги позициясини янада қатъийлаштирди. У «Наводир ал-вақое» («Нодир воқеалар») асарида мавжуд тузумга ўз муносабатини билдиради ва Бухоро хонлигида давлат бошқаруви ислоҳотини таклиф этади. Хусусан, унинг «Рисола» номи билан таниш бўлган «Рисолаи тарихи амирон манғит» («Манғит амирлари тарихи ҳақида рисола») номли машҳур асарида мамлакатнинг ёрқин тасвири берилган бўлиб, бошқарув тизими баёни, халқларнинг аҳволи, Россия билан уруш масалалари ёритилган². Аҳмад Дониш амир Дониёлдан то Абдулаҳадгача бўлган (амир Шохмуроддан ташқари) барча Бухоро амирларини давлат ва унинг фуқаролари фаровонлиги йўлида эмас, балки фақат ўз шахсий манфаати йўлида қайғурган нўноқ ҳукмдорлар сифатида тавсифлайди. «Улар - деб ёзади у, - нима топишса, ўшани олиб кўйишар, бева-бечоралар шамчироғидаги оловдан тортиб, вақф омборидаги ғаллагача ўғирлашар, қорин ғами ва қувончу хурсандчиликларига хизмат қилса бўлди эди. Ҳеч ким қаршилик кўрсатишга

¹ Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии. Период присоединения ее к России. Бухара. Ташкент. «Наука», 1965, стр. 14.

² Рисола. қўлёзма. Ўз Р Ф А Ш И асровхонаси, инв. 1887.

журъат этмасди. Амирлар ва ҳокимлар орасида қимор-бозлик, майхўрлик ва бузукчилик авж олди, деҳқон ва ҳунармандларда эса шафқатсизлик, эзиш, солиқлар, ва аминана, вакилона каби йиғимлар сероблигидан на туриш, на юришга ҳол қолди»¹. Мана шундай ҳаётдан мисоллар келтириб, у шундай ёзади: «Агар бирор бева бозорга бир тўп иш олиб келиб, уни уч фулуста (махаллий танга -Д.А.) сотса, шундан икки фулусини амин олиб қўяди, агар бирор киши бир боғлам ўтинни уч дирҳамга сотса, шундан икки қисми амин улуши бўлади»².

А.Дониш Ғиждувондан Бухорога пилла олиб келган деҳқон тилидан кизик ҳикояни келтиради: «Бозорга келишим билан молимни бир неча тарози томон тортиб кетишди, 2-3 жойда аминана ва жой ҳақи олишди, ва молимни оғирлигини ярмини тушириб ўлчаб, уни ярим баҳосида белгиланди. Мен ўғрилар тарозисида ўзим ҳам йўқолиб кетмай деб, қўрқувда бозордан тезроқ чиқиб кетишга интилдим»³. Бундай вазият барча соҳаларда учрарди. Бухоро учун ўта муҳим ҳисобланган суғориш соҳасида ҳам ўғирлик кучли эди. Шаҳарга сув келишидан анча олдин мироблар ҳақ ола бошлар, у ҳатто ариқ тозалаганлардан ҳам олинарди. Деҳқонлардан одам турмайдиган ерлар учун ҳам солиқ олинар, тўламаганларни камоқхона хавфи кутарди. Миршаблар ҳақида гап кетганда, А.Дониш сўзича, улар давлатдан маош олмаган. Уларга ноҳақ аҳоли тўловлари ҳисобидан маош берилган, табиийки, шу боис улар фуқаро манфаатларини муҳофаза қилиш ўрнига, ҳатто, босқинчилар билан келишиб, қароқчилик ҳам қиларди. Албатта, бу чирик тизимнинг энг қуйи қатори эди. Олий қатор эса саройда бўлиб, давлат лавозимига тайинлаш пора шаклида, улкан тухфа ёки даъвогар лавозимига гўзал ёшгина қиз тортиғи билан тайинланган. Амир Музаффар даврида амалдорларнинг суистеъмолчиликлари, ҳокимлар ва амирларнинг очқўзлиги, ўз хатти-ҳаракатларини оқлаш учун диний қонун-қоидалардан фойда-

¹ Епифанова Л.М. Курс. Асар., 19-бет.

² Ўша жойда.

³ Ўша жойда.

ланиши, схоластик хусусият касб этувчи таълимнинг аянч-ли аҳволи, давлат мустақиллигини сақлашга йўналтирилган аник ташқи иқтисодий ҳаракатларнинг йўқлиги, минта-қада янги ерларни босиб олишга йўналтирилган анча тор интилишлар, халқнинг қашшоқ аҳволи Бухоро хонли-гининг умумий манзарасини ташкил этарди. Бирок, Аҳмад Дониш шунчаки танқидчи эмас эди, Ватанининг ғариб аҳволини англашдек оғир юк унинг елкасига тушганди. У ривожланган мамлакатлар ҳақида яхлит тасаввурга эга эди, шунинг учун ҳам Ватанини тараққиёт йўлига олиб ки-радиган йўллар борлигига ва мутараққий ишларда қоби-лиятли инсонлар борлигига ишонган.

У ислохотларни муҳим ҳаётий соҳа - суғоришдан бош-лашни таклиф этади. «Рисола» асаридида Келиф ва Карки туманида Амударёдан суғориш канали ўтказиш лойиҳа-сини келтиради. Зарафшоннинг сувлари Рус-Бухоро уру-шидан сўнг чор ҳокимияти ихтиёрида қолгач, хонликда сув танқислиги, қурғоқчилик юзага келди. Солиқ олиш эса бундан камаймади, аҳоли қишлоқлардан Казали ва руслар назорати остидаги ерларга кетиб қолди. Бу ҳол қиш-лоқда социал ўзгаришларга олиб келди. Донишнинг ёзи-шича, аҳолининг чорак қисми бу таназуллиқни яхши англари эди ва бу тартиблардан норози эди. Халқнинг маз-кур қисми сепган уйғониш уруғлари туфайли, тараққиёт ва жамиятнинг тўлақонли ривожига чақирган, жадидчилик деб номланган ҳаракат етилиб келаётган эдики, Аҳмад Донишнинг ўзи унга асос солди.

Аҳмад Донишнинг издоши Мирза Муҳаммад Абду-лазим Сомий Бўстоний ўз даврида фан оламида машҳур бўлган. Ўрта Осиёда тузилган тазкираларда уни таниқли тарихчи, адабиётчи, шоир, хаттот ва «нутқ устаси» деб таъкидлашади. У амир Музаффар хизматида бўлади ва амир Абдулҳамид даврида ўн йил мунший вазифасида ишлайди. Ўтган аср охирлари ва асримиз бошларидаги воқеалар гувоҳи сифатида «Тарихи салотини манғитийа дор уссал-танаи Бухорои шариф» («Бухорои шариф салтанатидаги манғит ҳукмдорлари тарихи») асарини ёзади. Ушбу асар, айниқса, Ўрта Осиёнинг чор Россияси томонидан босиб олиниши тарихи, жанг манзаралари, аҳолининг кайфияти

ва аҳволи, Дукчи эшон кўзголони кабилар ҳақида тўла-қонли тасаввур беради.

Совет манбашунослигида бу қимматли асардан керакли жойи «юлиб» олиниб фойдаланилди, Сомийнинг ўзи русларга қарши ғоялар тарғиботчиси деб баҳоланди, «қўшиб олинишнинг тараққийпарвар аҳамияти»ни тушунмасликда айбланди. Айни пайтда у, ниҳоятда ватанпарвар ва Ватаннинг ҳақиқий фарзанди бўлгани учун рус қўшинларининг ҳаракатини босқинчилик ҳаракати сифатида таърифлайди. Россия билан уруш чоғида «вакеи нигор» - «вокеаларни кузатувчи» вазифасида ишлаган муаллиф, ўз асарида мамлакатнинг умумий техник ва ҳарбий колоқлиги, тасодифий кишилардан иборат, кўпчилиги «ўғри, киморбоз, пияниста ... қурол отишини умрида эшитмаган» қўшиннинг аҳволини ҳаққоний ёритиб берган.

Тарихчилар Сомийнинг ишдан олиниши ва саройдан ҳайдалиши сабабини атрофидаги мансабдорларга ва бошқарув тизимининг ўзига салбий муносабатида кўрадилар. У шеърий асарларида маишат ва гуноҳ ишларга берилган сарой аёнлари, амирнинг ўзини ҳам танқид остига олади. Бир шеърида «Ҳақиқат оҳанглари заминдан самога учди», деб ёзади у. Ҳақиқатни воқеликдан топа олмаган шоирнинг сўзлари эмасми бу?

Тарихчи Сомийнинг фикрича, амир Насруллоҳ (1826-1860 йиллар) даврида бошланган, Музаффар (1860-1885 йиллар) даврида кучайган давлат инқироzi ва халқ қашшоқлиги, ҳукмрон тизимнинг бузғунчилик кучи амир Абдулаҳад (1885-1910 йиллар) даврида Бухорони жуда оғир аҳволга олиб келади. Сомийнинг фикрича, «баъзи тажрибали оқсоқоллар Бухоро давлати инқироzi санасини ушбу амир Насруллоҳ тахтга ўтирган пайтдан санай бошлайдилар ва улар ўйлагандек бўлиб чиқди - амир Баҳодирхон ўттиз беш йил подшоҳлик қилди ва 1277 (1860(61)) йили дорилфанодан дорилбақога рижлат этди». Унинг ўрнига тахтга ўтирган амир Музаффар Сомийнинг ёзишича, «эзиш ва адолатсизликда отасидан ҳам ўтиб кетди... Секин аста иш шариат қоидалари бузилишига қадар бориб тақалди». Муаллиф Россия билан урушдаги мағлубиятда Музаффархонни айблайди, чунки у ўз манфаатларидан

бошқасини ўйламай, руслар Тошкентни қамал қилганидан фойдаланиб, Кўқонга хужум уюштиради. Тарихчи куйидаги қизиқарли далилни келтиради: «Авлиё отани куч билан олган носаро кўшинлари (полковник Черняев қўмондонлигида - Д.А.) Тошкентга у ердан хужум қилди ва Шошни ўраб олди. Амирлар ва Тошкентнинг барча аҳолиси қаршилик кўрсатишга бел боғлади ва курашишга қарор қилди. Улар амир Музаффарга ёрдам ва бутун Бухоро халқини оёққа кўғариш илтимос қилинган мактубни йўллайди... Айни пайтда носара кўшинлари қалъани ҳудди узукдек ўради, ҳаммаёқни ларзага келтирувчи замбарак тўпларидан қизғин ўққа тугди. Тошкент аҳолиси кучли тўп зарбларидан қаршилик кўрсата олмади ва ожизона ёрдам сўраб фарёд қила бошлади. (Бирок) улар қанчалик амир Музаффардан мактуб ва сўз хабари юбориб ожизона ёрдам сўрашмасин, ҳаммаси бефойда бўлиб чиқди, амир кўшинга хужумга ўтиш ҳақида буйруқ бермади. Тошкент аҳолиси бухороликлар ёрдамидан умид узиб, қалъа мудофаасида қатъийлик ва мардлик кўрсатиб, ўлимга тик туришга қарор қилди... Хўжанддан чиқиб, (амир) қатта кўшин ва замбараклар билан Кўқонга отланди. Кўқон кўшини эса Тошкентни ташлаб, мудофаага қайтишга мажбур бўлди. Рус кўшини шу туфайли шаҳарни тўрт тарафдан қамал этишга эришди. Кўпгина одамлар қиличдан ўтказилгач, шаҳар таслим бўлди». Бу пайтда, муаллиф ёзганидек, «амир Музаффар эса жангсиз ва қаршиликсиз Кўқонга кирди ва кўнгилдаги ниятига етишди»¹. Кўринадики, у қаршилик кўрсатиш ташкилотчиси бўлишдан узок бўлиб, Россия кўшинлари хонлик чегараларига шундоққина келиб қолган бўлса ҳам, урушга тайёрланмаганди. Фақат Бухоро руҳониятининг бош кўтаришигина уни муқаддас уруш - жиҳод эълон қилишга мажбур қилди, натижаси мағлубият ва вассал давлатга айланиш билан тугади. Кўшин мағлубияти сабабларини Сомий ва Аҳмад Дониш Амирда кўшин тузилишига оид бирор бир ўйланган қоида йўқлигида деб ҳисоблашади. Ҳарбий қўмондонлик вазифаларига

¹ Мирза Абдулазим Сомий. Тарихи салтанати мангитийа. М., 1962, 58-59-бетлар.

ҳарбий ишдан муглақо беҳабар одамлар тайинланган эди. Лашкарларга маош тўлаш тартибсизлиги, ҳалок бўлган лашкарлар оиласи таъминланмаганлиги, кўшиннинг рақиб ҳақида маълумотсизлиги яққол кўриниб турарди.

Бироқ Сомийдан фаркли ўларок, Дониш руҳонийларнинг фаолиятини ҳам танқидий баҳолайди, улар амир каби рақиб ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлмаган, улкан оломонни йиғиб, қўлига калтак бериб, жиҳод юришига мажбур қилган ва бу билан аниқ ўлимга юборган. Абдулазим Сомий ва Аҳмад Дониш феодал ҳукмдорлари ҳақида ҳам кескин фикр билдириб, халқнинг оғир аҳволини ёрқин бўёқларда тасвирлашган. Улар амир Абдулаҳад ҳақида янада танқидий мулоҳазалар билдирадилар. Сомийнинг фикрича, унинг ҳукмронлик даврида «темурий ўзбек хонлиги аждодларидан асар ҳам қолмади», А.Донишнинг қайд этишича эса, янги амир даврида ҳеч нарса ўзгармади ва халқнинг аҳволи яхшиланмади.

Уларнинг ёш замондоши, таниқли бухоролик тарихчи Мирзо Салимбек ибн Муҳаммад Раҳим сўнгги учала Бухоро амири даврида ҳам юқори лавозимларда ишлаган. У қолдирган бир қатор қимматли асарлардан бири «Тарихи Салимий» деб номланиб, Чингизхон давридан то 1920 йилги Бухоро воқеаларигача бўлган даврларни қамраб олади.

Мирзо Салимбек кўпгина воқеалар гувоҳи бўлган. Аввал Норпай ва Зиёвуддин ҳокими бўлган, кейин қушбеги вазифасига кўтарилган, Остонакулбек девонида 20 ёшида мирзалиқдан иш бошлаган - Мирзо Салимбек Бухоронинг Тошкентдаги вакилидан (Туркистон генерал-губернатори Розенбах даврида) то Бухоро вилоятининг турли вилоятлари ҳокимларигача бўлган юқори мансабларни эгаллаган. Хонликнинг сўнгги йилида у бош закотчи бўлган, инқилобдан сўнг барча амир мансабдорлари каби қамоққа олиниб, мол-мулки мусодара этилади. Қамоқдан озод этилгач, Бухоро арки тарихини ёзишни мўлжаллаган «тарих жамияти» комиссиясига аъзо бўлган¹. Афтидан, бу иш уни Бухоронинг «ўз» ҳаққоний тарихини ёзиш

¹ Епифанова Л.М., Курс. Асар. 45-46-бетлар.

фикрига ундаган. Китобнинг катта қисми ўзи гувоҳ бўлган воқеалар баёнига бағишланган. Мирзо Салимбек уни бошқа кишилар ўқишига мўлжалламаган, шу боис, шарқшунос А.А.Семёнов тўғри таъкидлаганидек, кўпни кўрган ва кўп воқеаларни бошдан кечирган кишининг ўзига хос, тўлиқ ҳис-туйғулари акс этган, ҳеч нима яширилмаган, ошқора хотиралар ёзилган»¹.

У амир Олимхон ҳукмронлиги даврига (1910-1920) баҳо бериб, Бухоро иқтисодиётида тобора ўсиб бораётган инкироз ҳақида ёзади. Бу йилларда, унинг маълумотига кўра, Биринчи жаҳон урушидан сўнг озиқ-овқат нархлари кескин ўсди. Агар урушгача 1 ман (8 пуд) дон 200 танга, 1 ман гуруч 700 танга турган бўлса, 1917 йилда - 1 ман дон 1200, гуруч-1400 танга турган². Қоғоз пуллар доимо қадрсизланиб борган. Айниқса, Россиядан келтириладиган товарлар нархи ошиб кетган.

Мирзо Салимбек Россиянинг Бухородаги мустамлакачилик сиёсатини жуда салбий баҳолайди. Унинг қайд этишича, амир Олимхон даврида ўша-ўша маъмурий бошқарув апарати, фуқаролар устидан амирнинг чекланмаган ҳокимияти, Бухоро жамияти ҳукмрон доираларининг текинхўрларча турмуш тарзи, демакки, оддий халқнинг оғир ҳаёти сақланиб қолди. Бироқ Олимхон, аждодларидан фарқли равишда, иродаси суст, унинг ҳатти-ҳаракатлари кўп жиҳатдан атрофидаги мансабдорларга, ким ундан юқори келса, ўшаларга боғлиқ бўлган.

Шунингдек, амирга энг яхши таъриф Садриддин Айний ва Абдурауф Фитрат томонидан берилган. Лекин олдинга кетиб қолмай, шуни таъкидлаш жоизки, Бухородаги XIX аср охири - XX аср бошларидаги воқеаларни ёритган, юқорида тилга олинган уч муаллиф ушбу давлатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий аҳволи ҳақида ҳам тўлиқ маълумот берадилар. Уларнинг тадқиқотлари яна шуниси билан эътиборга лойиқки, учаласи ҳам давлат

¹ Семёнов А.А. Последний бухарский историк. (Мирза Салимбек) рукопись, 53 с. Душанбе, Ртадж. Отдел научных фондов архива. Фонд. Семёнова, оп. 1. д. 24. л. 45.

² Тарихи Салими. Фонд ИВАНРУз. Инв. №2016 л. 188а.

бошқарувида юкори лавозимларда бўлган, сиёсий воқеалар марказида турган ва шу боис ҳам воқеаларни энг асосли тарзда ёритган. Тарихни шахслар эмас, халқ яратади деган замонлар аллақачон ўтиб кетди. Бу фақат қисман тўғри, А.Тойнби, Тарле, М.Блок, Ф.Фукуяма сингари халқаро миқёсли тарихчиларнинг фикрича, тарих ғилдирагини шахслар, йўлбошчилар айлантиради. Уларнинг кенг миқёсдаги фикрлаш қобилияти, билими, рўй бераётган воқеаларни объектив баҳолаш ва қарорлар чиқариш қобилиятига одамлар ҳаётидаги ижобий ва салбий ўзгаришлар боғлиқ. Шунинг назарда тутган ҳолда, тўлиқ маънода олим бўлмаса ҳам, бироқ улкан салоҳиятга, таҳлил ва баҳолаш қобилиятига эга бўлган ва шу билан ўз замонасини тарихчилари бўлган муаллифлар тарих ғилдираги қандай айланаётганлигини ўз кўзлари билан кўрган, натижада тўғри ва ҳолисона хулосалар чиқарганлар. Улар Ўрта Осиёнинг Россия томонидан босиб олиниши, мамлакатни ўз ҳузур-ҳаловати ва манфаатига асосланиб бошқарётганлиги, шариат қонунлари ва исломнинг фалсафий асослари бузилаётгани қандай оғир оқибатларга олиб келаётгани ҳақида фикр юритиб, жуда объектив бўлишган. Улардан бири жадидчиликка яқин, бошқа бирлари ундан узоқроқ бўлсалар-да, лекин ҳаммалари ҳам ўша даврда Бухородаги аҳвол, ҳаёт кечиришнинг ҳеч бир цивилизация шаклига мос келмаслигини яхши тушунишган. Қанчалик парадокс бўлмасин, чирик муҳитнинг ўзи тараққиёт учун ҳаракатни янгилик ҳақидаги тасаввурлар ва инқирозли аҳволдан чиқиш бўйича изланишларни юзага келтирди. Ислом билан фанни бирлаштириш - исломнинг тараққиёт билан бирикуви - ривожланиш - жадидлар фалсафий изланишларининг дастлабки босқичидаги туташган жой мана шундадир.

Бу ҳаракатнинг бошида турган шахслар Бухоро жамиятига қандай таъриф берганлар, воқеликни қандай баҳолашган ва ислохотнинг ўзлари танлаган фалсафий ва амалий ғояларини қандай асослашган? Бу саволларга жавоб беришга ҳаракат қилиб, биз, аввало, ўша давр воқеалари марказида турган ва муайян тарзда унга таъсир ўтказган Абдурауф Фитрат, Садриддин Айний ва Файзулла Хўжаев

асарларига мурожаат этамиз.

Абдурауф Фитратни ўқувчига алоҳида танишгиришга ҳожат йўқ. Бухоро жадидчилигининг кўзга кўринган вакили. Жамоат арбоби, олим, демократ ва ёзувчи - Шарк миллий-тараккийпарварлик ҳаракатидаги ёрқин сиймо. Ўзбекистон ва хорижда унинг ижоди ва таржимаи ҳолини батафсил ўрганган фитратшунослик юзага келган. Биз Фитрат ва унинг асарлари ҳақида тўлиқ тўхталиб ўтмаймиз, чунки мақсадимиз воқеаларни ўз кўзи билан кўрганлар тилидан Бухоронинг аҳволи ва жадидчиликнинг тутган ўрнини кўрсатишдир. Унинг фақатгина иккита асари: «Баёни сайёҳи ҳинди» ва «Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври» га мурожаат этамиз. Улардан дастлабкисида Бухорога келган ҳинд сайёҳи номидан ҳикоя қилинади. Албатта, бухороликлар ҳаёти ҳақида, ташқаридан кузатган сайёҳ номидан Фитрат ўз мулоҳазаларини билдирган. Унинг фикрича, руҳоният вакилларининг қолоқ ва нодонлиги, шариат ва умуман ислом хулқий меъёрларини нотўғри талқин қилиши, бухороликлар ҳаётининг барча соҳаларига таъсир кўрсатади. Маълумки, Бухоро - бутун жаҳонга буюк илм кишилари ватани, машҳур олимлар, шоирлар, табибларни етказиб берган маскан сифатида машҳур бўлган. Бироқ Бухоро ва умуман, Туркистон «илмларнинг ёрқин юлдузи, инсоният китобининг нурафшон саҳифаси эди, уни нодонлик ботқоғига ботирдилар». Ва у бунда Куръонни ўз хоҳишича талқин этувчи Бухоро руҳониятини айблайди. Фитрат келтирган бир қатор мисоллар - афсунларга асосланган тиббиёт аҳволи, хизматга маош тўлаш тизими бўлмаган, ва ҳамма нарса аҳолидан ноҳақ йиғимлар асосига таянган давлат бошқаруви, адолат, даъвогар чўнтагидан пул билан ўлчанадиган суд ишлари матни кўркўрона ўқиш ва ёдлаш билан белгиланган таълим ва бошқа соҳа вакиллари билан учрашувлари қизиқарли ҳикоя тарзида берилади. Бухоро доимо таълим-тарбия ватани бўлган, вақф тизими унинг қийинчиликсиз фаолият юритишини таъминлаган. «Баёни сайёҳи ҳинди» ёзилган 1913 йилга келиб, Бухорода 200 та олий, ўрта ва қуйи бўғиндаги мадраса бўлган. Фитрат 3776000 танга ҳисобида вақф маблағи билан таъминланган 72 мадраса номини келти-

ради¹. Бу, ўша замонда улкан маблағ эди, бироқ унинг кичик қисмигина тегишли жойига сарфланиб, асосийси уни тақсимловчилар чўнтагига тушган. Хужраларни сотишдан мударрислик ўрнигача - ҳаммаси пул туриши Бухоро учун оддий ҳол эди. «Оламга тўрт юз олимни ҳадя этган Бухорои шариф шунчалик мустаҳкам илмий кучга эга бўлиб эди, оҳ. Буюк бадбахтлик билан иқроп бўламанки, ҳозир бу маданият куёшининг осмони, бу инсоният жаннати, бу фозиллар дунёсининг маъмур хонадони, бу маърифат жаҳонининг дарсхонаси тараққиёт учун барча воситаларга эга бўлса ҳам, жаҳолатнинг асл макони, хорлик занжирининг асирилигича қолмоқда. Тирикчилик учун барча воситали бўлишига қарамасдан, ёқасини ажал панжасига топширган», - деб ёзади Ватан дарди билан ёнган Фитрат².

Европа фан ва маориф соҳасида кўп нарсаларни Шарқдан олган, деган фикр А.Фитрат китобидан кизил чизик бўлиб ўтган. Бизда порлаб ўчган нарсаларни, унинг фикрича, европаликлар тараққиёт йўлида фойдаланиб, яхши натижаларга эришишди. Энди ишлаб чиқариш, савдо, бошқариш маданияти ва бошқа соҳаларни тиклаш учун улардан ўрганиш ва фан-техникасидан фойдаланиш пайти келди. Ахир, Бухорода доврўғи дунёга кетган газлама ва хунармандчилик маҳсулотлари ишлаб чиқарилади, бироқ улар машина ва техника воситасида ишлаб чиқарилган хорижий товарлар туфайли бозордан сиқиб чиқарилади. Қуръон кўрсатмаларидагидек, буларнинг ҳаммасини Фитрат фақат ўзга динга эътиқод қилгани учунгина бошқа халқлар ютуқларини инкор этишдан йироқ.

А.Фитрат асарлари исломнинг фалсафий моҳиятини янгича ўқиш, унинг дунёни тушунтириш ва инсоннинг бу дунёда тугган ўрнини тўғри тушунишнинг ёрқин намоиши бўлди. У Қуръонда битилган ўғитларга шунчаки риоя қилиш эмас, балки ўз замини, ўз тақдирининг эгаси бўлиш зарурлигини уқдиради. Фитрат «Ва саххаралакум ма фиссамавати вал-арз - барча ер ва осмондаги нарсаларга

¹ Фитрат А. Ҳинд сайёҳининг хиссаси. «Шарқ юлдузи», 1991, №8, 15-бет.

² Шу ерда.

сизларни ҳукм этувчи деб буюрдик», - деган оятга асосланиб, агар тоғ, темир, замин инсон бармоғи билан ўзгарар экан, нега у ўз тақдирини ўзгартиролмайдиган ва ҳукмдорлардан хайр-эҳсон кутиб яшаши керак? - деб савол кўяди. У муқаддас китоб оятларини тақдирга мутелик эмас, ўз тақдирини ўзи яратишга чақириқ сифатида талқин этади. Жумладан, «инсон ҳар нима топмасин, ўзининг интилишидан топади, интилмас экансиз, ҳеч нарсага эриша олмайсиз», - дейди муаллиф¹. Фитрат асар давомида замонавий таълим олишга алоҳида аҳамият беради: «Парвардигор бизнинг саломатлик ва саодат йўлимизни тўла кўрсатиб берган. Энг аввало дейди: «Сизларни оламнинг олий махлуқи қилиб яратдим». Шунини яхши билиш керакки, биз кўз ва қошларимиз эвазига эътиборли махлуққа айланганимизча йўқ, балким эътиборлигимиз ва устунлигимиз - билимимизнинг эътибори ва иқтидоримизга боғлиқ. Агар биз ўзимизнинг билимимиз ва иқтидоримиздан фойдаланмасак, наинки эътиборли, устун, балки энг ёмон ва паст махлуқлардан ҳам пастроқ ва ёмонроқ бўлиб қолишимиз аниқдир»². Қуръонга, тангри таолонинг «Еру осмонда ҳар нима бўлса, сизларнинг буйруқларингизни бажарувчи этиб тайинладик», деган таъкидларга асосланиб, инсоф билан айтинг-чи, ана шу еру осмондаги махлуқлардан қайси бирини ўзимизга тобе этдик? Агар Сиз, Оврупо мактабларида ўқиганингизда ва овруполиклар телеграф, телефон, темир йўли, ҳаво кемаларини қайси йўл билан ва қандай яратганлиқларини билсангиз эди, Қуръоннинг ана шу оятидан биз, мусулмонлар қанчалик неъматларни оёқ ости қилганимизни тушуниб етар эдингиз». - деб ёзади муаллиф³.

Фитрат Қуръон талқини асосида мамлакат ривожининг яхлит концепциясини ёритиб беради. Унинг фикрича, тадбиркорлик ва савдонинг ривожини билимлар ва миллатнинг бирлиги, жипслигига асосланиши лозим. Катта даромад учун бир-бири билан рақобатлашиш эмас, фаб-

¹ Фитрат А. Курс. асар. 32-бет.

² Шу ерда.

³ Фитрат А. Курс. асар. 32-бет.

рика каби корхоналар куриш, асбоб-ускуналар сотиб олиш учун маблағларни бирлаштириш саноат ва қишлоқ хўжалиги ривожига қулайлик яратади: «Дини мубийнимиз ислом ҳар хусусда ҳам иттифоқ ва бирликни амр этган. «Бунинг асосий шарт-шароити эса, унинг фикрича, болаларни тадбиркорлик ва бошқа фанларга ўргатиш лозим. Зеро, Куръонда айтилгандек, «Билмаганлар билганларга тенглаша олмайдилар».

Фитрат таракқиётдан орқада қолмаслик, акс ҳолда бунинг оқибатлари, келгуси авлодлар олдидаги масъулият ҳақида шундай ёзади: «Агар сиз, бухороликлар... бу худо берган неъматдан фойдаланмасангиз, албатта, хайял ўтмай бегоналар бу бойликларга эга бўлиб, уларнинг ҳар бирларининг устидан фабрика ва машиналар ўрнатадилар. Дунё-дунё пул ишлаб оладилар. Минглаб хизматчилар бу ишга сафарбар қилинади. У вақтда сизларнинг фарзандларингиз чорасиз қолиб, уларнинг хизматларига бўйин эгишлари муқаррар»¹. Фитрат бу билан, иқтисодий қолоқлик мамлакатни Россияга иқтисодий ва сиёсий тобеликка олиб келишини кўзда тутган эди.

А. Фитратнинг иккинчи китоби, нафақат, Бухоро аҳолисининг маиший ва ижтимоий аҳволини тасдиқлайди, балки амир Саид Олимхоннинг ўзининг фаолиятини ҳам тавсифлайди. Китобнинг катта қисми манғит амирларнинг қисқача тавсифига бағишланган, асосий сиёсий воқеаларга тегилмаган бўлса-да, муаллиф Бухоро инқилоби тарихини ёзишни мақсад қилиб қўймаганлигини қайд этади. А. Фитрат амир Саид Олимхон ҳаёт тарзини баён этиб, ўзининг шахсий баҳосини бергандек бўлади. Агар китоб 1930 йилда, тоталитар тузум тўлиқ кучга кирган, жадиличлик эса расмий ҳокимият томонидан, миллий-буржуа, аксинқилобий ҳаракат сифатида тавсифланаётган даврда ёзилганини ҳисобга олсак, ўйлаймизки, Фитрат шу боис, шахсий тавсиф билан чекланиб қолган, жадиждлар ҳақида эса фикр юритмаган. Хусусан, шу боис, унинг баъзи баҳолашлари, масалан, Насрулла қушбеги ўз фаолиятида жадиждларга ёндашиши салбий таърифланади. Шунга

¹ Шу ерда. 39-бет.

қарамай, Фитрат асарининг қиммати Бухородаги давлат тузилиши қандайлигини ёритиб берганлигидадир. Муаллифнинг ёзишича, бу давлат тузилишида кушбеги (бош вазир), қозикалон (олий суд), Раис (нарх статистика йўллар бошқармаси ва б.), хазиначи асосий роль ўйнаган. Мамлакатнинг бошқарилиши, Фитрат таъбирича, «иродаасиз ва ялқов» Олимхон томонидан доимо мансабини алмаштириб ва бир-бири билан урушиб турувчи мана шу кишиларга бериб қўйилган. «Хатто амир Абдуллахон ҳам қаттиққўлликка қарамай ўз хизматчиларини назорат қилган, улар ўртасидаги фитналарга йўл қўймаган, ўз вазифаларини аниқ бажаришни талаб этган», - деб ёзади Фитрат. Бу давлат хизматчиларидан ҳеч бири Олимхон даврида давлатдан маош олмаган ва шу боис порахўрлик ва аҳолидан ноҳақ йиғимлар авж олди»¹.

Саид Олимхон эса, асосан, шахсий хузур-ҳаловати ташвишлари билан банд бўлди. Унинг жадидларга нисбатан ҳаракат ривожланиши бошидаги айрим эркинликлари, мактаб очишга рухсатнома, «Фармони ислоҳот» номли ислоҳоти анчагина билимдон ва жадидчилик ҳаракатига илиқ муносабатда бўлган Насрулло кушбеги таъсирида амалга оширилган. Янги қонунга мувофиқ, давлат хизматидаги кишиларга пора ва ҳадя олиш ман этилди, солиқлар, хусусан, ер солиғи камайтирилди, сарой хизматчилари маоши оширилди. Бироқ, порахўрлик тузатиб бўлмас касаллик эди, амирнинг ўзи эса ҳадя олишда давом этарди.

Фитрат ҳарбий соҳа ҳақида анча батафсил тўхталиб ўтади, қўшинга ташқаридан одам жалб этиш ёки тайёргарсизлик мадраса талабаларини олиш ижобий натижалар келтирилмаганлигини қайд этади.

Абдурауф Фитрат ўз асарида Садриддин Айнийнинг «Манғит амирлари тарихи» тадқиқотига кўп ўринда мурожаат этади. Айний ўз навбатида, Аҳмад Дониш асарларидан фойдаланади. Учала муаллиф ҳам Бухоронинг сўнгги амирлари ҳукмронлиги даврини салбий баҳолашган. С.Айний ҳам Фитрат каби Саид Олимхонни фақат ўз хотиржамлигини ўйлайдиган, бебурд ҳукмдор деб таърифлайди,

¹ Фитрат А. Амир Олимхоннинг ҳукмронлик даври. Т., 1992 й. 30-бет.

«ислохот ҳақида фармон чиқариб, ўз фармони тезроқ бекор қилишга интилки. Вақтли ҳукуматга нисбатан хотир-жам бўлиб ва фармон чиқариб, у гўё ўзини жамоатчилик кўз ўнгида ҳам оқлагандек бўлди, энди эса фармондан қутилиш учун сабаб керак эди» - деб ёзади ўзининг «Бухорода инқилоб тарихи» китобида¹.

Кўринадики, Бухоро ва бутун Ўрта Осиёнинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи, тарих саҳнасида «жадидчилик» номи билан аталган миллий - тараққийпарварлик ҳаракатининг пайдо бўлиш сабабларини белгилаб берди.

Жадидчилик Марказий Осиёда Осиё ва Европадаги илғор ислохотлар оқими таъсири остида, XIX аср охири XX аср бошларида вужудга келди ва ижтимоий тараққиётда бурилиш босқичини белгилаб берди. Миллий зиёлилар, илғор тараққийпарвар кучлар мустамлака Туркистон, Россияга ярим қарам бўлган Бухоро ва Хива хонликларидаги инқирозли аҳвол, бу ўлкаларнинг умумжаҳон тараққиётидан тобора ортда қолаётгани, маҳаллий аҳолининг эрк учун интилишларининг бостирилиш сабабларини, нафақат иқтисодий соҳада, балки диний, маънавий соҳада ҳам юзага келган турғунликни чуқур англаб етдилар ва бу улар онгида жамиятга ислох этиш ғояларини уйғотдики, бусиз тараққиётни тасаввур ҳам этиб бўлмас эди.

Ватанимиздаги бу ислохотчилик ҳаракати мураккаб, тарихий жиҳатдан серқирра йўлни босиб ўтди. Жадидчилик турли мамлакатлардаги тараққиёт, ислохотлар учун олиб борилган ҳаракатларнинг фалсафий тажрибасини танлаб олиб, бу тажрибани миллий асосда қайта ишлашга интилки, айни пайтда, ижтимоий тараққиёт йўллари ҳақидаги турли қарашларнинг тўқнашув майдони ҳам бўлди. Мустамлакачиликка қарши курашнинг бош ғояси, ана шу мураккаб йўлда шаклланиб етилдими, бу ғояни биз бугунги кунда амалга оширилаётган ўзгаришларнинг ғоявий нишонаси, кенг миқёсдаги ислохотларнинг наслий асоси сифатида баҳолашимиз мумкин.

Марказий Осиёда жадидчилик серқирра бўлиб, унинг асосий йўналиш оқимларидан бири - Бухоро жадидчилиги

¹ Айниқ С. История революции в Бухаре, Памир, 1986, №4, стр. 85

эди. Бухоро жадидчилиги ўз хусусиятлари ва ривожланиш шаклларига эга бўлиб, Бухоро амирлигидаги иқтисодий, сиёсий ва жамиятнинг ахлоқий аҳволи билан боғлиқ эди. Ўзига хос тарзда ажралиб турадиган ва мураккаб шахс бўлган Файзулла Хўжаев, унинг маслакдошлари Бухоро жадидчилигида марказий ўрин тутдилар.

Хўш, Ф. Хўжаев ибораси билан айтганда, «мухолиф зиёлилар тўдаси» саъй-ҳаракати билан бошланган жараён қай тариха «миллий тараққиёт ҳаракати»га айланди? Бу тарихий саволга Ф.Хўжаев ўз мақолалари ва 1926 йилда чоп этилган «Бухоро инқилоби тарихига доир» номли китобида жавоб беради.

Ф.Хўжаевнинг Бухорода жадидчиликнинг юзага келишига хонликнинг иқтисодий негизи, жамият тараққиётига тўсиқ бўлиб турган «ғайри табиий ва даҳшатли тартиб-сизликлар» сабаб бўлган, деган фикрини инкор этиш қийин. Айни пайтда, муаллиф Бухоро Ўрта Осиёнинг қок ўртаси, қадимий савдо йўлларининг марказида жойлашганини, аҳолининг асосий қисми саводсиз бўлса-да юксак араб-форс маданиятининг излари ҳар қадамда учраб турганини яхши тушуниб етган. Ана шу шароит ва қадимдан зулм асосида ҳукм суриб келган, сиёсий мақсадларни кўзлаб рус найзалари билан кўриқланган Бухоро амирлиги - жадидчилик Ватани бўлди. Ҳар қанча ажабланарли бўлмасин, Ф.Хўжаев фикрича, айнан шу сабаблар билан «Ўрта Осиёни банклар, деҳқонлардан хом ашё сотиб олувчи савдо идоралари билан қоплаб олган ва Ўрта Осиёга ўз мануфактураси, бошқа фабрикантларни келтираётган рус капитализми «тобора кучайиб, жамиятнинг илғор қисмини ўйлантириб қўйди, жадидчиликка сабаб бўлди». Бухородаги мавжуд бошқарув тизими ва иқтисодда юз берган ўзгаришлар жамиятнинг тадбиркор савдогар қисмини оғир аҳволга солиб қўйди. Шу туфайли, «жадидчилик савдогарлар синфининг илғор қисми манфаатини ифода этган». Қишлоқ «кулоқлари», яъни кичик ер эгалари (феодаллар) ислоҳот таъсирига берилмадилар, чунки улар энг серҳосил бўлган «мулк», «мулкхўр», «танҳо» ерларга эга бўлиб, иқтисодий жиҳатдан мустақил ва эркин эди. Уларнинг кўпчилиги моддий жиҳатдан ўрта ва кам таъмин-

ланган зиёлилар ҳамда майда буржуа вакиллари, диний мактаб талабалари, майда амалдорлар, майда дўкондорлар эди, йирик савдогарлар ҳам уларнинг орасида бор эди. Улар камчиликни ташкил этса ҳам, ташкилотда ўзлари фаолият кўрсатмаган бўлсалар-да, моддий жиҳатдан уни таъминлаганлар. Масалан, Мулла Икром (ўша даврда Бухоро аҳволини танқид остига олган рисоласи билан яхши таниш). Бироқ партия асосан шаҳар ўрта ҳоллари партияси эди»,¹ -деб ёзган эди Ф. Хўжаев. Фикримизча, Ф.Хўжаевнинг жадидчиликда тутган роли ҳақидаги хулосалари ниҳоятда тўғри. Савдогарлар савдо капиталини ривожлантириш учун Бухоро тараққиётини европалаштириш ва у ердан оддий ҳукукий нормаларни қарор топтириш зарурлигини тушунар эди. Ўша давр Бухоро амирлигидаги аҳвол бунга имкон берди. Шунинг учун савдогарлар муҳолифиятига мойил бўлиб, жадидлар ҳаракатига қўшилди ва уни моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлади. Улар Колесов воқеаларидан сўнг юз берган катағонлардан чўчиб, амирга қарши ошкора курашмадилар, чунки Ф.Хўжаев ибораси билан айтганда, улар бу курашда бирор нарсага эришишдан кўра, кўпроқ йўқотиши мумкин эди. «Улар оммавий ҳаракатдан чўчирди, бироқ бусиз революция муваффақият қозона олмас эди. Капитал манфаатларига зарар етказадиган умумхалқ кўзғолони улар режаларига киролмасди. Уларга қисман ислохотлар етарли бўлиб, инқилоб керак эмас эди. Уларнинг жадидчиликдан кетиши ташкилотни анчагина таянчдан маҳрум қилиб, ҳаракатни сусайтирди»².

Ф.Хўжаевнинг фикрича, жадидчилик Туркистонга қараганда Бухорода кечроқ юзага келган бўлса-да, жамоат ҳаётидаги оғир муҳит унинг тараққиётини тезлаштирди ва бу ҳаракат 1915 йилдан бошлаб маданиятдан сиёсатга қараб йўл тутди. Бухоро жадидлари, хусусан, А.Фитрат (масалан, биз айтиб ўтган «Баёни сайёҳи ҳинди») асарларида нафақат маънавий ҳаёт, балки қонунчилик, савдо ва бошқарув усуллари ҳам танқид остига олинди.

¹ Хўжаев Ф. Бухоро инқилоби тарихига доир. Тошкент, ЎзГИЗ. 1926. 126-бет.

² Кўрсатилган асар. 33-бет.

Тарихнинг кўрсатишича, жадидчилик ҳаракатида орқага йўл йўқ эди: у маърифатчилик ва тор доирадаги маданийлаштиришдан иш бошлаб, сиёсий ҳаракатга айланди, ўз олдига жамият ва уни бошқаришни қайта қуришдек вазифаларни қўйди. Масалан, жадидчилик Татаристонда «Мусулмон иттифоқи», Туркистонда «Шўрон Исломия» ва бошқа партиялар, Бухорода «Ёш бухорликлар» - инқилобчилар партиясини юзага келтирди. Бироқ сиёсий талаблар, шу партиялар пайдо бўлгачгина қўйила бошланди, деб ҳисоблаш хато бўлур эди. Бундай талаблар аввал бошданок юзага келган эди. 1910 йилдан кейин жадидчилик ташкилий тус олгач, «жадидларнинг энг илғор қисмининг программа максимумида асосий ўрин тутган ғоя, Бухорода ғарб намунасидаги капитализм ва демократияни ривожлантириш эди. Ф.Хўжаевнинг ўзи ҳам бу ғояларга хайрихоҳ эди. Унинг 1926 йилда чоп этилган асарида келтирган фикрларида демократия ва капитализмни биргаликда тасаввур этишига ўша йиллар вазияти ва илдиз отган большевикча тушунчалар халал бера олмаганди.

Жадид ташкилотларининг мақсадлари кенгайиб, сиёсий тус олганлигининг сабаби иккита эди: биринчидан, 1914-1915 йилларда жадидчилик бошидан кечирган инқироз - газеталар ва янги усул мактабларининг беркитилиш ҳоллари, ҳокимият жадидларнинг билимсизлик ва ғафлатга қарши кураш фаолиятини кенгайтиришга йўл бермаслиги, шунингдек, бусиз жамиятда ҳеч қандай ўзгаришларга эришиб бўлмаслигини кўрсатди. Иккинчидан, жадидчилик ҳаракати хорижда ўқиб, чет элдаги миллий тараққийпарвар ҳаракатлар тажрибасини ўрганиб қайтган, ёш куч оқими келиб қўшилди. Улар маданийлаштириш доирасида чекланиб қолмай, аниқ сиёсий вазифалар қўйишни талаб қилдилар. Солиқларни камайтириш, амалдорлар зулмини чеклаш, деҳқонлар ҳаётини енгиллаштириш - шу талаблар жумласидан эди. Жадидлар бир-бирига зид бўлган икки оқимга - эскича фикрлайдиган ва Фитрат бошчилигидаги ёшларга ажралди. Натижада, ўзаро келишмовчиликлар мавжуд бўлган бирлик юзага келди. Бу ҳолат эса келишиб олинмаган ҳаракатларга сабаб бўлди. Нати-

жада, амир манифестини қўллаш учун ўтказилган тинч намоёниш кувғин этилди ва жадидларга қарши қатағонлар бошланди. Ф.Хўжаев ана шу сўл ёшлар гуруҳига мансуб бўлиб, кейинчалик ҳам шу позицияда қолади. Жадидлар кекса авлодлардан фарқ қилиб, очик чиқишлар тактикасини хато ҳисобламас эдилар. С.Айнийнинг фикрича, «Фитрат ва Ф.Хўжаев бошчилигидаги сўл гуруҳ узоқни кўра олмаганлиги ва вазиятни нотўғри тушунганлиги туфайли жадидлар гуруҳи тор-мор этилди». Шунини тан олиш лозимки, ёш жадидларнинг вакилларига ҳурмат ва хайрихоҳлигимиз чексиз бўлса-да, кейинги йилларнинг тарихий воқеалари шунини кўрсатдики, Абдул Воҳид Бурҳонов, Усмон Хўжаев, Муҳиддин Ғафаат, Муса Саиджонов, С.Айний ва бошқалар вазиятни тўғри баҳолаганлар, жадидчилар аҳолининг асосий қисми ўртасида таъсирга ва кучга эга эмас эди. Омма руҳонийлар таъсири остида бўлиб, исталган вақтда унинг даъвати билан жадидларга қарши кўтарилиши мумкин эди. Шунинг учун, улар ниҳоятда ўйланган, эҳтиёткорона ҳаракатлар, инқилобсиз, айниқса, қонли тўқнашувларсиз, аста-секин, босқичма-босқич ўтказиладиган ислохотлар тарафдори эди. Аслида, аввалига манифестация, кейин эса Колесов воқеаларининг ташаббускорлари ҳам қуролли кўзғолондан кўркмайдиган, инқилобий кайфиятдаги сўл жадидлар эди. Бироқ бухорочилар қизиққон бўлсалар-да, ташкилотнинг ажралиб кетишига йўл қўймасликка ҳаракат қилдилар. Абдул Воҳид Бурҳоновни ташкилот раиси сифатида қолдирдилар. Улар 1917 йил мартидаги амир қатағонидан сўнг аҳвол кескин ўзгарганини яхши англаб етдилар. «Жадидчиликнинг ижтимоий базаси торайди, чунки савдогар вакиллари кетиб қолдилар ва уларнинг моддий ёрдами ҳам тўхтади... Мулкдорлар курашдан четлашдилар. Сўл қанот марказий ўринни эгаллади. Ташкилотнинг бундан кейинги кенгайиши аҳолининг мулксиз табақалари ҳисобига борди... Ташкилот заифлашди, унинг жамиятга маънавий таъсири ҳам заифлашди» - деб ёзган эди, Ф.Хўжаев¹. «Мулкдор синф»нинг жадидчилик тараққиётидаги ролини

¹ Хўжаев Ф. Кўрсатилган асар. 17-бет.

бундай очикчасига тан олиш, Туркестанскийнинг юқорида кайд этилган тақризидаги танқиднинг асосий мавзуси бўлди.

1910-1917 йилларда олиб борилган оғир меҳнат, сабот-матонат, қатъийлик натижасида жадидлар Ф.Хўжаев ибораси билан айтганда, «миллий инқилобни бошқаришга» қодир бўлган ёш бухороликларнинг сиёсий партиясига айланди. Бу пайтда Ф.Хўжаев ва А.Фитрат амирни ағдариш ва инқилобни амалга оширишда партия «Совет Тошкенти» ёрдамидан фойдаланишга самимий ишонар эди. Бу масалада асосий ўринни РКП (б) тутгани, Ф.Хўжаев ёш бухороликлар эса Бухорони босиб олишда уларга қўшимча восита бўлганлигини анча кеч тушунди.

У Колесов воқеаларининг фожиали моҳиятини яхши тушунар эди. Маълумки, Туркистон АССР ХКС раиси Колесовнинг Бухорога 1918 йил мартда қилган юриши мағлубият билан тутагач, 1500 та жадидлар ва уларга хайрихоҳлар кириб ташланди. 3000 та турли миллат вакиллари бўлган бегуноҳ кишилар амир уюштирган қирғин қурбони бўлдилар. Ф.Хўжаев рўй-ростлик билан шундай дейди: «Мен Марказий Комитет раҳбарларидан бири сифатида Марказий Комитетнинг Колесов воқеаларида йўл қўйган хатоларига бошқалардан кўра кўпроқ жавобгарман. Мен эндиликда, тушунишимда камтарона ютуқларимизга берилиб кетиб, қуролли кўзғолон муваффақиятига умид қилганман»¹. Буни тан олмасликка унинг виждони йўл қўймади.

Орадан саккиз йил ўтгач, Ф.Хўжаев Ўрта Осиёни тўла большевиклаштиришга икки марказ ҳалал берганини тушуниб етди. Бу икки марказ Туркистон мухторияти ва Бухоро амирлиги эди. Ф.Хўжаев РКП (б)нинг бу йўналишдаги сиёсатини иложи борица ошқора шарҳлашга ҳаракат қилади: «1918 йил феввалида Туркистонда бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, амир билан курашиш вазифаси Совет ҳокимияти учун биринчи даражали вазифага, кечиктириб бўлмайдиган зарур вазифага айланиб қолди. Чунки «Совет Тошкентининг» бевосита душмани Фарғона мухтор ҳуку-

¹ Шу ерда. 51-бет.

мати тугатилди». Эндиликда большевикларга қарши мухолифлар тўпланган амирликни тугатиш учун бир жойга жамланиш керак эди. Ф.Хўжаев китобида, Колесов шахсига тегишли енгил кинояни цензура сезмаган кўринади. «Кўкон ғалабасидан маст бўлган Колесов Бухоро амирлигини ҳам шундай осонликча тугатмоқчи бўлди, бироқ бунинг акси бўлди... енгил ғалабага ишонган Колесов ички кўзғолонга эътибор бермади. У ёш бухороликлар ёрдамида ўз кучлари билан Бухорони осонгина эгаллашга ишонган эди».

Ф. Хўжаев ўз мақола ва асарларида «Ўрта Осиёда миллий-инкилобий ҳаракатга бошчилик қила оладиган кадрларни тайёрлашда жадидчилик асосий негиз бўлганлигини бир неча бор таъкидлаб ўтади».¹

Ҳамма ҳаракатлар ҳам уларнинг йўлбошчилари хоҳлагандек тугайвермайди. Биз уларнинг хатоларини санашдан йироқмиз, албатта. Бухоро жадидчилигининг охир-оқибатидаги хатоси - жамиятни янгилашнинг ультра-инкилобий йўлини танлаш ва улар ёрдам олган большевик кучлари, бутунлай бошқа, яна тобе ва ярим мустамлака тузумга олиб келишини кўра олмаслик эди. Шунча кучгайрат, қон ва жонлар сарфланган ҳаракат ўз мақсадига эриша олмаганлигига фақат афсусланиш мумкин, лекин жадидчилик ғоясининг ўзи мамлакатни тўлақонли ривожлантиришнинг фалсафий концепцияси сифатида ноёб эди.

¹ Ф.Хўжаев. Кўрсатишган асар. 45-бет.

XX аср бошида жадид адабиёти ва тарихий ҳодисалар

XX аср Туркистонда ҳам Русияда бўлгани каби йирик сиёсий ҳодисалар билан бошланди. 1900 йиллардан иктисодий бухронга кирган Русияда Япония билан урушдаги (1904-1905) муваффақиятсизликдан сўнг таназзул янада чуқурлашди. Натижада мустамлака халқларини эзиш авж олди. Шу жумладан, Туркистоннинг аҳволи оғирлашди. Янги қурилиб битказилган Красноводск (1898) ва Оренбург (1905) темир йўли ўлкани ҳар икки томонидан маҳкам сиқиб олиб, ўнгу сўлга қайтарилишига имкон бермас, Туркистоннинг ададсиз табиий бойликлари ортилган кети узрмас вагонлар фақатгина Русиянинг марказига оқарди. Хусусан, пахтага зўр берилди. Қорақўл, ипак, қуруқ мева ҳам четда қолмади. Русия Туркистонни асосий хом ашё манбаига айлантирди.

Русиядан миллионлаб мужикларни кўчириб келтириб, серҳосил ерларга жойлаштириш ва маҳаллий халқни эса қувиб чиқариш авж олди. Ўлкани мустамлакачилик тартиблари билан идора эта бошладилар. Маориф ва ижтимоий соҳаларда эса исломни бузиш, ерли халқни руслаштириш - чор ҳукуматининг бош йўли қилиб белгиланди. Ушбу мақсадни кўзда тугувчи давлат қарамоғидаги рус-тузем мактаблари кўпайиб борди. Бу мактаблар туб жой бола-ларга дастлабки таълимни беришни, гўдаклигиданок ақлу фикрини жиловлаб олишни кўзда тутарди. Ўрта мактабларга улар ўқишга қўйилмас эдилар. Рус-тузем мактабларига муносабат ерли зиёлиларда икки хил эди:

1 Ҳамкорлик қилувчилар (Саидғани Саидазимбой ўғли, Сатторхон Абдуғаффоров, Саидрасул Саидазизов).

2. Рад этувчилар (И.Гаспринский, З.Валидий, М. Чўқаев).

Маҳаллий мактаблар эса, хусусий бўлиб, уларга қўплаб тўсиқлар қўйиларди. Айниқса, Исмоилбек Гаспринский бошлаб берган замонавий усули жадид мактабларига мустамлака ҳукумати қаттиқ турди. Шуларга қарамай, маҳал-

лий зиёлиларнинг жасоратлари туфайли янги мактаблар очилаверди. Маълумотларга қараганда, 1903 йилда Туркистонда 102 та бошланғич, иккита ўрта «Усули жадид» мактаби бўлган.

Чор ҳукумати тил сиёсатига, Рус тили ва маданиятининг нуфузи тобора ортиб, мустақкамланиб боришига маҳаллий халқнинг тилдан фойдаланиш доираси узлуксиз ва режали қисқартирилиб боришига алоҳида эътибор берди. Руслар Туркистоннинг бойликларини ўзлаштириш, халқини қул қилиш билан чекланмадилар. Тарихчи Заки Валидий қайд этганидек, унинг кундалик турмушига, маданий-маиший ҳаётига ҳам аралашдилар. Бир сўз билан айтганда, уни ҳар жиҳатдан бузиш, эзиш, сўнг эса ўз таркибига сингдириб юборишдек мудҳишона бир мақсад билан ишга киришдилар.

Ўз навбатида, зўрлик зўрликни туғдирди. Табиатан қуллик билан кўникиб кета олмаган Туркистон халқи ўз норозилигини дастлаб секин-аста, сўнг эса баралла билдира бошлади. Айни пайтда, 1904-1907 йилларда Самарқанд вилояти қишлоқларини, умуман, мустабидликка қарши кураш бошлаган Намоз Пиримқул ўғли бош бўлган озодлик ҳаракатлари қамраб олди. Сиёсий ташкилотлар юзага кела бошлади. Абдулла Авлоний (1878-1934) ўз «таржимаи ҳоли»да 1904 йилдан Тошкентда яширин «жадидлар тўдаси» иш бошлаганини маълум қилади. 1909 йилнинг 12 майида Тошҳожиги Туёқбоев, Низомқори Мулла Хусанов, Мулла Абдулла Авлонов, Мунавварқори Абдурашидхонов, Башрулла Асатиллахўжаев муассислигида 41 моддалик низомга эга бўлган «Жамияти хайрия» ташкил топади. 1910 йилнинг 2 декабрида Бухорода мударрис Ҳожиги Рафиъ, Мирзо Абдулвоҳид, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмаджон Махдум, Усмон Хўжа кабилар «Тарбияи атфол» жамиятини туздилар. Тошкентдаги «Жамияти хайрия», айниқса, Бухородаги «Тарбияи атфол» ёшларни ривожланган чет мамлакатларга ўқишга юборишда катта ташаббус кўрсатди. 1913 йилда «Тўрон» (Тошкент муассислари: Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Мунавварқори Абдурашидхонов, Комилбек Норбеков, Мулла Абдулла Авлонов, Муҳаммадхон Подшоҳўжаев, Каттахўжа Бобо-

хўжаев, Башруллахон Асадилахўжаев, Низомиддин Асо-
миддинхўжаев, Каримбек Норбеков) жамияти, 1914 йил-
да «Нашриёт» (Тошкент, муассислари: Абдурахмонов, Са-
римсоқов, Абдурашидхонов, Авлонов, Азизхўжаев, Под-
шоҳхўжаев, Умархўжаев, Хўжамёров, Саидкаримбоев) шир-
кати қарор топиб, ишга киришди.

Шунингдек, «Умид» (Тошкент), «Зарафшон» (Самар-
қанд), «Ғайрат» /Кўкон/ ширкатлари, «Беҳбудия» /Самар-
қанд/ кутубхонаси, «Исоқия» /Наманган/ матбааси иш
бошлади. Туркистонликлар Кавказ, Волгабўйи, усмонли
турклар ҳаётидаги ўзгаришларни диққат билан кузатиб
бордилар. Русиядаги мусулмонларнинг юқоридаги каби
ташкилотларини бир-бири билан боғлаш, ўзаро муво-
фиқлаштириш, кучларни бирлаштириш эҳтиёжи пайдо
бўлди. Шу мақсадда, 1905 йилнинг августида Нижний Нов-
городда, 1906 йилнинг январида Петербургда Русия му-
сулмонларининг 1 ва 2 - курултойлари бўлиб ўтди. Хусу-
сан, 2 - курултой расман, «Русия мусулмонларининг итти-
фоқи»ни тузди. Сиёсий қарашлари нуктаи назаридан, Ру-
сиядаги конституцион демократик партияни - кадетларни
ўзларига яқин билдилар.

1908 йилда подшо фармойиши билан сенатор граф. К.К.
Полен бошчилигидаги ҳайъат Туркистон генерал губерна-
торлигини ўлкада мустамлакачилик сиёсатини янада
кучайтириш, моддий бойликларни жадалроқ ўзлаштириш
нуктаи назаридан тафтиш қилади. «Руслар эгаллик қилувчи
ер» майдонини «тинч иқтисодий кураш йўли билан»
кенгайтиришнинг пухта режаси тузилади. Айни пайтда,
1910 йилдан бир қатор районларда деҳқончиликдан беҳа-
бар «кўчманчи» никоби остида маҳаллий тубжой халқнинг
серҳосил ерларини кўчириб келтирилаётган русларга тор-
тиб олиб бериш қонунлаштирилди ва бу билан «Туркист-
тонда рус халқининг сиёсий устунлиги унинг хўжалик
соҳасидаги қуввати билан ҳам мустаҳкамланади»ган бўлди.

Янги қарашдаги маҳаллий зиёлилар - жадидлар мана
шундай шароитда иш кўрдилар. Ва сиёсий мустақилликни
қўлга олишни ўзлари учун бош мақсад билдилар. 1913
йилдаги «Турон», 1917 йилда тузилган «Шўрои-Исломия»,
«Шўрои-Уламо» жамиятлари партия даражасига ўсиб чиқ-

маган бўлса-да, сиёсий фаол эди.

Ўзбекистон миллий хавфсизлик хизмати архивининг 554335 (Мунавварқори) ва 4269 (Фитрат) рақамлик «иш»ларидаги тергов материалларида 10-йиллардан Тошкент ва Бухорода «Ёш турклар инқилоби» таъсирида пайдо бўлган «Иттиҳод ва тараққий», инқилобдан кейин эса «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» каби яширин ташкилотлар ҳақида маълумотлар келтирилади. 1917 йил ноябрда Туркистон мухториятининг ташкил топиши, 1920 йилдаги Бухоро ва Хоразм халқ жумҳуриятлари жадидларнинг фаолияти самараси сифатида майдонга келган эди.

Улар, биринчи навбатда, очик фикрли янги авлодни тарбиялашга диққатни қаратдилар. Бунинг учун «усули жадид» мактабларига зўр бердилар. Иккинчидан, маҳаллий миллий матбуотни майдонга келтирдилар. Тошкентда 1970 йилдан чиқа бошлаган «Туркистон вилоятининг газетаси», Туркистонда маҳаллий тилда чиққан биринчи матбуот намунаси эди. Газетада Ш. Иброҳимов (1872), Ҳ. Чанишев (1881) каби ерли татарлар, И. Худоёрхонов (1885) сингари ўзбеклар маълум муддат муҳаррирлик қилган бўлсаларда, унинг асл эгаси, йўриғчиси Н. Остроумов эди. Шунга кўра, унинг миллий газета бўлиши имкондан ташқарида эди.

Чор ҳукумати 1905 йил 17 октябрда Русияда юз берган инқилобий воқеалар муносабати билан Манифест эълон қилиб, халққа маълум конституцион-демократик эркинликлар беришга мажбур бўлган эди. Шу жумладан, матбуот эркинлиги, сиёсий ташкилотлар тузишга ҳам рухсат этилди. Туркистон жадидлари бу имкондан фойдаландилар. Бир қатор маданий уюшмалар туздилар. Газета-журналлар чиқардилар. Шулардан бири, 1906 йилнинг 27 июнида дунё кўрган «Тараққий»¹ газетаси эди.

«Бу газета тез фурсатда шундай шуҳрат қозондиким, - деб ёзади Абдулла Авлоний. - Хатто газета муҳаррири бўлган Исмоил Обидийга «Тараққий» исми берилди. Ҳозиргача халқ Исмоил Обидийнинг исмини «Тараққий»

¹ Бу газета ташкил топган кун ҳозир Ўзбекистонда «Матбуот ва оммавий ахборот воситалари ходимлари кўни» сифатида нишонланади.

деб юритадур».¹

Газета маҳаллий ёшларга ўз саҳифасидан кенг ўрин берди. Унинг яқин ҳамкорларидан бири Мунавварқори эди. 1906 йилнинг сентябрида Мунавварқори муҳаррирлигида Тошкент жадидларининг иккинчи муҳим газетаси «Хуршид» пайдо бўлди. 1907 йилнинг биринчи декабридан Абдулла Авлоний ўз уйида «Хуршид» газетасини чиқара бошлади. Бу уч газета, шу давр Туркистонининг энг эътиборли нашрлари бўлиб, уларда машҳур Бехбудийдан ҳаваскор шоир Мулла Қўшоқ Мискингача бўлган кенг зиёлилар қатлами фаол иштирок этдилар.

Шунингдек, Тошкентда «Тужжор» (1907 йил, муҳаррири Саидкарим Саидазимбой ўғли), «Осиё» (1908 йил, муҳаррири Аҳмаджон Бектемиров) каби газеталар ҳам чиқа бошлади. Бу газеталарнинг ҳеч бири узоқ яшай олмади, айримлари иқтисодий, баъзилари эса, сиёсий сабаблар билан беркитилди.

Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудий «Самарқанд» (1913) газетасини ва «Ойна» (1913-15) журналинини чиқарди.

Тошкентда 10-йилларда «Садои Туркистон» (1914 й. муҳаррири Убайдуллахўжаев), Фарғонада «Садои Фарғона» (1914 й. муҳаррири Обиджон Маҳмудов), «Тирик сўз» (1915 й. муҳаррири Обиджон Маҳмудов), Бухорода «Тўрон» (1913) каби газеталар, «Ал ислоҳ» (Тошкент 1915-1918 йиллар, муҳаррири Абдурахмон Сайёҳ) журнали чиқиб турди.

Адабий кучлар кўпроқ мана шу газета-журналлар атрофида уюшдилар. Чунончи, Самарқандда «Ойна» Маҳмудхўжа Бехбудий (1875-1919), Саидахмад Васлий (1869-1925), Сиддиқий-Ажзий (1864-1927), Саидризо Ализода (1887-1945) каби истеъдодларни тўплади. Бухорода Фитрат (1886-1938), Тошкентдан Камий (1865-1922) фаол қатнашиб турдилар.

Тошкентда «Садои Туркистон» газетасида Мунавварқори (1878-1931), Абдулла Авлоний (1878-1934), Тавалло (1882-1939), Хислат (1880-1945), Мирмулла (1886-1923),

¹ Қаранг, Миллий уйғониш ва ўзбек филологияси масалалари, Т. «Университет», 1993, 116 бет.

Абдулла Қодирий (1894-1938) фаол ишгирок этдилар. Кў-қондан Иброҳим Даврон (1874-1922), Ҳамза (1889-1929), Андижондан Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон (1897-1938) нинг шеър ва мақолалари тез-тез босилиб турди.

10-йилларнинг бошида Туркистонда янги адабиёт шаклланди. Бу борада, 1901 йилдан чоп этила бошлаган Мунавварқорининг «Адиби аввал», «Адиби соний», Саидрасул Азизий (1866-1933) ни «Устози аввал» (1902), Алиасқар Калининнинг «Муаллим соний» (1903), сўнгрок Абдулла Авлонийнинг «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим», Рустамбек Юсуфбеков (1880-1950) нинг «Таълими аввал», «Таълими соний» каби дарслик ва дарслик-мажмуалари, хусусан, улардаги ихчам дидактик шеър ва ҳикоялар янги адабиётнинг шаклланишида илк тажрибалар вазифасини ўтади.

Абдулла Авлонийнинг «Адабиёт ёхуд миллий шеърлар» (1909), Саидахмад Васлийнинг «Миллий шеърлар» (1912), Сидкий Хондайликийнинг «Тухфаи Шавкат» (1913), «Савғоти Шавкат» (1914) «Базми ишрат» (1914), Ҳожи Муиннинг «Гулдастаи адабиёт» (1914) китоблари янги ўзбек шеърятининг дастлабки намуналари эди.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг 1911 йилда ёзилиб, 1913 йилда чоп этилган «Падаркуш» драмаси ўзбек драмачилигини бошлаб берди. «Фалокатзада» (1911 й, муаллифи Абдулрауф Шаҳидий), «Бефарзанд Очилдибой» (1914 й, муаллифи Мирмуҳсин Шермухаммедов) каби илк реалистик проза намуналари майдонга келди.

Матбуотнинг майдонга келиши публицистика тараққиётига йўл очди. Бу борада Бехбудий, Фитрат, Мунавварқориларнинг хизмати катта бўлди.

1914 йилда бошланган Биринчи жаҳон уруши ва Русиянинг унга қўшилиши Туркистоннинг ўз мустақиллигини қўлга олишига маълум умид ва имкон туғдирди. Бирок чор ҳукумати қаттиқ турди. Ўлкада «тартиб сақланиши»га алоҳида аҳамият берди. 1914 йил 24 июлда подшонинг шахсий фармони билан, Туркистон ўлкасида «фавқулодда қўриқланадиган» ҳолат эълон қилинди.¹ Губернатор ва

¹. Қаранг, Ўзбекистон ССР тарихи, 4 томлик, 2-том, «ФАН», Т.1971, 534.

уезд бошлиқларига аҳолининг ўй-фикрини кузатиб бо-риш, «озгина бўлса ҳам душманлик ниятида бош кўта-рилгудек бўлса», «ғоят шафқатсизлик билан дарҳол бости-риш» ҳақида кўрсатма берилди.¹

Николай II туркистонликларни урушга олмади, уларга ишонмади.

Иккинчидан, Русия ҳукумати улардаги наслий жанго-вар руҳни сўндириш, минг йиллар оша етиб келган аскар-лик тарбиясини издан чиқариш ниятида эди. 1916 йилнинг 25 июнида «Империядаги ғайрирус аҳолининг эркакла-рини ҳаракатдаги армия турган районларда мудофаа ин-шоатларини ва ҳарбий алоқа йўлларини қуриш ишларига, худди шунингдек, давлат мудофааси учун зарур бўлган бошқа ҳар қандай ишларга сафарбар қилиш тўғрисида фармон берди. Туркистондан 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган 250 минг ишчи олиндиган бўлди. Бу мардикорлик эди. Унинг устига бу ишларда ҳар хил суиистеъмоликлар, порахўрликлар, зўравонликларга кенг йўл очиб қўйилди. Бир томондан, миллатнинг шаънини ерга урувчи фармон, иккинчи томондан, унинг ижросидаги ноҳақликлар халқ-нинг норозилигига сабаб бўлди. 1916 йилнинг июлида бу-тун Туркистонни «Мардикорлик воқсалари» номи билан тарихга кирган миллий-озодлик ҳаракатлари чулғаб олади. «Мардикорлик ари уясига чўп сукқандек бўлди. Туркист-онда бамисли ер ларзага келди»,² деб ёзади, 1916 йилнинг 9 августида Тошкентга келган «Вақт» мухбири Шаҳид Му-ҳаммадёрров. Лекин бу кўзғолонлар шафқатсиз бостирилди. Масалан, эски Жиззах аҳолиси қатлиом қилиниб, шаҳарга ўт қўйилди. Ўнлаб қишлоқлар хонавайрон қилиниб, халқи июль-август жазирамасида Қийли чўлига қувиб чиқа-рилди.

Кўзғолонлар сентябрнинг бошларида биров пайсал топ-ди. 18 сентябрдан эса мардикорларни жўнатиш бошланди.

1917 йил февраль инқилоби чор ҳукуматининг қулаши билан яқун топди. Мардикорлар юртларига қайтдилар. Ма-ҳаллий зиёлилар мустақил Туркистон ҳукуматини тузиш

¹ Каранг, Уша ерда 535- бет.

² «Вақт» Т., 1916 йил 24 август

Мунавварқори
Абдурашидхон ўгли

Убайдулло
Хўжаев

Махмудхўжа
Бехбудий

Исмоилбек
Гаспринский

اسماعيل بك غصبرينسكى
Измайлъ бекъ Гаспринскій.
Собствашвоотъ издат. „Гасрь“

Абдурауф
Фитрат

Мусо
Саиджонов

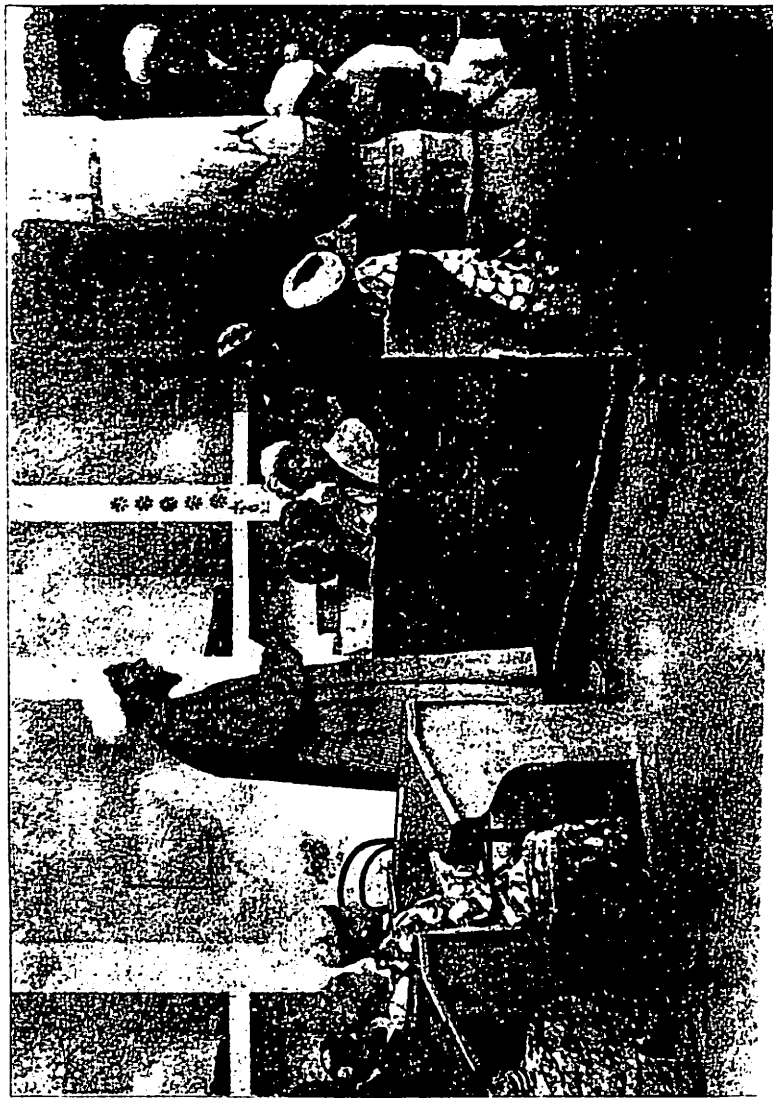
Файзулла
Хўжаев

Абдулла
Авлоний

“Шўрои-Исломия”
ташкилоти аъзолари

Янги усулдаги жадид мактаби

باشا سون ترکستان مختاریتی!

ترکستان مسلمانلاری ناکت دور توپچی فوق العاده قورولتایی
 ترکستان اولکه سید بولغان خلق لار ناکت خواہش
 لری بونچہ سوک روسیہ انقلابی طرفین برلیگان اساسلر
 بناؤ فیدریتسیہ ساییگه قورولغان روسیہ جمہوریتی ایله
 برلیکده قالغانی حالده ترکستاننی بیرلیک مختاریتلی یعنی

« تیریتوریالی نی آفانومیه لک » اعلان قیلا دور .

بو مختاریت ناکت صورتده وجود قویولماغینی یاقن ارادہ
 سیغیلا دورغان عموم ترکستان خلقی ناکت اوچریدیتلینی صابر ساییگه
 (ترکستان مجلس موسسانی) گنا بشورا دور .

شونکایدیله برابر ترکستان اولکه سید اقلیت تشکیل قیلمان
 ملت لرنک حقوقلری ناکت هر جہتدن ساقلا نیلماغینی ہم طمنظلی

صورتده بیان ایته دور . « شهر خوقند »

ہجریہ ۱۳۲۶ شہ ۲۵ صفر اخیر قیلا دیہ ۱۹۱۷ ۲۷ نوپابر

Туркистон Мухторияти мувакқат ҳукумат
аъзолари Қўқон аҳолиси орасида. 1918йил

Аҳмад Закий
Валидий туғон

учун курашни кучайтирдилар. Ўлка мусулмонларининг 1917 йил 4 (16) апрель 1-курултойи федерал мухторият шпориини илгари сурди. Шу йил 18 (30) сентябрь ўлка ишчи ва солдат депутатларининг II съезди Туркистонни Советлар кўлига топширишни талаб қилиб чиқди. Советлар большевиклашиб борди ва ноябрда ҳокимият Советлар кўлига ўтди. Ф.И. Колесов бошчилигидаги қизил рус ҳукумати давлат тепасига келди.

1917 йил 26 ноябрда Кўқонда очилган Мусулмонларнинг 4-ўлка курултойи эса, Туркистон мухториятини эълон қилди. Мухторият 72 кун яшади. 1918 йилнинг 19-22 февралда уни большевиклар хоинона қонга ботирдилар. Шаҳар уч кун тўпга тутилди. Ўн мингга яқин киши ҳалок бўлди.

1920 йилда Бухоро ва Хива ҳам большевиклар назоратига ўтди. Бир муддат ҳар икки хонлик ўрнида «халқ жумҳурияти» номи билан кўғирчоқ ҳукуматлар тузилиб иш олиб бордилар. 1924 йилда буларнинг ҳаммаси барҳам топиб, Рус Туркистони совет империясининг узоқни кўзлаган сиёсатини кўзда тутган ҳолда, беш бўлакка бўлиб ташланди. Сўнг эса уни большевик дидига мослаб «ўзлаштириш» бошланди. Асрий тартиб ва удумларни йўққа чиқарувчи «Ер-сув ислоҳоти», «Хотин-қизлар озодлиги» ниқоби остида миллатнинг муқаддас тарбия ўчоғини бузиб ташлаш, ниҳоят «коллективлаштириш» каби «социалистик» тажрибалар ўлка ҳаётини батамом издан чиқарди. Булар етмагандай, социализм ривожлангани сари синфий кураш кучайиб боради, деган сохта сталинча назария тўқиб чиқарилиб, душман излаш авж олди. Шу баҳонада маҳаллий зиёлиларни таъқиб қилиш кучайди. Хусусан, жадидчиликни миллатчилик сифатида қоралаш йўлга қўйилди. 1925 йилда ер-сув ислоҳотига озгина эътироз билдирган кишилар «18лар гуруҳи» номи билан «фош» этилди. 1926 йилда Ўзбекистон маориф вазири Р.Иноғомов ва унинг бир қатор маслақдошлари эски зиёлилардан фойдаланиш масаласини кўтарганларида қўлга олиниб, «Иноғомовчилик» деб аталган компания ўтказилди. 1927 йил октябрда шоир Чўлпон бадном этилиб, Ўзбекистон зиёлиларининг Самарқанддаги курултойидан ҳайдаб чиқарилди.

1929 йилда Ўзбекистон Олий суди раиси Қосимов билан боғлиқ «қосимовчилик», «Мунавварқори тўдаси» «иш»ларини кўриш бошланди. Булар илк қатағонлар эди. Жумладан, «Мунавварқори тўдаси» «иши» га 87 киши жалб этилди. Тергов материаллари 18 жилдни ташкил қилди. Шулардан - 18 киши отишга, 21 киши 10, 13 киши 5 йилга қамалди, 3 киши 3 йилга қамоқ жазосига, 1 киши Омскка сургунга, жами 56 киши жазоланди.

Шу тариқа, 1929 йил совет тарих фани қайд этганидек, советлар учун «буюк бурилиш» йили бўлди. Ҳар қандай эркин фикр тугатилиб, коммунистик диктатура мустақкам қарор топди.

Туркистоннинг кўзи очик зиёлилари оқ империяни ҳам, кизил империяни ҳам қабул қилган эмас. Шу сабабли, Октябрнинг дастлабки кунлариданоқ миллатнинг ватанпарвар фарзандлари истиклол йўларини кидирдилар. Архив материаллари ва тарихий шахсларнинг гувоҳликлари, 1917 йилдан ўлкада шу мақсадни кўзда тутувчи «Иттиҳод ва тараққий», «Турк адам марказияти», «Иттиҳоди миллий», «Бирлик» (1919), «Эрк» (1919), «Темур», «Ботир гапчилар» каби яширин ташкилотлар тузилганлигини, 1921 йилда «Туркистон миллий бирлиги» ташкил топганлигини кўрсатади. «Туркистон миллий бирлиги» 20-йилларда тарихга «босмачилик» номи билан кирган миллий озодлик ҳаракатларини ўзаро мувофиқлаштириб боришда муҳим роль ўйнади.

Биринчи жаҳон уруши йилларида, сўнг инқилобий ҳаракатлар даврида матбуот ва адабиёт фаоллашди. Тошкентда «Нажот» (муҳаррири Мунавварқори), «Шўрои ислом» (А.Баттол), «Турон» (Авлоний), «Кенгаш» (Заки Валидий), «Улуғ Туркистон» (Кабир Бакир), «Турк сўзи» (Т. Худоёрхонов), «Халқ дорилфунуни» (Мухтор Бакир); Самарқандда «Хуррият» (Мардонкул Шоҳмуҳаммадзода, Ақобир Шоҳмансур, Абдурауф Фитрат), Кўконда «Эл байроғи» (Пўлат Солиев), Наманганда «Фарғона нидоси» (Ҳусайн Мақаев) каби қўшлаб газеталар, «Кенгаш» (Кўкон: Ҳамза, Раҳимжон хожи Турсунмуҳаммад ўғли), «Юрт» (Кўкон: Ашурали Зоҳирий), «Хуррият» (Кўкон: Маҳмудхўжа Ризоий), «Чаён» (Тошкент: Ҳ.Тўлаков, И.Тоҳирий), «Ишчилар дунёси» (Тошкент), «Из-

ҳорил ҳақ» (Тошкент: Садриддинхўжа муфти ибн Шарифхўжа Эшон) каби ўнлаб номдаги бир кўриниб, ёпилган журналлар кўп бўлди. 1918 йилдан социалистик матбуот изга туша бошлади. Унинг дастлабки намунаси шу йилнинг 20 июнидан чиқа бошлаган «Иштирокиюн» газетаси (масъул муҳаррирлари: О.Клеблеев, А.Авлоний, Н. Тўракулов, А.Донской, Ҳ.Бурнашев, Мирмуҳсин) бўлди. Газета 1920 йилнинг 19 декабридан «Қизил байроқ», 1922 йилнинг 13 сентябридан «Туркистон» номларида давом этади. «Маориф» (1918, Тошкент), «Болалар йўлдоши» (Самарқанд, 1919), «Таёқ» (Самарқанд, 1920), «Тонг» (Бухоро, 1920), «Қизил тикон» (Наманган, 1920), «Қизил йўл» (Тошкент 1920), «Касабачилик ҳаракати» (Тошкент, 1920) каби умри қисқа журналлар дунё юзини кўрди.

1918 йилда Тошкентда Фитрат ташаббуси билан «Чигатой гурунги» адабий-маданий уюшмаси майдонга келди ва Чўлпон, Боту, Элбек, Ғози Юнус, Ғулом Зафарий, Маннон Уйғур, Қаюм Рамазон каби фан ва маданиятгимизнинг ёрқин истеъодларини ўз атрофига тўплади. Бор-йўғи бир ярим йилча фаолият кўрсатган ушбу уюшма-жамият тилимло қоидаларини ишлаб чиқишда, адабиёт тарихини ўрганиш, системалаштиришда, театрчиликни юксалтиришда катта ишлар қилди. Бироқ, бундай миллий-маданий тикланиш йўллари тобора ёпила борди. Ва маданий-адабий ҳаёт ҳам секин-аста сиёсат измига тушиб қолди.

10- йилларнинг иккинчи ярми - «Ўзбек жадид адабиёти» номи билан тарихга кирган янги адабиётнинг шаклланиб, дастлабки дадил қадамларини ташлаган йиллар бўлди. Миллий матбуотнинг майдонга келиши билан янги адабиётнинг мазмун ва йўналиши, тил ва услуби, жанр ва мавзулари, бадиияти билан боғлиқ масалалар кенг муҳокама қилина борди.

Даврнинг талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, социал-ижтимоий мавзуларга, замонавий масалаларга, маърифат ва озодликка катта эътибор берилди. Абдулла Авлоний «Ойнайи ҳар миллат эрур тил-адабиёт» деб ёзади. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов театрни «ибратхона» деб атадилар. Мирмуҳсин Номик Камол изидан бориб, «шоирларимиз замонанинг лисони

(тили)дур», «қани замонаға муносиб миллий шеърлар майдонга чиқсун!» деган фикрни илгари суради, анъанавий муаммочиликни, такаллуфу суханпардозликни рад этади. Тўғридан-тўғри гапга, жумладан, ижтимоий сатирага - ҳажвияга зўр бериб, «Очилсун интиқод (танқид) манбалари!» шиорини ўртага ташлайди. Сиддикий-Ажзий маърифатга муҳаббат эълон қилади. Маъшуканинг анъанавий сифатларини маърифатга кўчиради ва ҳоказо.

Бироқ, 10- йиллар шеърияти маърифатни мақсад эмас, восита деб билди. «Кучли» миллатлар - «жаҳон жайхунлари» ҳақида ёзди. «Кучсиз»ларнинг уларга лўкма («туъмай тайёр») бўлаётганларига (Авлоний) диққатни қаратди. Шоир Баҳриддин Азизий очикдан-очик сиёсий ташкилот («жамият»)лар тузиш, ўзаро иттифоқ бўлиш ва «жумхурият» учун «бир тил» бўлиб курашиш лозим деб ҳисоблайди. Сиддикий-Ажзий эса бу борада ўзига хос иқтисодий назарияларни илгари суради.

Бутина эмас, шеърият янги қурилажак давлат ва жамиятнинг сиёсий тузумидан ахлоқий турмушигача, иқтисодидан маданиятигача қизиқди. Хуллас, 10- йиллардаги янги ўзбек шеърияти, бу биринчи навбатда, ижтимоий-сиёсий шеъриятдир.

Айни пайтда, унда қатор поэтик-стилистик ўзгаришлар юз берди. Авлоний ва Ҳамза кўпгина шеърларини қадим шеърий бармоқ вазнида ёздилар. Ҳамза сарбастда ўз имкониятларини синаб кўрди («Шеъри мансур»). Сиддикий-Ажзий ва Тавалло социал сатиранинг анъанавий аруздаги энг сара намуналарини яратдилар.

Шеърият Биринчи жаҳон уруши йилларида, хусусан, мардикорлик воқеалари даврида ғоят жонланди. Чунончи, мардикорлик воқеаларига бағишланган ўнга яқин шеърий тўшлам чоп этилгани маълум. Булар орасида Муҳиддин Иброҳимов тузган «Лошмон» (Наманган, 1916й), Ҳамзанинг «Миллий ашувлалар учун миллий шеърлар мажмуаси»нинг 7- бўлими - «Сафсар гул» (Кўкон, 1917й), Акбарий Тошкандийнинг «Ватанга хизмат» (Т., 1917й), Сиддикийнинг «Работчилар намоёиши» (Т., 1917й), «Работчилар келиши» (Т., 1917й), шунингдек, Баҳриддин Азизийнинг «Янги шугуфа ёхуд миллий адабиёт» (Т., 1917й),

Сидкий Хондайликкийнинг «Русия инкилоби» (Т., 1917) каби асарларида ҳам мардикорлик воқеалари тасвири учрайди. Бу асарлар, бир қараганда, маҳаллий халқни мардикорликка бориб, оқ подшо хизматини қилиб келишга тарғиб-ташвиқ этаётгандек бўлса-да, аслида унинг тағсатрларида халқнинг осойишта ҳаётини алғов-далғов қилиб юборган, уруш баҳонасида миллатнинг шаъни шуқуҳини оёқости этган ҳукмрон миллатга истехзо, ўз она халқини ғафлатдан уйғонишга, кулликдан қутулишга даъват балқиб турар эди.

Туркистондан ишчилар олиш 1917 йилнинг февралига қадар давом этди ва 123 мингдан кўпроқ киши сафарбар қилинди. Улар Қора денгиздан Болтиқ бўйига қадар чўзилган фронт орқасидаги оғир ишларда, Петроград, Москва, Нижний Новгород, Қозон, Киев, Харьков каби шаҳарлардаги саноат корхоналарида, Шимолий Кавказдаги мис заводларида ишладилар.

Мардикорларнинг у ерлардаги оғир ва машаққатли ҳаёти Сидкийнинг «Работчилар келиши» (1917) китобида ва Ҳамзанинг «Сафсаргул» (1917)идаги «Ватан ишчиларининг забун ҳолиндан» деб номланган туркум шеърларидан «Соғиниб», «Салом айтинг», «Ҳой, паҳлавон!»ларда акс этди. Шоирларимиз мардикорларнинг қайтиб келишларига бағишлаб ҳам шеърлар ёздилар (Сидкий, «Ситамдийда работчилар келиши», «Сизларга мужда»).

1917 йил февраль воқеаларини Туркистон халқи зўр хурсандчилик билан кутиб олди.... Шоирларимиз унга юзлаб шеърлар бағишладилар. Шукрий (Хуршид) ва Сидкий қисқа муддат ичида «Хуррият меваси» (1917) ва «Русия инкилоби» (1917) номли дostonлар ёзиб чоп эттирдилар.

Ўзбек адабиётида, ўша кезларда Октябрь воқеасига бағишлаб ёзилган бадий асар учрамайди. Чунки у кенг умумхалқ ҳодисаси сифатида кутиб олинмади. Аксинча, тўнтариш деб қаралди. У ҳақида асар ёзиш 1918-19 йиллардан изга тушди. Аксинча, 1917 йилнинг 27 ноябридаги мухторият эълони кенг халқ оммасидаги каби адабиёт аҳлида ҳам шавқ-завқ уйғотди. Беҳбудий ва Фитратнинг кизгин, эҳтиросли туркум мақолалари, Чўлпон («Озод турк байрами», «Оллоху акбар») ва Ҳамзанинг («Туркис-

тон мухторияти на») ёник шеърлари дунёга келди.

Хуллас, янги поэзия 20-йилларга ғоят мураккаб ва зиддиятли туйғуларни ўзида жо этган эътироф ва эътироз билан кириб келди.

Асримизнинг дастлабки йигирма йилида шакланган янги шеърият, анъанавий диний-тасаввуфий шеърият билан ёнма-ён яшади. Мирмахмуд Қорий (1834-1904), Юсуф Сарёмий (1840-1912) Усмонхўжа Зорий (1839-1916), Хусайнкул Муҳсиний (1860-1917), айникса Зиёвуддин Ҳазиний (1861-1921) бу йўлда самарали ижод этдилар: «Девони корий» (Т., 1912), «Девони Юсуф Сарёмий» (Т., 1332 ҳижр.), «Баёзи Ҳазиний» (Т., 1911), «Девони Муҳсиний» (кўлёзма, Ўз ФАШИ инв. №7392) ва ҳакозо.

10-йилларда яратилган наср намуналари у қадар кўп эмас. Анбар Отиннинг «Қаролар фалсафаси», Саидрасул Азизийнинг 1910 йилдаги «Москва ва Петербург саёхати» хотиралари каби ижтимоий-фалсафий, саргузашт-автобиографик асарларини назардан соқит қилсак, Бехбудийнинг «Оқ елпоғичли чинли хотун», Абдурауф Шаҳидийнинг «Фалокатзада» (1911) ҳикояларини, Мирмуҳсин Шермухаммедовнинг «Бефарзанд Очилдибой» (1914), Ҳамзанинг «Янги саодат» (1915) сингари «миллий роман» деб номланган қиссаларини, ниҳоят 1915-1916 йилларда эълон қилинган Абдулла Қодирийнинг «Жувонбоз» ва «Улоқда», Чўлпоннинг «Дўхтир Муҳаммадёр» асарларинигина қайд этиш лозим бўлади.

Драмачилик, 10-йилларнинг иккинчи ярмида қизгин ривож топди. Тошкент, Самарқанд, Кўконда театр ҳаваскорлар труппалари тузилиб, самарали иш олиб борди. Самарқандда Бехбудий изидан бориб, Абдулла Бадрий («Жувонмарг», «Аҳмоқ»), Ҳожи Муин («Эски мактаб, янги мактаб», «Кўкнори», «Мазлума хотин», «Жувонбозлик қурбони», «Бой ила хизматкор», «Қози ила муаллим»), Нусратилла Қудратилла ўғли («Тўй», «Кенгаш мажлиси»), Тошкентда Абдулла Авлоний («Адвокатлик осонми?», «Пинак», «Биз ва Сиз»), Абдулла Қодирий («Бахтсиз куёв»), Ғулом Зафарий («Бахтсиз шогирд»), Фарғона водийсида Ҳамза («Заҳарли ҳаёт», «Илм хидояти», «Мулла Нормуҳаммад домланинг куфр хатоси»), Хуршид («Безори», «Ориф

ила Маъруф», «Қора хотин»), ниҳоят, Бухорода Абдурауф Фитрат («Бегижон», «Мавлуди шариф», «Або Муслим») каби адабларимиз бир қатор драмалар ёздилар.

1916 йилги мардикорлик воқеаларига бағишланган драмалар пайдо бўлди. «Лошмон фожиаси», «Рабочий», мухторият ҳақида «Автономия ёки мухторият» (Ҳамза) номли драма ёзилди. Фитратнинг машҳур «Темур сағанаси» драмаси Туркистон мухториятининг фожиона қонга ботирилиши таассуротлари асосида майдонга келган эди.

Адабиётимиздаги мазкур янги жанрларнинг дунё юзини кўриш жараёни ғоят оғир кечган. Бехбудий ўз «Падаркуш»ини 2 йил деганда зўрға нашр қилишга муваффақ бўлди. Саҳнага кўйилиши учун яна бир йил кетди. 1911 йилда ёзилган асар, 1914 йилдагина саҳна юзини кўрди. Вақтли матбуот саҳифаларидаги Мирмуҳсиннинг «Эътизор»лари «миллий роман» («Бефарзанд Очилдибой») муносабати билан мутаассибларнинг қаттиқ хужуми остида қолга-нидан далолат беради.

Янги замонавий адабиётшунослик ва танқид шаклланди. Замон ва ижод бадиий адабиёт тили, янги адабий жанрлар билан боғлиқ масалалар матбуот саҳифаларида кенг муҳокама қилинди. Бехбудий, Авлоний, Фитрат, Чўлпон, Иброҳим Даврон кабиларнинг бу борада вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилган мақолалари янги эстетиканинг шаклланишида муҳим роль ўйнайди.

Хуллас, 10- йилларда Туркистон маънавий ҳаётида кенг томир отган ўзбек-жадид адабиёти ўзининг чинакам самараларини қийин-қистов 20-йилларда берди. Чўлпон ўз шеърляти билан янги ўзбек шеърлятининг асл пойдеворини яратди. Қодирий ўзбек романчилигига асос солди. Фитрат ўзбек драмачилигининг энг сара намуналари муаллифи ва янги ўзбек адабиётшунослигининг асосчиси бўлиб тарихга кирди.

Жадид маърифатчилиги ва театр

XIX асрнинг охирлари ва XX аср бошларида Туркистон заминидаги энг илғор фикрли зиёлилар онгида пайдо бўлган миллий уйғониш маърифатчилиқда яққол намоён бўлди. Янгича маърифатчилиқнинг илк жарчилари бўлган жадидлар кенг миқёсли амалий фаолиятлари билан ўз ғояларининг жамият ҳаётида мустаҳкамланиб барқарор бўлиши, охир пировардида миллий озодлик, сиёсий мустақиллик курашларига ўсиб ўтиши учун замин ярата бошладилар. Бу давр Туркистонда ижтимоий-сиёсий тафаккур ривожига янги босқич эди. Ана шу босқичда ерли халқнинг маданий-маърифий ҳаётида шу қадар кўп ўзгаришлар юз бердики, уни ҳеч муболағасиз Ренесанс, яъни Уйғониш ҳодисасигагина қиёслаш мумкин.

Маданий-маърифий ислохотларнинг ибтидосида, албатта, мактаб-маориф ишлари туради. Шу кезлари Тошкент, Самарқанд, Бухоро ва Фарғона водийси шаҳарларида ўнлаб «усули жадид» мактаблари очилди. Унинг ташкилотчилари татар маърифатпарварлари билан бирга, ерли зиёлилардан Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдуқодир Шакуррий, Сиддикий Ажзий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний, Ашурали Зоҳирий, Абдурауф Фитрат, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Абдуваҳоб Ибодий, Саидризо Ализода каби ўнлаб атоқли зотлар бўлди.

Янги усул мактаблар Туркистонда жадид маърифатчилигининг илк кўриниши бўлиши билан бирга, то мазкур ҳаракат соф сиёсий қиёфа касб этгунга қадар ҳам ўз аҳамиятини йўқотмади.

Мактаб-маориф ишлари билан бир қаторда, жадид маърифатчилигининг яна бир ёрқин ифодаси бўлиб, илк ўзбек миллий матбуоти, биров ўтиб турли маърифий жамиятлар пайдо бўла бошлади. Жамиятлар бевосита маърифатчилиқнинг ҳам маънавий, ҳам моддий давомийлигини таъминлашчи вазифа этиб белгилаган эди. Тижорат ва бошқа маблағ манбаларини яратиб, жадид мактаблари

тўхтаб қолмаслиги, газеталарнинг мунтазам чиқиб туриши, алоҳида истеъдод кўрсатган маҳаллий болаларни хорижга таҳсил учун юбориш каби эзгу ишлар жамиятларнинг асосий мақсади эди. Ана шу мақсад йўлидаги яна бир восита театр бўлди.

Театр жадиждлар наздида, аввало, «улуғлар мактаби», «ибратхона» бўлиб, худди мактаб ва матбуот каби маърифат, илм олмоқ ғоясини тарғиб этиши кўзда тутилган эди. Иккинчидан эса, маърифий ва кўнгилочар томошалар орқали маблағ топиб, маориф, матбуот эҳтиёжларига сарфламоқ кўзланган эди. Туркистонга татар, озарбайжон, рус сайёр театр жамоаларининг кириб келиши оврўпоча ўзбек миллий театр санъатининг туғилишига туртки берди.

Туркистоннинг аср бошлари матбуотида Оврўпоча театр санъатининг тури бизда, 1913 йил расман шаклланимасидан бироз илгарироқ бошланганига оид далиллар учрайди. Ўзбек янги театри тарихини махсус ўрганган Б.О.Пестовский «Инкилоб» журналининг бир неча сонларида эълон қилинган катта мақоласида «Қоракўл» шахрига якин бир қишлоққа 1909 йилда «ўзбек театри ўйналди» деган, хабар борганлигини қайд этган эди. «Туркистон вилоятининг газетаси» 1910 йил январь сонларидан бирида эса «тез фурсатда Тошкент шаҳрида театр, яъни «муқаллид» ўйини ўйналатурғон мусулмон жамияти (группа) очилур эмиш... Ул жамият мусулмон забонида «муқаллид» ўйнар эканлар», деган хабар босилади. Бу хабардан беш-олти кун ўтиб, яна шу газетада ерли татар ҳаваскорлари доимий театр труппаси тузгани ҳақида ҳам кичик ахборот берилган. Балки аввалги хабарда «мусулмон жамияти» деганда мазкур татар ҳаваскорлари назарда тутилгандир? Аммо бундан қатъий назар, ўша жамият спектакллари бевосита маҳаллий зиёлилар иштирокида ўтган. Агар «Ойина» журналидаги «Доҳилия хабарлари» деб номланган рукни кўздан кечирсак, театр ё концерт томошалари ҳақидаги хабарларда, маҳаллий ҳаваскорлар татар театрчилари билан ҳамкорликда спектакллар қўйгани, аксарият, миллий пьесалардан сўнг татар пьесалари ўйналгани, ҳар бир спектаклда татар ва ўзбек актёрларининг биргалашиб иштирок этганидан огоҳ бўламиз.

Умуман, театр масаласига эътибор 10- йилларда жуда кучли бўлган. Чор ҳукуматининг Туркистон ўлкасидаги расмий нашри афкори ҳисобланган «Туркистон вилоятининг газети»дан тортиб, «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» газеталари, «Ойина» мажаласида шундай қизиқишни ифодаловчи оддий хабарлардан то спектаклларга тақризу, театр танқидчилигига оид назарий мақолаларгача учратиш мумкин. Масалан, «Ойина» журнали 1913 йилги 8-сонида «Оврупода театру» номли мақола эълон қилиб, унда Ғарбдаги йирик мамлакатлар театрлари, уларнинг миқдори ҳақида батафсил маълумотлар беради. Маданий тараққиёти юксак бўлган Англия, Италия, Испания, Франция, Германия каби давлатларда юзлаб театр томошахоналари борлиги, булар ёнида эндиликда синематуғрофнинг ҳам пайдо бўлиб, ривожланаётгани айтилади. Бундай мақолалар маҳаллий зиёлиларни театрчилик ҳаракатига даъват қилса, авомни шундай маданият ўчоқларидан баҳраманд бўлишга тарғиб этар эди.

1911 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий «Падаркуш ёхуд ўқумаган боланинг ҳоли» номли «3 парда 4 манзарали миллий, биринчи фожиа»сини ёзади. Асарни чоп қилиш хусусидаги уринишлар икки йилгача муваффақиятсиз кечади. Фақат пьесани 1812 йили рус-француз муҳорабасининг Бородино майдонидаги руслар ғалабаси билан якунланиши, 100 йиллигига бағишлаб, Тифлисдаги цензорга юборилиши нашр учун имкон беради. «Матбуот ишлари Тифлис кўмитаси цензори рухсати билан Кавказ ўлкаси сахналарида кўйиш мумкин» деган 1913 йил 23 март 19940-сон қарорига кўра, асар 1913 йил Самарқандда алоҳида китоб ҳолида чоп этилади.

«Падаркуш»нинг нашрдан чиқиши, том маънода, миллий театрнинг туғилишини белгилади. Шу йилнинг ўзидаёқ, Самарқандда Бехбудий, Тошкентда Мунавварқори ва Абдулла Авлоний раҳбарлигида асарни сахналаштириш ҳаракатлари бошланади. «Ойина» ёзади: «Самарқанднинг ўзбек ва татар ёш ва тараққийпарварлари бир бўлиб, ўзбекча «Падаркуш» ва татарча - «Олдадук ҳам олдандук» асарларини Самарқанд кироатхонаи исломияси нафъига 1914 йил 15 январь оқшоминда Самарқандда

қўймоқчи бўлдилар ва ҳам ушбу ғайратли ўзбек ва татарлар бирлашиб, Хўқанд ва Бухоро ва ўзга Туркистон шаҳарларинда миллий тиётрлар кўрсатмоқчидурларки, ният ва ғайратлари шоёни шукронадур. Идораға келган мактубларга караганда, Хўқанд ва Тошкентда ҳам «Падаркуш» фожиасини сахнадо қўймоқ учун машқ қилмоқда эмишлар. Агарда ғайратли ёшлар миллий тиётрға ривож берсалар, яна бошқа асарларда тартиб нашр қилинур»¹.

Демак, «Падаркуш» пьесасининг эълон қилиниши, бу, Бехбудий ёки Самарқанд шаҳри зиёлилари учун аҳамиятли бир ҳодиса бўлмай, бутун Туркистонда ижтимоий-маданий ҳаётнинг янада жонланмоғи, театр ҳаваскорлари негизда янги-янги маърифатчи жамоалар майдонга келиши учун туртки бўлган.

«Падаркуш»нинг илк сахна муваффақияти Самарқанд театр ҳаваскорларининг ижодий жипслашуви ва труппа шаклида ўз фаолиятларини янада ривожлантиришлари учун мадад берди. Труппанинг Туркистон шаҳарларидаги гастроллари ҳам уларни театрчилик билан мунтазам шуғулланишга даъват қилмоқда эди.

1913 декабрдан бошлаб «Тошкентда ҳам «Падаркуш»ни сахнага қўйиш учун ҳозирлик кетади. Бу тўғрисида Тошкент жаҳид муаллимлари актив роль ўйнайдилар. Жумладан, профессор Авлоний, Муҳаммаджон қори, Низомхўжаев, Шокир Раҳимий ва бошқалар жиддий киришадилар. Профессор Авлоний айтuvi бўйича, ҳозирлик кўрар вақтда Тошкент ҳаваскорларига Муҳаммадёров номли татар зиёли режиссёрлик вазифасини кўра боради. Лекин ҳозирликнинг бориши яхши бормай, театру қўйилиши судралиб кетади. 1914 февралда Алиасқар Асқаров Самарқанддан келиб, Тошкент ҳаваскорларига ўзини танига олади ва режиссёрлик вазифаси унга топширилади. Бунинг билан оз кунда ҳозирлик битиб, 1914 февралда «Падаркуш» пьесаси - озарча «Хўр-хўр» комедияси билан бирликда сахнага қўйилмоқчи бўлади»². Демак, режиссуранинг ожизлиги спектаклни самарқандликлар билан

¹ Самарқандда тиётру - «Ойна» журнали, 1913, 10-сон, 234-бет.

² М.Б.Солыхов. Ўзбек театри тарихи учун материаллар. Тошкент. 1935 й. 74-бет.

бирга ёки улардан аввалроқ чиқариш имконини бермаган. Алиасқар Асқарнинг Самарқандда спектакль постановкасини яқунлашини кутишга мажбур бўлингган.

1914 йил 27 февралда «Тошкент Янги шаҳаридаги «Колизей» театрининг 2000 кишилик томошахонасида кеч соат еттида «мусулмон» жамият имдодияси фойдасига» Тошкент театр ҳаваскорлари расман ўз спектакллари намойишини бошлайдилар. Театр кечаси, Абдулла Авлоний меъморнал музейида сақланаётган «маромнома» (афиша)дан маълум бўлишича, уч бўлимдан ташкил топган. Биринчиси - Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг «Падаркуш» пьесаси асосидаги спектакль намойиши. Иккинчиси, - озарбайжон актёрларидан Алиасқар Асқаров, Гулузорхоним ва М.Шахбаловлар ижросида бир пардалик озарча «Хўр-хўр» кулгумошаси (С.Музағайни асари). Учунчи бўлим - «Миллий ўқиш ва жўрлар» бўлиб, бунда саккиз номерлик концерт кўрсатилиши маълум бўлади. Концертда Мулла Тўйчи ҳофиз, машҳур раққоса Курбонхон, мулла Аҳмаджон тўра кабилар қатнашиши ва сўнгра «Туркистон фарёди» ва «Тўй» номли Абдулла Авлоний қаламига мансуб манзумалар жўрликда айтилишидан огоҳ этилади. Маромнома сўнгида бутун кеча учун мудири масъул Абдулла Хўжа ўғли, режиссёр Алиасқар Асқаров экани қайд қилинади.

Илк парда очилишидан аввал саҳнага Мунавварқори Абдурашидхонов чиқиб, театрининг «ибратхона» экани, унга енгил-елпи қарамаслик, актёрлар эса «бир табиби ҳозиқ мисоли» эканликларидан қисқача ваъз сўйлаб, бутун жамоани буюк маданий ҳодиса билан табрик этади.

Спектакль ҳамма жиҳатдан баланд савияда ўтган. Бу фикрни шу воқеа муносабати билан «Садойи Туркистон» газетасининг 1914 йил 16-сонли ва, айниқса, «Ойина» журналининг 22-сонида босилган «Тошкентда миллий театр» номли батафсил ахборот-тақризларидан ҳам сезиш мумкин. Хусусан, Тузил Жонбоев имзоси билан «Ойина»да босилган ахборот-тақризда спектаклнинг ҳар бир пардаси алоҳида баҳоланиб, биринчи пардада Бой ролини Абдулла Авлоний, Домла ролини Зиёбоев, Зиёлини Асомиддин Хўжаев, Хайруллани Хоний жаноблари; иккинчи пардада - майхона манзараси, Давлатзўр ролини Хоний,

Нор ролини Пошшоҳўжаев, Тангрикул ролини Шоҳиноятов, Бойваччани - Бадриддин Аъламов; учинчи пардада Бой хотинини А.Зиёбоев, Домла ролини Ҳусайний жаноблари, Пристав ролини Мирзахоновлар яхши ижро этганлар ва уларнинг сўзлари томошабинларга жуда таъсир кўрсатиб, халқ ўртасида овоза бўлаётгани айтилади.

Тошкентлик ҳаваскорларнинг катта муваффақиятлари, уларнинг шу йўналишдаги фаолиятларининг янада кенгайиши ва ривожланмоғи учун муҳим туртки бўлди.

1914-1915 йилларда «Турон»га татар режиссёри Заки Боязидский ва Мустафо Мансуров ижодий жиҳатдан бошчилик қилиб турадилар. 1914 йил сўнгларида труппа Ҳожи Муъин ва Нусратулла Қудратулланинг «Тўй» драмасини саҳналаштиради. Спектакль, худди, аввалги «Падаркуш» каби муваффақият қозониб, «Садой Туркистон» газетаси унга «Миллий театр» сарлавҳали махсус мақола бағишлайди. Мақолада пьеса мазмуни ҳикоя қилиниб, сўнг спектаклнинг саҳналашгирилиши, актёрлар ижроси ҳақида мулоҳаза юритилади. Асардаги қатор персонажлар талқинида А.Зиёбоев, Б.Аъламов, Ш.Шоҳиноятов, М.Миразимов, Қ.Исматуллаевларнинг яхши ғайрат ва маҳорат кўрсатганлари айтилиб, Абдулла Авлоний талқин этган Олимбой роли алоҳида диққатга сазовор бўлгани кайд этилган.

«Турон» труппаси 1915 йилдан бошлаб таржима асарлари қатори миллий драматургиямизнинг янги-янги намуналарини мунтазам саҳналаштириб боради. 1915-1916 йиллар давомида Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», Абдулла Авлонийнинг «Адвокатлик осонми?», «Пинак», Ҳожи Муъиннинг «Мазлума хотун» пьсалари труппа репертуаридан жой олади. Шу йиллари ўз миллий режиссёрларимиз ҳам етиша бошлайди. Низомиддин Хўжаев, Абдулла Авлоний, Бадриддий Аъламов кабилар бу соҳанинг илк қалдироғочлари бўлди.

«Турон» труппаси шу йилларда театр санъатининг яна бир жанри - мусиқали драма (айрим манбаларда «опера» деб ҳам юритилади) театрининг ҳам пойдеворини кура бошлайди. Тошкентга Озарбайжоннинг машҳур трагик актёри, режиссёр, хонанда Сидқий Рухилло бошчилигидаги озар мусиқали театр труппаси гастролларга келади.

Бу труппа озарбайжон мусикий драмасининг асосчиларидан бўлган Узейирбек Ҳожибеков билан ҳамкорликда «Лайли ва Мажнун» (Фузулий достони асосида), «Асли ва Карам» (озар халқ миллий достони бўйича), «У ўлмасун, бу ўлсун» каби катор мусикий спектакллар яратиб, шуҳрат қозонган эди. Ана шу спектакллар билан улар Туркистоннинг йирик шаҳарларида томошалар, мусикий кечалар ўтказадилар. Айниқса, Тошкентдаги гастроллари катта аҳамият касб этади. Ерли театр намояндаларидан Абдулла Авлоний Сидқий Руҳилло билан ижодий ҳамкорликка киришади. Бу ҳамкорлик натижаси ўлароқ, 1916 йилнинг 30 декабрида «Колизей» театрида озар ва ўзбек актёрлари иштироки билан «Лайли ва Мажнун» мусикий драма (ёки опера)си намоёиш этилади. Либреттони Авлоний озар туркчасидан ўзбек туркчасига табдил қилади. Спектаклни эса С.Руҳилло сахналаштиради. Асосий ролларни Сидқий Руҳилло (Мажнун), Дурриятхоним (Лайли), А.Авлоний (Малуъ), А.Муҳаррамов (Навфал), Н.Хўжаев, Фарид Тоҳирий, Юсуф Алиев кабилар ижро этадилар.

Юқоридаги далиллар шуни кўрсатадики, «Турон» труппаси мунтазам ишловчи жамоа сифатида ижодий ўсиш, янгиликлар излашга ҳаракат қилади. Халқнинг маданий-маърифий савиясини кўтариш йўлида янги шакллар топишга уринди, дадил ташаббускорларга журъат қила олди.

Миллий театр ғояси 10- йилларнинг ўрталарига келиб, бутун Туркистон шаҳарларидаги зиёли ёшларнинг фикриёдини қамраб олди. Миллатнинг нажотини маърифатда кўрган жадид тараққийпарварлари ўз қарашларининг кенг миқёс касб этишида, халқ ўртасида оммалашиб, уларнинг «басират кўзлари» очилишида театрнинг беназир аҳамиятини тобора чуқурроқ ҳис этмоқда эдилар. Айниқса, «Падаркуш» спектаклининг Самарқанд ва Тошкентда фавқуллодда муваффақият қозониши турли шаҳарлардаги ёшларни ғайрат «от»ига миндирди. Ўз театр труппалари, ўз миллий пьесалари ҳақидаги орзу-ўйларни қалбларига жо қилди. Қолаверса, спектакль намоёишларидан тушадиган маблағ, жойларда моддий қийинчиликдан қийналиб ва ёпилиб қолаётган «усули жадид» мактабларини керакли

Ўқув анжомлари билан таъминлаш учун ҳам зарур эди.

Агар хронологик тартибда оладиган бўлсак, Тошкент, Самарқанд, Қўқондан сўнг Каттақўрғон, Бухоро, Андижон, Наманган шаҳарларида труппалар ташкил толиб, театрчилик ҳаракатининг кейинги тараққиётига замин ҳозирлаб борилди.

Туркистон худудида театр ва драматургия ривожини янада жадалроқ одим олиши ҳам мумкин эди. Афсуски, бу жа- раёнга жуда каттик қаршилик қилган кучлар пайдо бўлди. Саҳна санъатимизнинг, жадид зиёлилари орзулаганидек, бир неча минг аҳоли сонига тўғри келадиган қатор театр- ибратхоналари вужудга келишида энг катта тўсиқнинг бири мустамлака истибдоди бўлса, иккинчиси диний жаҳолат ва мутаассиблик эди. Рус маъмурлари Туркистондаги театрчилик ҳаракатига, миллий драматургия тараққиёти ва тарғиботига ҳам ташкилий-маънавий, ҳам моддий тўсиқлик қилишга уриндилар. «Падаркуш» пьеса- си ёзилганидан сўнг, икки йилгача нашрга рухсат берил- магани ва Туркистон генерал-губернаторлигининг ўз цен- зорлари бўлгани ҳолда, Тифлисидаги матбуот кўмитаси цензорига мурожаат этилгани бунга яққол намуна. Беҳ- будий рус-француз муҳорабасининг юз йиллигига махсус бағишлов сўзларини кўлёзманинг илк саҳифасига қайд қилиши расмий идораларга таъсир кўрсатиш учун қўллаган чора - «ҳийла» экани сир эмас. Чунки, у асарни тўлалигича рус тилига ўтириб, сўнгра цензорга юбормоғи шарт эди. Нафақат «Падаркуш», айни чоғда ҳар бир янги миллий пьесани расмий ҳукумат тасдиғидан ўтказиш учун рус тилига ўтириш мажбурий эди.

Пьесаларни саҳналаштиришдаги мураккабликлардан яна бири шунда эдики, цензура рухсатидан ўтган асар, қайта намоёниш этилганда ёки бошқа шаҳар труппалари саҳналаштирилганда, яна такроран маҳаллий ҳокимиятдан рухсат олиши зарур ҳисобланган. Шунингдек, ҳар бир миллий спектакль афишаси «Ҳокимларнинг рухсати билан» деган ёзувдан бошланарди. Ҳатто француз ҳаётидан олиб ёзилган «Қотили Карима» мелодрамасининг «Турон» труппаси спектакли афишасидаги биринчи жумла ҳам, «Ҳокимларнинг ижозати ила» деган сўзлар билан бош-

ланарди. Шу труппанинг ташкилотчиларидан Абдулла Авлоний «Садои Туркистон» газетасининг 1914 йил 2-сонида «Театр ўйновчи кишилар жаноб губернатордан изожат олуб, бош ҳокимларнинг фармойишлари ила сўзлайдурган сўзларини эълоннома ёзуб чиқаруб, ҳар кимга маълум ошкор қилиб сўзламишлар», деб ёзган эдики, бу ҳам тараққийчи ёшларнинг нақадар қаттиқ маънавий исканжада иш тутганларидан гувоҳликдир.

Хулоса қиладиган бўлсак, айтиш жоизки, 10- йиллардан бошлаб Туркистонда миллий драматургия - театр вужудга келди ва маълум маънода ўзбек миллий драмаси бўлган Маҳмудхўжа Бехбудийнинг «Падаркуш» асари бунда белгилловчи роль ўйнади. «Падаркуш»ни, ўлка ижтимоий-маданий воқелигида тутган ўрни ва аҳамиятига кўра, 10- йиллар Туркистон тарихининг буюк ижтимоий-сиёсий ҳодисаларидан бири, деб баҳоламоқ лозим.

«Падаркуш» таъсирида театр труппалари ташкил топганидек, Ҳоди Муъин, Абдулла Бадрий, Нусратулла Қудратулла, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Ҳамза Ҳакимзода, Абдурауф Фитрат, Чўлпон, Мирмуҳсин Шермухамедов, Хуршид, Ғулом Зафарий каби ўнлаб миллий драматургия намояндалари ҳам бирин-кетин етиша бошладилар. Улар, аксарият, адабий-бадиий ижод жараёнини амалий театрчилик фаолияти билан биргаликда олиб бوردилар. Асарларида замонанинг маиший-маърифий муаммоларидан то ижтимоий-сиёсий масалаларигача қамраб олдилар.

Жадидлар театрни ибрат мактаби, ибратхона, драматургияни эса «таъзири адабий», деб тушундилар ва фақат шу тушунчага қатъий амал қилдилар. Шу мақсадда, саҳна асарларида бачкана, нораво қилиқлар, бепарда иборалар, тубан манзаралар бўлмаслиги учун курашдилар. Дарҳақиқат, «ибратхона»да беадаб ҳатти-ҳаракат ё сўзлар бўлиши ҳеч бир мантиққа тўғри келмас эди. Буни илк театр арбобларимиз эстетик принцип даражасига кўтарган эдилар. Балки шунинг учун ҳам халқ театрни муқаддас даргоҳ, деб билди. Бу масканга бориш ва ибратли томоша кўриш эса ҳаяжонли бир воқеадек қабул қилинди. Шу таҳлит, илк миллий саҳна асари янгича миллий театрнинг туғи-

лишини белгилаганидек, ўз навбатида, театр ҳам драматургиямизнинг шаклланиб равнақ топишида ғоят муҳим бир манба вазифасини ўтади.

Шундай қилиб, кўҳна Туркистонда янгича театр санъати майдонга келди, драматургия шаклланди. Театр, драматургия жадиличлик ҳаракатининг ва жадида адабиётининг бағоят муҳим жабҳаларидан бўлгани учун ҳаракатнинг маърифий, ижтимоий ҳамда сиёсий маслаклари томон йўналтирилди, шу билан мутаносиб ривожланди.

Жадидларнинг меросида мусиқа (А.Фитратнинг ижодига оид маълумотлар)

Абдурауф Фитратнинг «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи»¹ номли рисоласи мусиқага оид энг йирик тадқиқоти бўлиб, дастлаб Бухорода ёзилган, сўнгра 1927 йилда Тошкентда 3053 нусхада чоп этилган эди. Ўн йил ўтгач, китоб муаллифини ўз халқига душманликда айблаб, ҳибсга олдилар.

Мазкур рисоланинг тақдири ҳам муаллифи тақдирига ўхшаш бўлди. Бир томондан, табиийки, рисола ўз ижодкори айбларини баҳам кўрди, «халқ душмани»га айланди. Шу билан бирга, китоб умрига яна бир аянчли воқелик салбий таъсир кўрсатди - араб алифбосида битилган «Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи» чоп этилгандан кейин араб ёзуви амалиётдан четлаштирилди. Унинг ўрнига лотин алифбоси давлат миқёсида жорий этила бошланди. Бу жараёнга ҳали икки йил тўлар-тўлмас ёзувимиз кирилл алифбосига ўтказилди, натижада, араб ёзувига муносабат янада кескин салбий тус олди. Шу пайтдан бошлаб, араб алифбосида ёзилган ёки чоп этилган барча манбалар йигирманчи ва ундан кейинги йилларда туғилган авлодга ёт бўла бошлади. Араб ёзувини ўқий биладиганларни халққа нисбатан душманликда, «миллатчилик», «исломпарастлик»да айблаш ҳолатлари амалга ошиб, ёзув эса феодал эскилик, амир, хонлар ёхуд буржуа қолдиғи, демакки, Шўро даврига мутлақо бегона мазмун ҳокимият мафкурасини белгилади, қатағон баҳоналаридан бири бўлди.

Лекин маданий-маънавий ҳаётнинг ўз қонун-қоидалари бор экан. Китоб ҳам, унинг муаллифи ҳам чин зиёли инсонлар хотирасида, қалбида пинҳона яшаб келди. Буюк мутасаввуф шоир Жалолоддин Румий бундан қарийб етти юз йил муқаддам айтган фалсафий мисралари XX аср давомида яна бир бор ўз тасдиғини топди:

¹ Фитрат. Ўзбек классик мусиқаси ва унинг тарихи // Самарканд-Тошкент, 1927. (араб ёзувида)

Баъд аз вафот турбати мо дар замин мажӯй,

Дар синаҳои мардуми ориф мазори мост.

Яъни: Вафотимдан сӯнг қабримни ер юзида кидирма

Ориф мардлар кӯкрагидадир менинг мозорим.

Дарҳақиқат, зиёлилар гарчанд ўз ҳаётлари учун хавфли бўлса-да, Фитратнинг хотирасига меҳр ила қараб, уни меросини турли усуллар билан сақлашга ҳаракат қилдилар. Шунингдек, рисола давлат кутубхоналарининг махфий бўлимларида ҳам «жон» сақлаб қолди.

Эндиликда, ушбу китоб мақомлар борасидаги илмий тадқиқот сифатида маълум аҳамиятга эга. Унинг аҳамияти нафақат илм тарихи бобида, балки ҳозирги-умуммаданий муаммолар ечими жараёнида ҳам ижодкорлар учун қимматлидир.

Рисоланинг аҳамиятини муайян этиш учун, унга икки нуқтаи назардан қараш мақсадга мувофиқ: бири - профессор А.Фитрат меросида китобнинг ўрни, иккинчиси, китобнинг мусиқа фанида, жумладан, шарқ мусиқашунослигида тутган илмий аҳамиятидир. Ва кенг маънода - жадидларнинг ҳаёти ҳамда маънавият соҳасидаги ишларида мусиқанинг ўрнини билмоқдир.

А.Фитратнинг серқирра ижтимоий ва илмий фаолиятида мусиқий масалалар салмоғи хусусида сўз юритар эканмиз, жадидлар ҳаракатига оид умуммаданий дастур мазмунини ёдда тутиш лозим. Чунки А.Фитрат санъат ҳаётида фаол қатнашган. Одамзод тараққиётида маънавият аҳамияти ва шунга ўхшаш муаммолар инқилобга қадар унинг бутун ҳаёлини қамраб олган эди. Бунга унинг «Оила» монографияси далил бўла олади.¹

Садриддин Айний Фитратнинг ёшлигини эслар экан, «у охириги йилларда кўп шаҳар-қишлоқларни айланиб, турмушни ўрганди, кўп нарсалардан хабардор бўлди»² - дейди. Бу маълумотни С.Айний 1920-21-йилларда ёзган. Ўшанда Фитрат қадимий шарқ кўлөзмаларини йиға бошлаган бўлса керак. Чунки инқилоб содир бўлиши биланок бир талай эски қадимий - адабий, тарихий, тиббий ва бошқа

¹ Фитрат. Оила//Боку. 1914 й. (араб ёзувида тожик тилида)

² Садриддин Айний. Таърихи инқилоби Бухоро // Душанбе: «Адиб», 1987. Б.101-103.

соҳадаги қўлёмаларни, жумладан, Абдурахмон Жомий, Нажмиддин Кавкабий Бухорий, Дарвиш Али Чангийнинг муסיқавий рисолаларини шахсий кутубхоналардан топиб, давлат кутубхона хазинасини йиға бошлаган эди. Ва, айнан, муסיқага оид қўлёмалар унинг диққатини тортди. Фитрат ўз китобида айтганидек, муסיқани жуда яхши кўрар эди. Шунинг учун бу рисолаларни тавсиф этиб ўрганар экан, илмий иш жараёнининг ўзи унинг учун лаззатли бўлган. Китобхон шуни сезади.

Ўша пайтда инқилобга хос тўполон, тартибсизликни кўзда тутсак, шу билан бирга, ажнабий ишбилармонлар қатор маънавий бойликларимизни арзон-гаровга олиб кетганларини инобатга олсак, А.Фитратнинг бу соҳада ҳам миллатпарвар, йирокни кўра олган олим эканлигини яққол кўрамыз. Ўзи мероснинг қадрини била туриб ўзгаларда ҳам шу иштиёқни уйғотар эди.

Замона ҳам, давр ҳам гарчи шароит оғир бўлса-да, қадимий китоб, муסיқавий созлар, амалий санъат асарларини кадрлайдиган бўлган.

Бунга ўша давр тараққийпарварлари - жадидлар сабабчи эдилар. Улар ҳар бир шаҳарда яшаган илмга, санъатга, хунарга керакли шахсларнинг тақдирдан бохабар бўлишган. Ҳар ҳолда, Ғулом Зафарий, Қори Ёқуб, Абдулҳамид Чўлпон, Ғози Юнус, Ҳамза, Абдулла Авлониёларнинг айтилган соҳадаги қизгин хизмати 20-йилларга тўғри келаяпти. А.Фитратнинг бу фаолияти тўғрисидаги китобида айтилганидан ташқари, қўшимча маълумотларни Ўзбекистон Давлат Архивида сақланаётган ҳужжатлардан ва кекса авлод чолғучиларимиз, ашулачиларимиз, маданият арбоблари билан бўлган суҳбатларда топдик¹.

1963 йилда машҳур бастакор, мақомшунос Ҳожи Абдулазиз Расуловнинг шогирди Қори Сирож исмли самарқандлик музикачи билан учрашган эдик². Ўшанда: «Дар-

¹ Фотимахон Бурхонова, Мутаваккил Бурхонов, Андрей Бертельс, А.Н.Болдырев, Вадуд Махмуд, Ф.Кароматов, Ш.Соҳибов, Ф.Шаҳобов, Қ.Абдуқодирова, Ғ.Изомий, Қори Сирож, С.Кароматуллаҳўжаева, Ўлмас Расулов, С.Умаров, О.Матёқубов билан бўлган суҳбатлардан фойдаланди. (Муаллифнинг шахсий архиви.)

² Рашидова Д. Қори Сирож билан суҳбат - Самарқандга бўлган сафар материаллари, 1961г. - қўлёмза. Ҳамза номили санъатшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

веш Алийнинг «Тухфатус-сурур» номли китобини (XVI аср мусика рисоласининг кўлэзмаси назарда тутилмоқда - Д.Р.) домла Фитрат жуда юксак баҳолаган эдилар. Бу китобни мукаммал нусхасини топган одамга беш минг тилла бераман деб ваъда қилган эдилар» - деб эслаганлар.

«Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи»ни нашрга тавсия этган Илмий кўмита Фитратнинг мусикада мутахассис эмаслигини таъкидлайди ва шу билан бирга, миллий мусикашунослар етишиб чиқишини кутиб, ҳеч нарса қилмай ўтиришни ҳам нодуруст деб билади. Муаллифнинг ўзи ҳам камтаринлик билан бир неча бор мусикашунос эмаслигини такрорлайди. Аммо Фитратнинг замондоши бўлган машхур чолғучи Абдуқодир найчининг қизи рақоса ва драматик актриса Қумрихон опа (ўша кезларда ўн ёшда бўлган) Фитрат домланинг дўстлар мажлисида наво-зандалик қилганлиги тўғрисида бизга қимматли маълумот берди. «Шердор мадрасасига келиб, дадам, Домла Ҳалим, яна ўша институтда (Самарқанддаги рақс ва мусика институтида - Д.Р.) ишлайдиган музикантчиларни боғларига олиб кетар эдилар, ўшанда Фитратнинг танбур чертанлари эсимда».

Фитратни қамоққа олишган куни уйдан олиб кетилган нарсалар рўйхатида «иккита ўзбек мусикавий соз»¹ борлиги қайд этилган. Шу маълумотни ва китобда ёзилган «мен соранг деган созни Ҳиндистондан олиб келтирдим» деган сўзларни назарда тутсак, А.Фитратнинг умуман мусикавий созларни йиғишга иштиёқи ҳам маълум бўлади.

Фитратнинг мусикавий-ижтимоий фаолиятида яна бир муҳим масалани алоҳида айтиш керак. Инқилобдан сўнг рўй берган мураккаб шароитда у ашулачи, созанда, макомчиларни йиғиб, уларга иш топиб берди.

Китобда жуда кўп мусикавий техникумлар очилганлиги тўғрисида айtilган, ҳатто «ҳеч бўлмаганда ҳар мактабда кружок очдик» дейилган. Аммо бу маълумотнинг ҳаётий мазмуни санъаткорларни сақлаб қолиш, уларга маиший шароит муҳайё этиш эди. Бу тарихий маънога эга савоб иш эди.

¹ А.Фитратнинг қамоқхонадаги «Дело»сидан олинди.

А.Фитратнинг маданий-ижтимоий фаолиятида, умуман, ҳамма санъатларнинг ривожига кўзда тутилган дейиш мумкин. Бу мусиқа, театр, кино санъати, ҳам мусиқавий фольклор, этнография, халқ амалий санъатларига тегишли бўлиб, асосан, ёш, қобилиятли йигит-қизларни топиб, уларни ўқишга, етук санъаткорларни эса ўқитувчиликка жалб этиш эди.

Бу гапларни ҳозир айтиш осон, у пайтларда эса ҳаётий мураккаб муаммолар кўп эди. Улардан бири: санъат соҳасида хизмат қилиш шарафли иш деб ҳисобланмаганлигида. Бундай муносабатни жамият психологиясида кескин ўзгартириш керак эди.

Кўплаб ташкил этилган экспедицияларда ашула, ўйин, зарбулмасаллар, кўлёма, амалий санъат асарларини йиғиб сақлаб қолиш - асосий вазифа қилиб белгиланган эди. Ва шу ҳақда матбуот орқали анжуманга билдирилган. Жумладан, 1921 йилда Мулла Бекжон Раҳмон ўгли ва Муҳаммад Юсуф Девон ўглининг «Хоразм мусиқа тарихчаси» нашр этилган. 1922 йилга назар ташласак, «Наука и просвещение» («Илм ва маърифат») журналида ёритилган Е.А.Чернявскийнинг маълумотидан, Гулом Зафарийнинг экспедицияларда халқ ашулалари, достон, лапар, қадимий китоблар йиғганлигини биламиз¹. Рус мусиқашунос олимлари В.А.Успенский «Ўзбекларнинг классик мусиқаси» (1927й.) «Фарҳод ва Ширин мусиқасини ишлаганим» (1937й.), В.М.Беляевнинг «Ўзбеклар мусиқаси» (1930й.), «Миллий мусиқани ўрганиш масаласига доир» (1933й.) деб номланган изланишлари маълум². Йигирманчи йилларда миллий санъатларга қизиқиш авж олган эди. Рус Жўтрофия Жамоати (Русское Географическое Общество) қошида этнография бўлими ташкил этилади. Шу бўлимда халқ мусиқасини ўрганиш Комиссияси (Комиссия по изучению народной музыки) 1925-26 йилнинг ҳисоботида қуйидаги илмий маърузалар акс эттирилган: 10 май - С.Е.Малов ва

¹ Чернявский Е. История возникновения, структура и деятельность Государственного Ученого Совета. - «Наука и просвещение», 1922, №2.

² Ҳамза номи Санъатшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

Е.Э.Бертельс: «Уйғур ва Хитой сартларининг мусика ва ашулалари»; 22 июнь - С.Д.Бергельсон: «Шарқ мусика маданиятининг тарихий боскичлари»; 5 июль - Е.Э.Бертельс: «Турк дарвишларининг ашула ва мусикалари»; 27 ноябрь - Е.Э.Бертельс: «X аср араб алломаларининг мусикавий назариялари»¹.

Домла Фитратнинг мусика ва санъатларга бағишланган ёзувларидан «Озод Бухоро» газетасида (1926 й.), «Маориф ва ўқитувчи» журналида, «Санъат маншай» (1927 й.), «Аланга» журналидаги, «Ўзбек мусикаси тўғрисида» (1928й.) мақолалари монографиянинг ёзилиши ва нашр этилиши жараёнида жамоага манзур бўлган эди. Хатто, Бокуда нашр этилган энг биринчи йирик «Оила» номли асарининг «Ибо» бобида мусиканинг ҳалол ва покиза соҳа эканини исботлайди ва бунинг учун, «Саҳиҳи Бухорий» ҳадисларидан Биби Ойша сўзлаган ҳикояни танлаб олган. Бу ҳадисда Муҳаммад пайғамбар ашула айтаётган канизакларни Абу Бакр ғазабидан ҳимоя этади. Фитрат танлаган ҳадисларнинг яна бир нечтасида пайғамбаримиз оилалари билан бирга рақс томоша қилганлари, мусика тинглаганлари ҳақида ҳикоя этилган. Айнан биринчи ҳадисни XVI асрнинг II ярмида ижод этган мусикашунос, оҳангсоз ва шоир Дарвеш Али Чангий ҳам ўз касбини оқлаш учун қўллаган эди. Оралари тўрт юз йил бўлган икки муаллиф бир манбага мурожаат этишибди. Шу давр мобайнида, мусикага, аҳли санъатга муносабат ўзгармаганлиги диққатни жалб этаётти: ҳамон мусиканинг ислом шахси ҳаётида кераклиги таъкидланади.

Шу қаторда, «Шашмақом»ни ноталар воситасида ёзиб олишни ташкил этилиши ҳам, Фитратнинг мусика соҳасида бажарган улуғ иши бўлди. Китобда муаллиф бу ишларда ўзининг иштироки ҳақида камтарлик кўрсатиб, айтмай ўтган. Аммо шу ишни бажарган В.А.Успенский, дўсти В.М.Беляевга ёзган бир мактубида: «Шашмақомни нотага ёзиб олиш ғояси ўзбек ёзувчиси ва мусика мухлиси Фитратга мансуб», - деган. Шу икки рус олимларининг ўша йилларга доир хатларининг саҳифаларида Фитратнинг ис-

¹ Бу маълумот т.ф.н. В.А.Германовдан олинган.

ми бир неча бор тилга олинади. Жумладан, 1924 йили В.М.Беляевнинг В.А.Успенскийга «Музыкага оид қўлёзмаларни қидиргин, топгин, бу ниҳоятда зарур манбалар» деган сўзларига жавобан, В.А.Успенский «Бу қўлёзмаларни кадрловчиси ва билимдони Фитратдир» - деб ёзади¹.

«Шашмақом» Европа ноталари тарзида ёзиб олинганда, матнлар ёзилмаган эди. Бу ҳолат, ҳозир баъзи олимлар томонидан катта камчилик деб таъкидланмоқда ва фақат Фитратнинг айби сифатида кўрсатилмоқда. Аммо илмий танқидда сиёсий ишоралар эшитилмоқда. Шунинг учун шу масалада тўхтаб ўтмоқчимиз. Мақомларни ёзиб олганда, табиийки, чапдан ўнгга томон ноталар саф тортган. Араб ёзуви эса ўнгдан чапга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳозир ҳам, араб ёзуви қабул этилган мамлакатларда оҳанг ноталари шеъррий матндан айри нашр этилади.

Иккинчи баҳона, рус музикашуноси бўлган В.А.Успенскийнинг ўзига ҳам боғлиқ бўлиши, эҳтимол. Нима учун шундай фикр пайдо бўлади? В.М.Беляев 1936 йилда рус музыка фольклорчиси, кўчманчи туркларнинг музика меросини ўрганган йирик олим А.В.Затаевичнинг вафотига таъзиянома эълон қилиб, шундай сўзларни ёзган эди: «Афсуски баъзи материаллар... илмий тадқиқот учун етарли даражада эмас. Халқ ашулалари матнсиз ёзиб олинган. Оҳанг ва музикавий шакл намоён бўлган ҳолда, матн мазмуни назардан ташқарида қолиб кетган. Бу ... умуман музика этнографларининг кекса авлодига мансуб бир томонлама ёндошиш. Ва ҳали ёш олимларимиз бу камчиликни бартараф қилгани йўқ»². Яъни В.А.Успенскийнинг мақомчилар билан ишлаганидан 12 йил ўтгач, В.М.Беляев ҳамон ўша илмий методнинг нуқсонини таъкидлайди. «Шашмақом»нинг текстлари ёзиб олинмагани масаласини ўргансак шуни ҳам назарда тутмоқ даркор.

Мутаваккил Бурҳонов Фитратдан шеърлар нашр этилмаганининг сабабини сўраганларида, домла биринчи сабаб деб, араб ёзувининг ҳаракати нота ёзувига тўғри келма-

¹ Мақтублар Ҳамза номидаги Санъатшунослик институтининг кутубхонасида сақланмоқда.

² Беляев В.М. А.В.Затаевич (1869-1936) - «Советская музыка», 1937, №1.

ганини айтган эканлар. Аммо сухбат давомида ёш композиторнинг эътирозига жавобан: «Соддасиз. Агар Москва «Шашмақом»нинг шеърларини билса эди, умуман нашр бўлмас эди бу китоб» - деган эканлар.

Мусикашунос А.Жумаевнинг «Абдурауф Фитрат ва унинг замондошлари Ўзбекистондаги «Мусикавий фронт» майдонида (20-30 йиллар)» мақоласи дунё микёсида тарқаладиган салмокли «Центральная Азия» журналининг уч сонида эълон этилган¹. Унда: «Фитрат ўша даврда (1923-24 йиллар назарда тутилмоқда - Д:Р.) Туркия қўллаган сиёсий ва маданий тараққиёт моделининг кучли таъсирида эди. Ва ҳаётда маданий туркийлаштириш ғоясини фаол татбиқ этган эди. Жумладан, бадиий ва мусикавий меросни ҳам эски форс-тожик матнларни (Шашмақомдан - Р.Д.) олиб ташлаш унинг учун шу режаланган мақсадда илк қадам бўлди», - деб тахмин қилади А.Жумаев².

Мунозара лозим, чунки бугун бир неча илмий ва сиёсий муаммолар Ўрта Осиёнинг янги маънавиятини шаклланишида тарих илмини жанг майдонига айлантirmасликка, меросимиздан оқилона фойдаланишга даъват этапти.

Шундай масалалардан бири: Фитратнинг «Бухоро Шашмақом»ини туркийлаштириш мақсадидир, аммо бу тахмин қатор саволларга тортаяпти. Нима учун Фитрат Шашмақомни нотага ёзиб олгандан кейин ўн уч йил давомида (у 1937 йилда камалган) ўз мақсадини бажармади? Илк қадамдан сўнг форс-тожик шеърларини ўзбек-туркий текстлар билан алмаштирмади? Бундай мақсадга эришиш учун фурсат ҳам, шеърлар ҳам бор эди. Балки мақомчилар қарши бўлгандирлар? Ким, қачон ва қаерда? Ёки Фитратнинг умуман бундай мақсади йўқ эдим.

Иккинчи мулоҳаза - Фитратнинг туркпарастлиги. «Чи-

¹ А.Джумасв. Абдурауф Фитрат и его современники на «музыкальном фронте» (20-30 е годы). - «Центральная Азия, №1(7), 1997.

² «Фитрат всё ещё находясь в тот период под сильным влиянием турецкой модели политического и культурного развития, активно проводил в жизнь идею тюркизации культурного, в том числе - художественного и музыкального наследия. Удаление старых персидско-таджикских текстов являлось для него первым шагом в проведении задуманной акции».

ғатой гурунги» фаолияти туркийлаштиришга қарши тадбир бўлган эди. Унда Чўлпон ва Фитратнинг ўзбек тилини мажбуран усмонли туркийлаштиришдан сақлаб қолиш бўлган. Қизиқарли ҳолат кузатилаяпти. Фитратнинг Туркиядаги ҳаёти унинг она юртидаги ҳаётидан кескин фарқ қилар эди. Стамбулни, Анқара, Измирни - Туркияни севиб, ҳатто баъзилари у ерда уйланиб, оилаларини Бухорога олиб келганларнинг ҳаммаси жадид эди. М.Бехбудий, Мазҳар ва Муаммир Бурҳоновлар, Абдуқодир Шакурийнинг хотиралари, ҳаёти бунга гувоҳдир.

Ўрта Осиёдан борган ёшлар учун туркларнинг мусулмон аҳли бўлгани, тили тушунарли экани, у ерда Европа маданиятининг бемалол қабул этилгани, коллежларда француз тилини ўргатилиши, аёлларнинг ҳоли, оилада эру хотин муносабати, ҳатто кийиниш, дастурхон ёзиши ва бошқа маиший одатлари уларнинг Туркияга ошиқ бўлишига сабаб бўлди ва бугун бизга тушунарли ҳолдир.

Аммо жадидларнинг маънавиятида бошқа юртни севиш хоҳ Германия бўлсин, хоҳ Эрон, Россия, ё Арабистон, ё Туркия - ўз юртидан воз кечиш эмас эди. Жадидларнинг, жумладан, Фитратнинг ҳам мақсади дунё етишган яхшиликлардан фойдаланиб она юртини тараққийлаштириш эди. Бу уларнинг ёзма меросида ўз аксини топган.

Шунинг учун Бухоро Шашмақомини нашр этиш тарихини ўргансак А.Жумаевни шу мавзудаги фикрларига қисман эътироз билдириб, қисман қўшимча қилиб айтиш лозим: меросни ўзгартириб бўлмайди. Мерос заминидаянги нарса ижод этиш мумкин. Масалан, ярим аср ўтгандан сўнг Юнус Ражабий Шашмақомнинг асл форс-тожик шеърлари ўрнига ўзбек-туркий классик матнларни киргизди. Тошкент-Фарғона мақомлар туркуми, Хоразм мақомлари ўз йўлида ривожланиб, Бухоро Шашмақоми эса ўзича қолди. Бундан ташқари Тожикистонда ҳам, Ўзбекистонда ҳам тожик, ўзбек, яхудий ижрочилари мақомларнинг эстетикасига ўз жиҳатларини қўшдилар.

«Музиқамизнинг катта камчиликларидан биттаси унинг тарқоқлигидир», - деб кўрсатган эди А.Фитрат, 1928 йилда эълон қилган мақоласида. - «Бир куй Хевада бошқа, Тошкентда бошқача чалинади. Ҳозирги техникумларимиз ҳам

шул чизғидан чиқолмай юрадилар»¹. Аммо, йиллар ўтгач, ҳаёт, ижодий фаолият шуни кўсатдики, домланинг мусикавий ижрочилик услубларининг «бирлашишига» интилгани аслан, бизнинг мусикавий мафкурамизга ёт экан. Минтақамизнинг ҳар бир шаҳари ўз оҳангида сўзлайди. Фақат биргина Фарғона водийси бўйлаб сайр этсак, Кўконда, Марғилонда, Андижон ёки Фарғонада суҳбатнинг оҳанги, мусикавий усули ўзгача, гарчи ҳар бири ўзбек тили бўлса ҳам. Ёки Самарқанд, Бухоро, Хўжанднинг тожик тилини эшитсак буларнинг сўзлашув оҳанги, мусикавий усули, ижрочилик услубида фарқ бор. Ва шундай ранг-баранглик бойлигимиздир, тингловчи шуни яхши кўради, хоҳлайди. Ҳозирги радио ва телевизор таъсирида шу локал фарқлар рақс ва ашула айтиш услубларида йўқолаётган сари афсусланмоқдамиз. Ва шуни ҳам шоҳиди бўлмоқдамизки, агар уста маҳоратли созанда, туғилган ерининг мусикавий мафкураси эгаси бўлса, ўзлигини сақлаб қола олади ва қадимий ранго-ранг анъаналарга бутун ўз ҳиссасини кўшади. Шу бобда фольклоршунос мусикашунос олим Файзулла Кароматовнинг мулоҳазаларини билмоқ учун савол бердик. Домла жавоб қилдиларки, умуман домла Фитратнинг фикрлари филологларга хос хатодир. Шу билан бирга, тавсия этилаётган китобнинг ёзилиши Фитратнинг мусикага мойиллигини, ҳамда мақомчилар билан бўлган шахсий дўстлигининг самараси бўлиб, айни вақтда, Фитратнинг шарқшуносликка оид меҳнатининг натижаси ҳамдир.

Мусика илмининг тарихи, тўғрироғи, ёзма тарихи минг йилга эга. Ёзма тарихи деганимизда сақланиб қолган рисоаларни назарда тутсак, бу фан улуғ мутафаккир Абу Наср Форобий китобларидан бошланади. Шу минг йил давомида яратилган энг катта фундаментал асарларнинг муаллифларини эслаб ўтайлик: IX-X асрларда Ал-Форобий, Абу Али ибн Сино, XII асрда Умар Хайём, XIII асрда Кутбиддин Шерозий, Сафиуддин Абдулмўмин Урмавий, XIV асрда Абдулқодир Мароғий, XV асрда Абду-

¹ Фитрат. Ўзбек мусикаси тўғрисида - «Аланга», 1928, №2.

рахмон Жомий, ал-Хусайний, XV-XVI асрда Нажмиддин Кавкабии Бухорий, XVI асрнинг II-ярми - XVII асрнинг 20-йилларида ижод этган Дарвеш Али Чангий, чорак асрдан кейин Боқийи Ноиний, XVIII асрда Давра Суфрачи Каромий рисолалари бизгача етиб келди. Бу рисолалар шарқ муסיқашунослигида назарий, амалий ва тарихий билимларни мужассам этган фундаментал тадқиқотлар ҳисобланади. Аммо илмий манба сифатида яна бир қатор асарлар қўлланиб келинган. Булар номаълум (аноним) муаллифлар қаламига мансуб рисолалар, комусий (энциклопедик) асарлардан ўрин олган муסיқий бўлимлар, тарихий номалар, хотиралар, луғатлар, адабий шеърӣй ва насрий бадиий китоблардир. Масалан, Давлатшоҳнинг «Тазрикат-уш-шуаро»си, шу ном билан машҳур Мутрибийнинг тазкираси, «Ғиёс-ул-луғот», «Бурҳони қотей» фарҳанглари, Навоийнинг «Мажолис-ун-нафоис»и ва баёзлар шулар жумласидандир. А.Фитратнинг китоби муסיқашунослик нуқтаи назаридан баҳоланса, муסיқа илмининг пойдевор асарлари қаторига киради.

А.Фитратнинг китоби ўрта аср шарқ муסיқавий рисолалари тарзида ёзилган, яъни рисолада илми муסיқийнинг ҳамма анъанавий (Форобий давридан буён) қисмлари акс эттирилган¹. Бунда маълум даражада, ҳам ўтмиш, ҳам муаллиф яшаган давридаги муסיқий назария амалиёт, ижодий муҳит инъикос бўлган.

Ўтмиш рисолаларни ўқиганда, бир муҳим ва қимматли жиҳат аён бўлаяпти. Бу муסיқа санъакорларининг серқирра фаолияти ва шунга биноан тарбиявий-педагогик анъанадир. Одатда ҳофиз ҳам созандалик қилар, ҳам шеър илмини мукамал билар эди. Шунингдек, аксарият, ўзи шеър ижод этиб, унга ўзи куй басталар эди. Созанда бир эмас, балки бир неча чолғуни ўзлаштирар эди. Муסיқада ўтқир қобилиятли бўлганлар эса, гарчанд бошқа бир касб эгаси бўлсалар-да, бўш вақтларида муסיқавий ижрочилик билан машғул бўлардилар. Рисолаларнинг варақларида ўнлаб чолғучи, мутриб, оҳангсоз ёки муסיқий рисола ёзган жарроҳ, му-

¹ Яъни: макомлар системаси, усуллар, муסיқий асарларнинг жанр ва шакллари, ислоҳот, чолғулар, муסיқа ва ислом даври маънавияти.

нажжим, кози, шоир, муаррих, новвой, кулолчи, рассом ва хаттотларнинг исмларини учратамиз. Абдурауф Фитрат ўзи ҳам шундай алломалардан бўлган эди. Шоир, драматург, диншунос, муаррих, араб, форс, туркий тилларини мукаммал билган олим, шарқ мусиқий илмидан яқиндан хабардор бўлгани ҳолда, ушбу китобини ёзишга киришади. Бунга бир неча манбалар (китобда уларнинг номлари ва муаллифлари ҳамда рисоаларнинг мазмуни ҳақида батафсил айтилган) замин яратган. Аммо Фитратнинг ўзи махсус мусиқий таълим олмагани туфайли, шу «камчилигини» қайта-қайта такрорлаб, буни бир ёқлама ҳал қилиш йўлини ахтарган. Бунда биринчидан, мақомшуносларни йиғиб, уларнинг билимидан фойдаланиш назарда тутилган бўлса, иккинчидан, Европа-рус илмининг XX асрда эришилган тадқиқот методикасини кераклигича ўзининг шарқий услубига боғлаш мақсад қилиб қўйилади. Ота Ғиёс ва Ота Жалолдек усталар «Шашмақом»нинг йирик билимдони эдилар, «Бухоро шашмақоми»нинг асл пойтахтда шаклланган мусиқий мактабининг намояндалари эдилар. Улардан кейинги даврда ижтимоий ҳаётда кескин ўзгаришлар содир бўлди. А.Фитратнинг айтганларидек, «кун сайин ўзгаришлар кириб келди». Радио, граммофон, патефон, пластинкалар, кейин телевизор воситалари маиший турмуш жараёнига сингиб борди. Шу тариқа, янги таассуротлар юзага келди. Шарқ билан ғарб орасида жонли ришталар кучая борди. Асрлар оша шарқ садолари ила шаклланган Бухоро Шашмақомининг XX аср II нчи ярмида янги матнлар, эстетик тус олиши табиийдир. А.Фитрат ўша эски мактабнинг охириги намояндаларидан маълумот олишга интилди ва улгурди.

Стамбулда таълим олган фаслда Фитрат Шарқ ва Ғарб олимларининг ишларидан хабардор бўлади. Масалан, бир талай мақолалари ва китобида усмонли турк олимлари Рауф Яқтобей, Куприлизода, француз олими Шарль де Савинюс (китобида шундай нашр этилган, аммо тадқиқотчи Б.Эргашев сўз «Сиёсий тарих» - «Политическая история»нинг муаллифи Шарль Сенюбос (1854-1942) деб аниқлади), молдован-турк олими Контемирнинг асарлари, фалсафий қарашлари, уларнинг китобларидан

цитаталар учрайди. XX аср илмий тадқиқот усулини ўзлаштиришда А.Фитратга Стамбул билан бирга Боку, Москва, Ленинград илмий муҳитининг таъсири бўлди. Бу таъсир бир хил даражада бўлмади. Чунки Стамбулга 24-25 ёшлик пайтида борган бўлса, Москва ва Ленинградга 37-38 ёшдаги етук олим, шунингдек, катта лавозимларда ишлаб, каттиқ танкидларга учраган, бу лавозимлардан тушган давлат арбоби сифатида борган эди. Рус шарқшунослигининг энг кучли олимларидан Евгений Эдуардович Бертельс билан А.Фитрат орасида ажойиб дўстлик боғланади. «Отамнинг А.Фитратга муносабати ёдимда, - деди олимнинг ўғли Андрей Бертельс Москвада учрашганимизда. - У ҳамма олимлар орасида Фитратни, айниқса, ҳурмат қилар эди. Сабаби, менимча, улар бир хил даражада интеллигент (зиёли) эдилар».

Ленинград Университетининг профессори, форсий тиллар адабиёти мутахассиси Александр Николаевич Болдыревнинг гувоҳлигича, «Фитрат кабинетга кирганда, ҳаммамиз ўрнимиздан турар эдик»¹. Рус мусиқий фольклорчилари ва композиторлари В.А.Успенский ва Н.Н.Миронов билан бирга Фитрат Самарқанд ва Бухорода иш олиб боришган. Москвада эса В.М.Беляев билан (Виктор Михайлович Беляев Чўлпоннинг яқин дўсти ҳам эди) мулоқотда бўлиб олимнинг исми Фитратнинг китобида бир неча бор қайд этилган.

А.Фитратнинг китобида маълумотларнинг тузилиши, манбалардан фойдаланиши (цитата, жадвал тузиш, расм ва фотонусхаларнинг далил ёки иллюстрация сифатида келтириш усуллари) бу ҳаммаси, шарқ мусиқавий рисо-лаларида янги XX асрда Европа мамлакатларидан олинган услуби, тарзи бўлди. Янги даврда янги «илмий тил» қўллана бошланди, бу - шарқ мусиқашунослигида тарихий воқеа эди. Бинобарин, бу ҳол Абдурауф Фитрат номи билан (гарчи у мусиқашунос бўлмаса-да) боғлиқдир.

¹ А.Н.Болдырев билан Санкт-Петербург (Ленинград) Университетида махсус суҳбат уюштирилган эди. Бу хотираларни академик, физик олим, Фитратнинг шогирди, (домла уларга ўзбек адабиётидан лекциялар ўқиган) кейинчалик Тожикистон Фанлар Академиясининг президенти Султон Умаров ҳам тасдиқлаган эдилар.

Бундан ташқари, яна бир қатор муаммолар, хусусан, муסיқавий чолғулар, оҳанг ва шеър муносабати муסיқий истилоҳот, Шарқ ва Ғарб орасидаги ижодий мулоқот ва ўзликни сақлаб қолиш каби масалаларда Фитратнинг карашларини ўрганиш лозим.

А.Фитрат муסיқий чолғуларни йиғишга қизиққанини юқорида айтиб ўтдик. Буни Ғ.Изомий, С.Кароматулла-хўжаева, Қ.Абдуқодирова, Фитратнинг 20-йилларнинг бошида рафиқаси бўлган Фотима Бурҳонова, унинг укаси композитор Мутаваккил Бурҳоновлар ҳам эслашади. Китобда «мен Ҳиндустондан соранг созини олиб келтирдим» дейилганини яна ёдда тутсак, бир неча саволлар пайдо бўлади. Ким шу ишни бажо келтирган экан? Қамок терговидаги «Дело»да Фитрат иккита ҳиндистонлик билан мулоқотда бўлгани айтилган: бири Саид-афанди, табиб ва иккинчиси ҳинд ихтилолчиси Абдурат. «Дело»да шундай ёзилган. Аммо терговчиларнинг саводсизлигини, уларнинг аксари, ўзбек тилини билмаганлигини эсда тутсак, ҳинд исми балки хато ёзилгандир, деб тахмин қилиш мумкин. Аммо Севар опа билан (оналари Фитратнинг рафиқаси бўлган, опа домла қамалганида етти яшар эди) шу масалада суҳбатлашганимизда: «Домла ўзлари ҳам Ҳиндустонга борган бўлсалар керак, чунки мен, қизчага, жуда кўп ҳикоя қилиб, ҳиндулар кўп сут ичади, мевалар ейди деб айтиб берар эдилар. Ҳиндча кийимлари ҳам бор эди», - дедилар. Бухоро олими Салимий Фитратнинг ёшлигида отаси билан биргаликда Ҳажга боргани, шу туфайли, Ҳожи Абдурауф унвонига сазовор бўлгани ҳақида «Мажмуада» ёзади. Бу китоб 1914 йилда нашр этилган эди. Ва унда «ҳозир Фитрат Стамбулда таҳсил олмоқда», - дейилган. Тахмин қилиш мумкинки, Фитрат ё отаси билан Ҳажга борганида, ё Стамбулга жадидлар билан ўтганида Ҳиндистон орқали жўнаган. Ф.Бурҳонованинг амакилари Мазҳар ва Муаммир Бурҳон 1909 йилда Фитрат билан биргаликда Стамбулга Бухородан қочишгани¹, ўшанда Ҳиндистонда

¹ С.Айноӣ. Тарихи инқилоби Бухоро. Душанба, 1987.

Файзулла Қилчев. Мустақилликнинг фожиали йўли. - «Шарқ юлдузи», 1992, №7.

амакилари бир неча вақт яшагани ҳақида эслар эдилар. Фитрат булар билан бирга бўлса, мумкин ўшанда, ҳинд чолгуларига назари тушиб, уларни йиғиш мақсади пайдо бўлган.

Ҳинд сози сорангни эса, 1940 йиллар Бухоро музика мактабида ўқиган, бўлажак профессор, шарқ чолгулари тарихи мутахассиси Ф.Кароматов кўрганларини эслайдилар.

Янги услуб сифатида А.Фитрат биринчи бўлиб критик текст (яъни бир неча нусха таққосланган), матн тузишни илмий масала даражасида бошлади. Бу масала Жомийнинг мусиқавий рисоласидан фойдаланиш баҳонаси билан юзага чиқди.

Профессор А.Фитратнинг бу китоби музикага оид ягона китоб бўлиб қолмаслиги керак эди. Умуман, унинг илмий меросига разм солсак, йирик-йирик муаммоларга бағишлаб, албатта, икки тилда ёзар эди. Аруз ҳақидаги тадқиқотлар бунга далилдир. Шеърлар, драмалар ҳам икки тилда яратилган. Ҳатто бир гўзалга бағишланган дардли икки шеъри бири ўзбекча, бири тожикча ёзилган!¹ Инқилобдан олдинги жадидият оқими даврида ёзилган энг долзарб муаммоларга бағишланган публицистик асарлар ҳам икки тилда ифода этилган. Бунга «Ойна» журналининг 1913-1914 йиллардаги сонлари гувоҳдир: Фитратнинг Стамбулдан юборилган ҳамма мақолалари тожик тилида ёзилган. Бундан ташқари, С.Айний «Тарихи инқилоби Бухоро» асарининг махсус Фитратга бағишланган бобида ёзадики, Туркияда яшаб ўқиган йилларида (1909-1914) Фитрат илк асарларини ҳаммасини тожик тилида яратган ва булар: 1. «Мунозара», 2. «Сайёҳи ҳинди» (иккови ҳам

¹ Қаранг: «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, 1993 йил, 8 январь, сон 2, бет 5. Ўзбек тилидаги шеър:

«Гўзалим. бевафо гулистоним,
Боғ умримда тоза райҳоним,
Ғаму қайгуларин хужуминдан,
Сен эдинг мэхрубон ниғаҳбоним»

сўзлари билан бошланади.

Тожик тилидаги шеър эса: «Рафт аз барам Ери нозанин!» дан бошланиб,
«Хок бар сарам!» сўзлари билан тамом бўлган.

роман тарзида ёзилган); 3. Шеърлар мажмуаси «Сайҳа» (шу тўплам ҳақида Айний «унинг таъсири ўқувчиларга электр қувватидек бўлди» деб ёзган). 4. «Раҳбари нажот», 5. «Оила» - иккала монография ижтимоий ва иқтисодий раҳнамо эди, деб таъкидлайди С.Айний¹.

Бу умуман Ўрта Осиё, яъни Мовароуннаҳр ва Хуросон заминида шаклланган маданиятнинг хислати, хусусияти, анъанаси ва меросидир. Мақсад шуки, Фитратнинг мусиқага бағишланган тадқиқотида иккинчи китоби тожик тилида ёзилиши керак эди. Ва шундай тахминга асос бор. «Ўзбек классик мусикаси ва унинг тарихи»нинг бош қаҳрамони Бухоро «Шашмақоми»дир. Иккинчи китобнинг бош қаҳрамони «Дувоздаҳ мақом» - бўлиши керак эди. Қайтариб бўлса-да, эслатамиз - Фитрат, Жомий рисо-ласининг фақат бир нухсада эканлигига афсусланиб, «қўл-ёзманинг яна нусхалари бўлганида бир қанча муаммолар ечилаётган эди» дейди. Ҳамма Фитрат тадқиқ этган рисо-лалар, жумладан, Жомийнинг ҳам, Кавкабий ва Дарвеш Али Чангийнинг ҳам қўлёзмалари «Дувоздаҳ мақом»га бағиш-ланган бўлиб, тожик классик мусикасининг тарихи доира-сига киради. Аммо энг муҳими, совет давридан олдинги минг йиллик тарих Мовароуннаҳр ва Хуросон маданий меросини ташкил этиб, тор маънода миллий (ўзбек, то-жик, афғон, усмонли турк, шимолий ҳинд ё эронлик) бўлмай, ҳаммаларига интеллектуал маънавий мерос, озу-қа, мулк бўлган. Чунки уч тилда ифода этилган мерос, исломдан олдинги «Авесто» даврида ҳам, кейинчалик ҳам умумминтақадаги «оилавий» буюк мерос бўлиб келди. Унинг бойлиги ва ранго-ранглиги ҳар бир катта шаҳарнинг ўзига хос усули, оҳангида эди. Фитрат ҳам шу заминнинг фарзанди. Манбалар етарли даражада бўлмаганлиги сабабли ёзилмай қолган, аммо «Дувоздаҳ мақом» системасига, унинг тарихи, келиб чиқиши, булоқлари ва ислом дини-дан олдинги ва ўрта асрлар давлари хусусидаги илмий тадқиқот Фитратдек олимнинг ижодий режаларида бўли-ши табиийдир. Бугун илмий меросининг мантиқи шунга олиб келаяпти.

¹ С.Айний. Тарихи инқилоби Бухоро. Б.101-102.

Шундай қилиб, хулосада А.Фитратнинг «Ўзбек классик, мусиқаси ва унинг тарихи» рисоласи бир минг саналик тарихни янги, XX аср даври билан туташ этган «кўприк» дейиш мумкин. Фитрат, ҳатто, биринчи ўзбек операсига либретто ҳам ёзган эди. Бу ҳақда бухоролик фитратшунос Б.Эргашев бизга шахсий мактубда лутфан билдирди. «Қизил Ўзбекистон» газетаси 1937 йил 6 октябрдаги сонида Шербек Алиев ва Ҳожи Шораҳмадовларнинг «Буржуазия миллатчиларининг санъат соҳасидаги зиёнчиликлари» номи билан эълон қилган мақолаларида «Тўлқун» операси саҳнага қўйилгани, унга либреттони Фитрат, музикасини Ашрафий ёзганлиги ҳақида маълумот берилган.

А.Фитратнинг исми ва мероси ман этилган қатағон йилларда, баъзи совет олимларининг шахсий ташаббуси ва мардлиги ила назардан четда қолмади. Профессорлар В.М.Беляев, Ф.М.Кароматов, Исҳоқ Ражабов, Т.С.Вызго Фитратнинг китобидан унумли фойдаланишди ва унинг тарихий аҳамиятини китобхонга етказишди. Ҳозирда эса, Отаназар Матёқубов, Александр Жумаевнинг изланишлари катта аҳамиятга эга. Умуман, А.Фитратнинг серкирра фаолияти қайси соҳада бўлмасин - хоҳ театр, хоҳ адабиёт тарихи, хоҳ ижтимоий ишлар соҳасида қай даражада ноҳақ қораланган бўлса-да, фақат мусиқашуносликда қораланмай қолди. Шу билан бирга, инглиз олими Ҳенри Жорж Фармернинг илмий тадқиқотларида бир неча бор Фитратнинг китобига мурожаат этилган¹. Фармер бир мақоласида Фитратнинг умр йилларини 1886-1938 йиллар деб кўрсатган. Айниқса, охириги санани Фармер В.М.Беляевдан олгани тахмин этилади. Чунки бу икки олим ўзаро хат ёзишар эди, В.Беляев эса хавфли йилларда ҳам ёш олимларга Фитратнинг шу китобини тавсия этган эди. Жумладан, шу сатрлар муаллифига: «Агар умуман мусиқавий рисолаларни ўрганмоқчи бўлсангиз, Фитратнинг китобини топиб ўшандан бошланг» - деган эди. Мюнхенда яшаётган ватандошимиз, профессор Темур Хўжа ўғли Фитратнинг адабий ва умумий фаолиятига бағишланган тадқиқотларда

¹ H.G.Farmer. Meccan Musical Instruments.- In Journal of the Royal Asiatic Society. London, 1929, part III, p.489-507.

уни муסיқашунос сифатида тилга олади. Америка, Германия, Польша, Япония, Тожикистон, Россияда XX асрни ўрганаётган муаррихлар Фитратнинг муסיқа меросига қизиқиш билдиришмоқда.

«Ўзбек классик муסיқаси ва унинг тарихи» бир неча тилга таржима бўлиб, нашр этилгани ҳақида Темур Хўжа ўғли лутфан юборган мақоласидан маълум бўлди.¹ Аммо Фитратнинг муסיқага оид ҳамма мақолаларини топа олмадик.

Фитрат кўп ишлар қилишга улгурди. Аммо яна кўпига улгурмади. Абдурауф Фитрат атиги 51 йил умр кўрди. Эллик иккинчи ёши эса, қамоқда тирикларча кўмилган даҳшатли йили, ҳисобга қирмайди...

¹Timur Kocaoglu. Bugune nadar az taninan Harezmi turk edebi dili ve ozellikleri. (1920-1924). - Istanbul Turkiyat Arastirma Merkezi, 1987.

Туркистонда халқ ҳаракатлари ва жадидлар

(1916 йил воқеалари мисолида)

Туркистон истиклоли ва тараққиёти ғояси жадид тараққийпарварлари фаолиятининг асосий ва бош мақсади бўлиб, бу йўлда ватанимизда XX аср бошларида, аниқроғи, дастлабки чорагида ва, айниқса, 1916-1924 йилларда олиб борилган оммавий халқ ҳаракатларидан уларнинг четда турмаганликлари, шубҳасиздир. Жадидларнинг, дастлаб, маърифатпарварлик йўналишида бошланиб, тобора сиёсий тус олиб борган фаолиятларида Туркистон халқларининг умуммиллий ҳуқуқлари учун кураш масалалари тобора аниқ намоён бўлиб, пировардида, олий мақсадга айланди. Бу жараёни Туркистонда сиёсий, миллий ҳуқуқлар учун курашлар йил сайин, ой сайин ва кун сайин кескинлашиб борган 1916-1920 йиллардаги воқеалар ҳамда уларда жадид тараққийпарварларининг тутган ўрни ва роли мисолида кузатиш мумкин.

Бу даврда Туркистон мустақиллиги учун олиб борилган курашларнинг дастлабки энг йирик тўлкини - 1916 йил кўзғолони эди. Россия империясининг мустамлакачилик истибдодига қарши Туркистон халқларининг энг кескин ва оммавий қаршилиги бўлган бу кўзғолонда, қарийб ярим аср мобайнида эзилиб, хўрланиб, таҳқирланиб келган аҳоли қудратли тўфондек кўтарилиб, бутун ўлкани ларзага келтирди. Мустамлака кишанлари исканжасида, тинимсиз меҳнат, очлик, қашшоқлик азобида эзилиб келган халқ бор кучини тўплаб кўзғалди. Бутун Туркистонни қамраб олиб, мустамлакачиларни даҳшатга солган, уларнинг илди-зига болта урган бу кўзғолон халқ қудратини, унинг нима-ларга қодир эканлигини намоён этди. Энг чекка қишлоқларда камида 400-500, йирик шаҳарларда эса 2500-5000 кишилиқ оммавий ғалаёнларга уюшган халқ қаршилиги мустабид ҳукуматни ларзага солиб, саросимада қолдирди. Туркистонни бир неча ҳафта давомида идора этишга қодир

бўлолмайд қолган мустабид ҳукумат ўлкада ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун бу кўзғолонни бостиришга жуда катта ҳарбий кучларни жалб этди. Ўлкада ҳарбий ҳолат, яъни уруш даврида жорий этиладиган ҳолат эълон қилди. Дарҳақиқат, бу мустабид ҳукуматга қарши қаратилган, йиллар давомида етилиб келган ва тўсатдан бошланган халқ уруши эди.

Россия императорининг Туркистондаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркак аҳлини фронт орти ноҳияларида мудофаа иншоотлари қуриш ишларига ёппасига сафарбар этиш ҳақидаги 1916 йил 25 июнь фармони ижросига қаршилиқ сифатида бошланиб, оммавий халқ урушига айланган бу кўзғолонда мазлум халқ мустабид тузум ва давлатнинг зулм ва зўравонлигидан кутулиш, унга чек қўйиш мақсадини кўзлаганлиги, шубҳасиз. Лекин сиёсий ва марказлашган раҳбарликсиз бошланиб, ниҳоятда тарқоқ, аммо оммавий тарзда кечган бу кўзғолон кучлар нисбати тенг бўлмаганлиги туфайли, шафқатсизлик билан бостирилди. Кўзғолон кўтарган халқдан эса шафқатсиз ўч олинди.

Қудратли тўфондек кўтарилган бу кўзғолондан халқ манфаатлари йўлида фидойиларча қайғуриб юрган жадидлар четда турмагани, шубҳасиз. Туркистонда 1916 йил кўзғолони ва совет ҳокимиятига қарши курашларда фаол иштирок этган, 20- йиллар бошида мустабид ҳукуматнинг тазйиқ ва таъқибларидан қочиб, ўлкани тарк этган муҳожир ватандошимиз Абдулла Ражаб Бойсуннинг гувоҳлик беришича, Россия императорининг мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонидан хабар топган жадидлар Самарқандда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ҳузурда тўпланганлар. Жадидларнинг энг фаол ва таниқли вакиллари Мунавварқори Абдурашидхонов, Паҳлавон Ниёз, Усмон Хўжа, Қори Комил ва Обиджон Маҳмуд иштирокида бўлиб ўтган йиғилишда аҳолини мардикорликка олишга қаршилиқ кўрсатиш, кўзғолон уюштириш ва Туркистон учун хуррият талаб этишга қарор қилинган¹.

¹ Abdullah Recep Baysun. Turkistan Milli Mareketleri. Istanbul. 1945. 18-19 бетлар.

Жадидларнинг 1916 йил кўзғолони давомидаги фаолиятини чуқур ўрганиш ушбу муаммо тарихшунослиги олдида турган муҳим вазифалардан бири эканлигини таъкидлаш билан бирга, совет адабиётларида бу масала мутлақо нотўғри талқин этилганини, жадидлар «хоинлик»да, фармон ижросида мустабид ҳукуматга ёрдамлашганликда айбланганлигини кўрсатиб ўтиш лозим¹. Ваҳоланки, Туркистоннинг энг фаол ва таниқли жадидларининг бу масалага, фармонга ва ҳукумат фаолиятига муносабати ҳақида сақланиб қолган аниқ маълумотлар бундай даъволар асоссиз эканлигини кўрсатади. Туркистон генерал губернатори маҳкамаси фондида сақланиб қолган расмий ҳужжатларда қайд этилишича, жадидлар ҳақиқатдан ҳам мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги фармонни бекор қилиш мақсадида саъй-ҳаракатлар олиб борганлар, Россия Давлат Думасига шундай талаб билан мурожаат этиш учун Туркистондан таниқли зиёлилар - Мустафо Чўқаев ва Убайдулла Асадуллаҳўжаев (Тошкентлик жадид) Петербургга ташриф буюрганлар². Бу ташриф билан боғлиқ харажатлар учун зарур пул маблағи эса турли вилоятларда жадидлар ва зиёлилар саъй-ҳаракати билан тўпланган. Расмий ҳужжатларда қайд этилишича, Тошкентда бу маблағни тўплаш билан Мунавварқори Абдурашидхонов шуғулланган³. Петербургга ташриф буюрган Туркистон зиёлилари Давлат Думасига мурожаат этиб, фармонни бекор қилиш, ўлкадаги аҳволни ўрганиш учун махсус комиссия юборишни талаб қиладилар⁴.

1916 йил 17 августда Самарқандга Россия Давлат Думаси аъзоси Қутлуғ-Муҳаммад Ботиргареев-Тевкелев, 22 августда эса Дума аъзоси Александр Фёдорович Керенский ташриф буюрадилар. Депутатлар М.Чўқаев ҳамкорлигида (у таржимон ҳам эди) 23 августда Жиззахда, 25 августда Андижонда, 26 августда Кўқонда, 27 августда Тошкентда

¹ ЎзР Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. Тошкент 1962, 208-209, 399 бетлар.

² ЎзР МДА. Туркистон генерал-губернатори Маҳкамаси фонди, 31 рўйхат, 1139 йиғма жилд, 3-саҳифа.

³ Уша ерда.

⁴ Уша ерда.

бўлиб, маҳаллий аҳоли билан юзма-юз, полиция ва маъмурият вакиллари иштирокисиз учрашиб, суҳбатлашадилар¹. Бундай суҳбатларда депутатлар Туркистонда содир бўлган ғалаёнлар ва уларнинг сабаблари, ҳукуматнинг ўлкада олиб бораётган сиёсати, кўзғолонни шафқатсизлик билан бостириш давомидаги жинояткорона фаолиятини энг ишончли манба - халқнинг арзу-доди, шикоят ва кўрсатмалари асосида аниқлайдилар, ҳарбий қисмларнинг ваҳшиёна ўч олиш сиёсатининг натижалари - харобалар ҳамда вайроналарни ўз кўзлари билан кўрадилар. Айниқса, Жиззахдаги вайронагарчиликлар уларни даҳшатта солади. Андижон, Тошкент, Кўкон шаҳарларида депутатларнинг халқ вакиллари билан учрашувларида зиёлилар бу муаммо муҳокамасини Россия Давлат Думасининг 5-сессияси мажлисига киритиш масаласини кўядилар. Уларнинг талаб ва илтимослари билан бу масала Давлат Думасининг ўша йили - 1916 йил, 13 ва 15 ноябрь кунларида бўлиб ўтган ёпиқ мажлисида муҳокама этилади. Мажлисида Дума депутатлари Туркистонга сафар чоғида халқ ва унинг вакиллари берган кўрсатмалар асосида маъруза қилиб, ўлкада юз берган воқеалар ҳақида ахборот берадилар. Ушбу мажлиснинг тўла сақланиб қолган ёзма баёноти² 1916 йил воқеаларига доир энг муҳим манба бўлиб, кўзғолоннинг жуда кўп масалаларини ойдинлаштиришга хизмат қилади. Ёпиқ тарзда ўтказилган ушбу мажлисида Россия ҳукуматининг Туркистон маъмурияти ва уни вакиллари томонидан ўлкада амалга оширилган адолатсизликлар, зўравонлик, талончилик, порахўрлик, шавқатсиз ўч олиш сиёсатига доир маълумотлар рўйи-рост ошкор этилади. Бу маълумотлар бошқа манбаларда, хусусан, ўша давр матбуотида ва расмий ҳужжатларда мутлақо эътироф этилмаган. Чунки маъмурият ўз жинойий фаолиятини ошкор этишдан эмас, балки уни хаспўшлаб, яширишдан манфаатдор эди. Расмий манбаларда - маъмуриятнинг ҳисобот ва баёнотларида Туркистонда содир бўлган воқеаларда маҳаллий аҳоли айбланган, ҳукуматнинг фаолияти

¹ ЎзР МДА ТТГМ фонди, 31 рўйхат, 1139 йиғма жилд, 1-саҳифа.

² ЎзР МДА ТТГМ фонди, 31 рўйхат, 1100 йиғма жилд, 253-379 саҳифалар.

эса «мажбурий чора» сифатида кўрсатилган, кўзғолонни бостириш давомида халққа етказилган моддий талофотлар, беҳисоб қурбонлар яширилган. Матбуот саҳифаларида эса бутун ўлкани қамраб олган ғалаёнлар ҳатто эътироф ҳам этилмаган, Туркистон аҳолиси гўёки фармон ижросига «бажонидил киришгани» ҳақида сохта хабарлар бериб борилган¹.

Бундай вазиятда, 1916 йил воқеаларининг сабаб ва оқибатлари ҳақидаги ҳаққоний маълумотларни аниқлаш амри маҳол эди, албатта. Бундай маълумотларнинг Дума мажлисида ёпиқ тарзда бўлса-да эътироф этилиб, эълон қилиниши ҳамда унинг ёзма баёнотининг сақланиб қолиши эса жадидларнинг хизмати бўлиб, ҳақиқий аҳволни аниқлашда жуда катта аҳамият касб этиши, шубҳасиз.

Муҳим тарихий манба сифатида баҳоланишига лойик ушбу ёзма баёнотдан маълум бўлишича, Дума депутатлари жадидлар савъ-ҳаракати ва раҳбарлигида халқ ҳамда унинг вакиллари билан бўлган учрашувларда мустабид маъмуриятнинг порахўрлигини, мардикорликка сафарбар этиш ҳақидаги император фармонининг ноқонуний асосда қабул қилинганлигини, унинг ижроси ўлка аҳолиси учун жуда оғир иқтисодий ва моддий қийинчиликлар туғдиришини аниқ мисолларда баён этганлар. Кўзғолон кўтарган халқ ҳукумат кўшинлари томонидан шавқатсиз бостирилиб, кўз кўриб, кулоқ эшитмаган даражада ваҳшийлик билан жазоланганлигини Жиззах ва Еттисувдаги аҳвол мисолида таърифлаб берганлар. Жиззах аҳолиси ва халқ вакиллари, зиёлилар билан бўлган суҳбатларда аниқланган маълумотларига асосланиб, бу ҳақда депутат А.Ф.Керенский қуйидагиларни қайд этган: «...Жиззахда ғалаёнлар рўй берганда бу ерга пиёда, артиллерия, кавалериядан иборат жазо отрядлари юборилди ва уларга йўлда учраган маҳаллий аҳолини қириб ташлаш буюрилди... Мен Жиззахда аввал ҳам бўлганман. Унинг вайроналарини ҳам бориб кўрдим... Мен, жаноблар икки фронтда - Ғарбий фронт ва Кавказ фронтларида бўлганман, лекин буна-

¹ Туркестанские ведомости. 1916, июль-август.

қасини кўрмаганман...»¹. Депутатлар нутқида қайд этилган мустабид ҳукумат ваҳшийлиги ҳақидаги фактлар ҳукмрон миллат вакиллари ҳам даҳшатга солгани мажлис баёнотида қайд этилган лукма (реплика)лардан маълум бўлади. Оддий инсоний ҳис-туйғудан маҳрум бўлмаган ҳар қандай шахсни (миллати, маслагидан қатъий назар) ларзага солувчи бу ваҳшийликларни бевосита бошидан кечирган мазлум халқ - аждодларимизнинг фожиали аҳволини тасаввур этиш қийин эмас.

Ана шундай оғир ва фожиали дамларда халқ билан бирга бўлган, унинг манфаатларини ҳимоя қилган фидойи кишилар орасида жадид тараққийпарварлари алоҳида ажралиб турганлар. Шу пайтга қадар, халқни маърифат орқали уйғотиш, тарбиялаш, тараққиётга етаклаш мақсадида фаол саъй-ҳаракатлар олиб борган жадидлар 1916 йил кўзғолони мисолида халқ қудратини, унинг иродасини ва кураш лаёқатини англаб етиш билан бирга, бу халқни озодликка олиб чиқиш, хурриятга эришиши учун курашиш зарурлигини тушуниб етдилар. 1916 йил кўзғолонидан кейин бир неча ой ўтгач, Мунавварқори Абдурашидхоновнинг ушбу тарихий воқеага бағишлаб матбуотда чоп этган мақоласида² «Ҳақ олинур,.. курашиб, кон тўкиб олинур...» деган хулосага келди, хуррият, озодлик ва миллий ҳуқуқлар учун курашиш зарурлигини таъкидлади. Шунингдек, жадидлар хурриятга эришиш учун халқни сиёсий жиҳатдан тарбиялаш ва миллий истиклол учун кураш йўлида уюштириш заруриятини ҳам чуқур англаб етдилар. Туркистонда 1917 йилдан бошлаб кескин ривожланиб кетган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, курашлар тўлқинида товланиб борган жадидларнинг янги мустабид тузум - совет ҳокимиятига қарши ўлкада олиб борилган курашлардаги ўрни ва роли, уларнинг бу йўлдаги фаолияти айнан шу мақсадларга бўйсундирилган эди.

¹ ЎзР МДА. ТГГМ фонди, 31 рўйхат, 1100 йилга жилд, 253-379 саҳифалар.

² Мунавварқори. «Мақбул қурбонлар» // Наҳот. 1917. 26 март.

Туркистон мухторияти - жадидлар миллий-демократик давлатчилик ғояларининг амалдаги ифодаси

1917 йилда Туркистоннинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида энг муҳим масалаларидан бири, бу Туркистонда янги бошқарув усулидаги давлатчиликни ташкил этиш эди. Ўша тарихий шарт-шароитларда миллий давлатчиликка эга бўлиш ғояси турли ташкилот ва партияларнинг ўзаро курашида асосий қуролга айланган эди. Жадидларнинг интилишлари Туркистонда федерация асосида миллий-демократик давлатчиликни барпо этишга қаратилган эди. Жадидларнинг мухторият (автономия), давлатчилик тўғрисидаги ғоялари ўша пайтдаги Россияда мавжуд сиёсий-ижтимоий ва инқилобий аҳвол билан боғлиқ ҳолда шаклланиб келди. Улар мустамлака халқларнинг Россиядан бутунлай мустақил бўлиб чиқиб кетишларини ҳали кун тартибига қўелмаган эдилар. Чунки Россиядек қудратли империя чангалидан аста-секинлик билан, оқилона нозик сиёсат юргизиш орқали бутунлай мустақилликка эришиш мумкинлигини жадидлар яхши англаганлар.

Бироқ жадидларнинг давлат тизими ҳақидаги қарашларининг ҳаётда амалга ошмай қолишига, большевикларнинг ҳокимиятни зўравонлик билан эгаллашлари тўсиқ бўлди.

Туркистон большевиклари ва сўл эсерлари мусулмон аҳолисининг ўлкани бошқаришга бўлган ҳуқуқини инкор қилиб, ҳокимият тўғрисидаги масалани келишиб ҳал қилиш имкониятини йўққа чиқардилар ва шу билан ўлка сиёсий ҳаётидаги кучларнинг келгусида муҳолиф туриб қолишини олдиндан муқаррар қилиб қўйдилар.

Тошкентдаги совет комиссарияти Туркистон мусулмонлари ваколатли съездининг мамлакатни идора этишни ерли халқ қўлига топшириш ҳақидаги қарорни рад этгандан кейин ва ноябрда Тошкентда чақирилган совет съезди инқилобий қўмитасида Туркистон ерли аҳоли вакиллари

киришини истамаганидан кейин, «Марказий Шўрои Исломия» ташкилоти миллий масалани ҳал этишга, мустақил ҳаракатни бошлашга мажбур бўлди. Бироқ Тошкентда мустаҳкам жойлашиб олган совет комиссарияти қизил кўшин кучига таяниб, Миллий марказ деб ҳисобланган (Марказий Шўрои Исломия) нинг ҳаракатига тўсқинлик қилди. Шундан кейин Миллий Марказ ўз ҳаракатини Кўқондан туриб давом эттиришга қарор қилди.

26 ноябрдан Кўқон шаҳрида Ўлка мусулмонларининг IV фавқулодда съезди иш бошлади. Унда ўлканинг барча минтақалари ва кўпгина жамоат ташкилотларидан 200 нафардан ортиқ вакил ҳозир бўлди.

Кун тартибига ўлкани бошқариш шакли, Туркистон Марказий мусулмонлар шўросини қайта сайлаш, Туркистон Таъсис мажлиси, милиция, молия ва бошқа масалалар кўйилди.

Мандат комиссиясининг аъзоси Т.Норбўтабеков катнашчиларни вакиллар таркиби билан танишгирди. Бу пайтда съездда Фарғонадан - 100, Сирдарёдан-22, Самарқанддан- 21, Бухородан - 4 ва Каспий ортидан - 1 вакил катнашаётган эди. Вилоят вакилларида ташқари съездда, шунингдек, «Шўрои Исломия», «Шўрои Уламо», мусулмон ҳарбийлари шўроси, Ўлка яҳудийлари жамяти (Паолей Сион), шунингдек, маҳаллий яҳудийлар вакиллари катнашди! ¹. Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз чиқишида съездининг ҳуқуқий жиҳатдан қонунийлиги ҳақида шундай деганди: «Съезд қарорлари шунинг учун ҳам катта мавқега сазоворки, унда Туркистоннинг оврупалик аҳолиси вакиллари ҳам қатнашмоқда».

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг таъкидлашича, ҳайъатни ҳам шундай тузиш керакки, унга турли мусулмон гуруҳлари билан бирга рус, яҳудий ва бошқа халқларнинг вакиллари киритилсин. Вакиллар уни кўллаб-қувватлайди. Андижон вакиллари шу фикрга қўшилади, ундан сўнг сўзга чиққан Кўқонлик вакил О.Маҳмудов ҳам «Ҳайъатни сайлашда вилоятлар бўйича эмас, балки алоҳида диний

¹ «Улуғ Туркистон», 1917, 8 декабрь

карашлар ва миллий гуруҳларни ҳисобга олган ҳолда, яъни билимдон, ўқувли ва ғайратли кишиларни танлаб олиш керак», дейди¹.

Муҳокамадан кейин 13 кишидан иборат ҳайъат сайлашга келишиб олинди. Очiq овоз билан куйидаги тартибда ҳайъат сайланади: М.Чўкаев, У.Хўжаев, Ю.Агаев, С.Ақаев, С. Герцфельд, О.Маҳмудов, А.Ўразаев, И.Шоаҳмедов, Кишчинбаев, Камол Қози, Абдул Бадин, Тиллиев, Каримбоев.

Съезднинг уч кунлик фаолияти мобайнида, вакиллар Туркистоннинг бўлғуси сиёсий тузуми тўғрисида қатъий бир фикрга келишди. Деярли яқдил овоз билан (икки киши қарши) 1917 йил 27 ноябр куни кечаси соат 12да қабул этилган қарорда, жумладан, шундай дейилади: «Туркистонда яшаб турган турли миллатга мансуб аҳоли Россия инқилоби даъват этган халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш хусусидаги иродасини намоён этиб, Туркистонни Федератив Россия республикаси таркибида худудий жиҳатдан мухтор деб эълон қилади, шу билан бирга мухториятнинг қарор топиш шакллари Таъсис Мажлисига ҳавола этади». Шундан кейин съезд «Туркистонда яшаб турган миллий озчилик аҳоли ҳуқуқларининг муттасил ҳимоя қилинишини тантанали равишда эълон қилади».

28 ноябрда ташкил топаётган мазкур давлатнинг номи аниқланиб, «Туркистон Мухторияти» деб аталадиган бўлди². Ҳокимият таркиби эса куйидагича шаклланиши лозим эди: Таъсис съезди чакирилгунга қадар, ҳокимият тўла равишда Туркистон Муваққат Кенгаши ва Туркистон Халқ (миллий) Мажлиси қўлида бўлади.

Муваққат Кенгаш аъзоларидан ҳукумат тузилиши керак эди. Унинг таркибига эса 12 киши таклиф этилди. Халқ Мажлисида белгиланган 54 ўриндан 18 ўрин ўлкадаги турли овруполи ташкилотларнинг вакиллари учун ажратилди. Бу эса учдан бир ўрин овруполик аҳоли вакил-

¹ «Туркестанский вестник», 1917, 9 декабрь

² «Улуг Туркистон», 1917, 8 декабрь, «Туркестанский вестник», 1917, 1 декабрь.

ларига тегишини билдирар эди.

Демократик руҳдаги миллий зиёлилар съездда қабул қилинган дастурий ҳужжатларга ўзига хослиги билан ажралиб турган демократик ғояларни киритишди. Аммо съездда турли сиёсий гуруҳларнинг бир фикрга келиши жуда қийин кечди. Матбуотнинг гувоҳлик беришича, съезд кескин тортишувлар билан ўтган. Ҳатто Шерали Лапин бошчилигидаги уламочилар вакиллари ҳайдаб чиқарилган. Умуман, кураш уламочилар билан радикал унсурлар орасида бораётган эди. Бироқ, ўзаро келишувлардан сўнг бир тўхтамга келиниб, Шерали Лапин бошчилигидаги уламочилар съездга қайтарилади.

Ниҳоят, съезд қатнашчилари ўзаро баҳсларга чек қўйиб, сиёсий гуруҳбозликни тўхтатадилар. Съездда Муваққат ҳукумат таркиб топгани бунинг яққол далилидир. Унга қуйидаги кишилар киритилган эди ¹.

1. Мухаммаджон Тинишпаев - бош вазир, ички ишлар вазири, 2- чакириқ давлат думасининг аъзоси, Туркистон муваққат ҳукумати комитетининг аъзоси, муҳандис.

2. Ислон Султон ўғли Шоаҳмедов (Шағиаҳмедов) - бош вазир ўринбосари, Бутунроссия Мусулмонлар Кенгаши марказий қўмитасининг аъзоси, ҳуқуқшунос.

3. Мустафо Чўқаев - Туркистон Мусулмонлар Кенгаши марказий қўмитасининг раиси, ҳуқуқшунос.

4. Убайдулла Хўжаев - ҳарбий вазир, Бутунроссия Мусулмонлар Кенгаши МК аъзоси, ҳуқуқшунос.

5. Юрали Агаев - ер ва сув бойликлари вазири, агроном.

6. Обиджон Маҳмудов - озиқ-овқат вазири, Қўқон шаҳар думасининг раис ўринбосари, жамоат арбоби.

7. Абдураҳмон Ўразаев - ички ишлар вазирининг ўринбосари, ҳуқуқшунос.

8. Соломон Абрамович Герцфельд - молия вазири, ҳуқуқшунос.

Шу ўринда муваққат ҳукумат таркибига нима учун 12 эмас, балки 8 киши кирди, деган савол туғилади. Чунки яна 4 киши - овруполик аҳоли вакиллари ичидан номзодлар кўрсатилгач, қайд этилиши кўзда тутилди.

¹ «Улуг Туркистон», 1917, 13 декабрь

Ўша кунларда муваққат Ҳукумат Кенгаши - Миллий мажлис ҳам сайланди. «Шўрои Уламо»нинг раҳбари Шерали Лапин ҳам кенгаш таркибига раис сифатида киритилган эди, аммо унинг ўзи бу таклифни рад этади. Муваққат Кенгаш таркибига съезд томонидан қуйидагилар сайланди: Убайдулла Хўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Садриддинхон Шарифхўжаев, Қўнғирхўжа Хожинов, Исматулла Убайдуллин, Саидносир Миржалилов, Саид Жаъфарбой Саидов, Ислом Султон ўгли Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Ўразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Носирхонтўра Комолхонтўраев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Абдулқодир Қушбеғиев, Обиджон Махмудов, Жамшидбой Қорабеков, Соломон Абрамович Герцфельд (Герцшвельд), Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дорбисалин, Мусо Акчурин, Мустафо Мансуров, Махмудхўжа Бехбудий, Иброҳим Долшин, Муҳаммаджон Тинишпаев, Ҳалил Ширинский, Толибжон Мусабоев, Алихонтўра Тўраев, Собиржон Юсупов, Одилжон Умаров ¹.

Съезд томонидан Туркистон мухторият деб эълон қилиниб, давлат тузилмалари шакллана бошлади. Бу улкан аҳамиятли воқеа «Улуғ Туркистон» газетасида, айниқса, одилона баҳоланади. Газета бу воқеани шарҳлар экан, шундай ёзади: «Большевиклар ҳукуматининг бошлиғи Ленин ҳам сўнгги фармонида Россияда яшаган миллатларда ва шул жумладан, қозоқлар ила Туркистон мусулмонларига мухторият эълон қилиниб, ўз ишларини қўлларига олурға мумкин бўлганлиғини баён этди. Шунлиқдан бу кун Туркистон съездининг Туркистон Мухториятини эълон қилиши ҳам халқ, ҳам марказ ҳукуматининг тилагига ҳилоф тугулдир. Зотан, сўнгги вақтда майда миллатлар ҳаммаси мухторият эълон қилиб ёталар. Нуфуслари бошқаларга қараганда юздан етмиш беш бўлгон (75 фоиз) миллатлар ерлик мухторият эълон қилурға ҳақли эдилар. Сўнгги қоидаларға кўра юздан олтмиш ташкил қилган (60 фоиз) миллатларда мухторият эълон қилувға ҳақлик санала бошладилар. Ҳол шу ила юзга ташкил қилган (95 фоиз) Туркистон мусулмонларининг Мухторият эълон қили-

¹ «Эл байроғи», 1917, 9 декабрь; «Улуғ Туркистон», 1917, 18 декабрь

шиға ҳақлари борлигин ҳеч ким инкор қила олмаса керак. Биздан вакил чиқарилган эди ва ёхуд биз бу ишни эртарок кўрамиз деб кўришурда ўринсиз, ҳам мусулмон манфаатига хилофдур. Саккиз ойдан бери ерли Туркистоннинг мухторияти ҳақинда сўйлаб келиб, келубда бугун мухториятга қарши чиғалар ва ёхуд тасдиқ этмасдан монё бўлувға экан, бу иш мусулмонларнинг бутун орига ва иёмон ва эътиқодлариға қарши болта чопадиган сўз бўлажакдур. Мусумонлар букун мухторият эълон қилар экан, бунинг ила ҳеч кимнинг ҳукукига тегмаслар, бу билан Туркистон Русиядан асло айрилмай, балки унинг бир мустақил аъзоси бўлиб қолади. Туркистонда яшаган рус, яхудий, армани ва бошқа ҳар миллатга ўзининг ҳақи берилар. Улар ҳам Туркистон Мухториятининг тенг ҳукукли бир аъзоси бўлиб яшажаклар.¹

Умуммусулмон съездининг 27 ноярбда қабул этилган қарори Тошкентда анча шов-шувларга сабаб бўлди. Жумладан, 1917 йилнинг 6 декабрида Жомё масжидида ўтказилган митинг шундан гувоҳлик беради. Унда жами 60 миңг киши қатнашган эди. «Улуғ Туркистон» газетасининг хабарига кўра, «Масжиднинг ички саҳни ва томлари одам билан лик тўлган». Митинг Саидғани Маҳмуд раислигида ўтган. Мунавварқори, Мулла Одил, Шерали Лапин ва бошқалар унинг ўринбосарлари эди. Газетанинг таъкидлашича, йиғилганлар Мухториятни бир овоздан маъқулладилар ва бундан буён Туркистонда ана шу Муваққат ҳукуматдан бошқа ҳеч қандай ҳукуматни тан олмасликка қарор қилди. Шундан кейин 60 миңглик митинг «Омин, Оллоҳу акбар!» деб фотиҳа ўқиб, Халқ Кенгашига содиқ қолишга қасамёд этган.

Митингга сўзга чиққан кишилар Совет ҳокимияти тўғрисида ҳам ўз фикрларини билдиришди. «Улуғ Туркистон»нинг ёзишича, Халқ комиссарлари Советининг (ХКС) шаҳар Думасини тарқатиб юбориш ҳақидаги буйруғи «бугунги кунда мутлақо мумкин бўлмаган ҳодиса», деб баҳоланган. Чунки, «300 миңг киши номидан демократик йўл билан тўрт боскичли сайлов ҳақидаги қонунга мувофик

¹ «Улуғ Туркистон», 1917, 8 декабрь

сайланган Тошкент Думаси аъзолари ўрнига 700-800 солдат ва ишчилар Александров паркида сайлаган 4-5 комиссар билан алмаштирилган, холос”.¹

Айни пайтда, митингда сўзлаган нотиклар Туркистон Мухториятига қарши чиққан ва мусулмон бойларида мавжуд бўлган мануфактурани мусодара қилишни талаб қилган мусулмон ишчилари ва уларнинг касаба уюшмасини танқид қилдилар. Уларнинг фикрича, «мусулмон ишчиларининг рус большевиклари билан яқинлашуви мусулмонларнинг манфаатига зиддир».

Митинг якунида бир овоздан ушбу қарор қабул қилинди: «Биз мусулмонлар синф ва даража айирмаларига қарамасдан, Туркистон Мухториятини олқишлаган ҳолда, Кўқондаги фавкулудда съезд тарафидан эълон этилган Туркистонда халқ ҳукумати вужудга келтирув ҳақидаги қарорга бугун вужудумиз бирла қўшилиб, ишонамизки, буюк Русия революцияси тарафидан эълон этилган ҳокимияти асосларининг суюнчи ҳақини Русиянинг бирлашган демократияси Туркистон халқининг тарафидан бир оғиздан баён этилган тилагига қўшилур, ҳам бирга истиклол йўлида қадам босишда ва ўз кунимизни ўзимиз кўра бошлашда ёрдам этар.

Шунга иъмон этган ҳолда, биз ўлкадаги ҳамма мусулмонларни Мухториятли Туркистон ҳукумати атрофида жипслашиб, ҳозирги ўлка идораси бошида бўлиб турган муваққат ташкилотлар билан қандай бўлмасин душманларча муомала қилувдан сақланишга даъват қиламиз.

Туркистон Мухторияти амалий суратда тезроқ вужудга келиши учун тинч ва тотувликни сақлашимиз керак.

Яшасун Мухториятли Туркистон!».²

Туркистон ўлкасининг турли шаҳар ва қишлоқларида Мухториятни олқишлаб, кўп минг кишилик намоёишлар бўлиб ўтди.

1 декабрда Наманган уездида 100 мингга қадар киши иштирок этган намоёиш бўлиб ўтди. Унда намоёишчиларнинг байроқларига «Яшасун мухториятли Туркистон

¹ Ўша жойда

² «Улуғ Туркистон», 1917, 10 декабрь

ва унинг ҳукумати!» деб ёзилган сўзлари ҳилшираб турар эди.¹

6 декабрда Жалолобод волостига қарашли Хонобод кишлоғида ҳам Мухторият эълон этилиши муносабати билан намоёиш ўтказилди. Бир неча мингдан ортиқ киши Фозилхон мазоридан то бозорга қадар йиғилиб турди. Намойишда Абдулла эшон ва Ҳусейн Валидий сўзга чиқиб, халққа Мухториятнинг ташкил этилиши, мақсадларини тушунтиришди.

7 декабрда Кўқон шахрининг 42 жамоат ташкилотлари номидан йиғилган вакилларнинг кўшма мажлиси бўлиб ўтди. Унда қабул қилинган қарорда кўп миллионли Туркистон халқига табриклар йўлланди.²

Самарқандда бўлиб ўтган вилоят Совети съездида йиғилганлар Туркистон Мухториятига кўшилишга қарор қилдилар ва Халқ Мажлиси таркибига 5 вакил сайладилар.

Каспийорти вилоятида ҳам съезд чақирилиб, унда Туркистон Мухториятига кўшилиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

Миллий матбуотда Туркистоннинг таниқли маърифатчилари, сиёсий ва жамоат арбоблари ўз мақолаларида мухториятни табрикладилар. Улар орасида Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мирмуҳсин Шермуҳаммад ўғли, Абдулҳамид Чўлпон, Ислон Шоаҳмедов, Мунавварқори ва бошқалар бор эди.

Жумладан, Абдурауф Фитрат «Мухторият» деб номланган мақоласида ички туйғусини қуйидаги сўзларда ифодалайди: «Туркистон мухторияти ... Темур ҳоконининг чин болалари ёнида, туркистонли тубчак турклари орасинда, мундан утурли, мундан муқаддас, мундан суюнчли бир сўзни борлиғига ишонмайман. Туркистон туркнинг қонини қайнатувчи, иъмонини юксалттувчи бир қувват бор эса ёлғуз шу сўзда бордур: Туркистон Мухторияти!

Эллик йилдан бери эзилдик, таҳқир этилдик, кўлимиз боғланди, тилимиз кесилди, оғзимиз қопонди, еримиз босилди, молимиз таланди, шарафимиз юмурулди, но-

¹ Ўша манба 1917, 13 декабрь.

² Ўша жойда.

мусимиз ғасб қилинди, ҳуқуқимизга тажовузлар бўлди, инсонлигимиз оёғлар остига қлинди - тузумли турдик, сабр этдик. Кучга таянган ҳар буйруғга бўйсундик, битун борлиғимизни қўлдан бердик. Ёлғиз бир фикрни бермадик, яшунтурдик, иъмонларимизма авраб сақладик: Туркистон Мухторияти!

Маҳкама эшикларидан йиғлаб қайтганда, ёруқсиз турмаларда ётганда, йиртгувчи жандарманинг тепгуси билан йиқилганда, юртларимиз ёндурулганда, диндошларимиз осилганда онгимиз йўқолди, миямиз бузулди, кўзимиз ёруқсиз қолди, бирор нарсани кўролмадик. Шул чоғда, тушгун рухимизни кўтармак учун шул копкоронғу дунёнинг узок бир еринда ойдин бир юлдуз ялқиллаб турар эди. Бирор нарсага ўтмаган кўзимиз шуни кўра эди. Ул нима эди? Туркистон Мухторияти!¹

Туркистон халқининг мухторият учун олиб борган курашида 1917 йил 13 декабрида бўлиб ўтган фожеали воқеалар катта аҳамият касб этади. Чунки бу кун Февраль инқилобидан сўнг Туркистон заминида биринчи марта халқнинг қони тўкилди.

Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукумати Мовлуди шариф байрами куни, яъни 13 декабрни «Туркистон Мухториятининг миллий жамғармасига пул йиғиш куни» деб эълон қилди ҳамда бу маблаг мустақиллик ва озодликни мустаҳкамлашга хизмат қилишини билдирди.

Туркистон Мухторияти ҳукумати аъзолари имзо чеккан «Мурожаатнома»да съезд қарорлари ва ҳукуматнинг яқин иш режалари хусусидаги маълумотлар билан бирга, бутун Туркистон аҳлига чақирик ҳам бор эди. Унда, жумладан, қуйидагилар қайд этилди: «Туркистоннинг барча фуқаролари - мусулмонлар, руслар, яҳудийлар, ишчилар, аскарлар ва деҳқонлар, ўлкада яшаб турган барча элатлар ва халқлар, шаҳар ва земство бошқармалари, сиёсий, ижтимоий ва касаба уюшмалари, барча давлат, жамоат ва хусусий муассасалар Туркистон халқ ҳокимияти атрофида бирлашиб, унинг зиммасига юкланган вазифаларни ҳаётга жорий этишда кўмак беришга чақиради. Кўз кўриб, қулок

¹ «Хуррият», 1917, 5 декабрь.

эшитмаган даражада ваҳимали урушлар гулдурраги остида бутун жаҳонга ўт кетай деб турган бир маҳалда дунё халқлари ўз озодликларига замин яратадилар. Инсон қони билан тўйинган ер кўкларга қараб оҳ чекади ва ҳориган инсон кучсизланиб қонли қиличини қуйи солади. Одамзоднинг ақлсизлиги илоҳий онг олдида тан беради ва шундай кун яқинлашадирки, бутун ер юзида тинчлик барқарор бўлиб, дунё халқлари мавжуд куч ила бузилган ҳаётни қайта барпо этишга киришадилар... Мана энди, занжирлардан халос бўлган Туркистон ўз ерига ўзи хўжайин бўлиб, тарихини ўзи яратажак вақт келди. Бизнинг олдимизга қўйилган масалаларнинг ниҳоятда масъулиятли ва улуғворлигини англаган ҳолда, ўз ишимизнинг ҳақлигига жуда чуқур ишонган ҳолда биз оллоху таолодан ўз меҳнатларимизга ривож сўраймиз ва ишга киришамиз»¹.

Худди ўша кунлари Тошсоветга Эски шаҳар аҳолиси номидан митинг ва намойиш учун ариза тушди.

Тошсовет қарорига кўра, митинг ва намойиш Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида ўтказилиши маъқулланиб, Янги шаҳарда ўтказилишига руҳсат берилмади. Туркистон большевикларининг нашрига айланган «Наша газета»нинг ахборотига кўра, «Тошсовет бу билан мусулмон аҳолисининг кенг оммаси рус аксилинқилобчи тўдаларининг найрангларига учиб, кўр-кўрона равишда жабрдийда бўлиб қолмаслигининг олдини олган»².

13 декабрь куни эрталаб соат бешда эҳтимолдаги тартибсизликларни бартараф этиш мақсадида, ҳарбий қисмлар Ўрда яқинида Эски шаҳарга ўтиладиган йўлларни беркитди.

Шу куни эрта тонгдан Эски шаҳар байрам киёфасида эди. Ҳар тарафдан, кўча ва торкўчалардан Шайхонтохур масжиди томон гуруҳ-гуруҳ одамлар оқиб кела бошлади. Соат 12ларда кўп минг кишилиқ йиғин тўпланди. Хукмрон партияларнинг раҳбарлари ва Халқ Комиссарлари Совети (Совнарком) аъзолари митингга қўшилди³.

¹ ЎзФА тарих музейи архиви.

² «Наша газета», 1917, 15 декабрь.

³ «Улут Туркистон», 1917, 13 декабрь.

Шаҳарнинг руслар яшайдиган қисми ҳам гавжум эди. Эрта тонгдан бу ердан ҳам жуда катта гуруҳ «Туркистон ўлкасига мухторият!» шиори ёзилган байроқ билан кела бошлади. Бу, шаҳардаги рус жамоатчилиги вакиллари эди. Улар Шайхонтоҳур масжиди томон юриб мусулмонларни табрикламоқчи эди. Ҳарбийлар уларни ўтказиб юборади. Соат 9 дан 30 дақиқа ўтганда Ўрда кўприги олдида яна бир тўда пайдо бўлади. Уларнинг сони 2-3 минг кишига етарди. Ҳарбийлар қон тўкилмаслиги учун буларни ҳам ўтказиб юборади. Улар ҳам Шайхонтоҳур масжиди олдидаги митинг сафига қўшилади.

Намойишга мусулмонлардан ташқари руслар, яҳудийлар, арманлар, шунингдек, большевиклардан бошқа турли ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг вакиллари ҳам чиқишди. Намойишчилар Шайхонтоҳур масжиди олдида йиғилди. Тўпланганларнинг бошлари узра 100 га яқин қизилмовий ва яшил байроқлар ҳилпирарди. Митингни Мунавварқори очди. У йиғилганларни муборак кун билан табриклади. Бу ерга йиғилган муллалар Қуръондан суралар ўқишди. Митингга турли ташкилот ва уюшмалар вакиллари нутқ сўзлади. Улар маърузаларида ўзларини халқ комиссарлари деб атаган большевикларнинг хатти-ҳаракатларидан норозиликларини билдиришди»¹.

Шу пайтда тўпланганлар орасидан ғаламислар чиқиб, нутқларида йиғилганларни қамокхонага бориб, собик Вактлий ҳукумат комиссари Г.И.Доррер ва ҳибсдаги бошқа кишиларни озод қилиш, сўнгра ҳокимиятни қўлга олишга чақира бошлади. Ана шу чақириқлардан таъсирланган бир гуруҳ митинг қатнашчилари умумий оммадан ажралиб чиқиб, Ўрда кўпригидан ўтиб, Москва кўчаси бўйлаб Янги шаҳар томон йўл олишди.

Ҳарбийлар тўқнашув юз бермаслиги учун намойишчиларни ўтказиб юборишга мажбур бўлишди. Бироқ, Янги шаҳарга ўтгач, намойиш тинч юриш ҳолатини тезда йўқота бошлади. Намойишчилар орасидан бир гуруҳ зобит ва амалдорлар шаҳар соқчилари бошлиғи Гудовични гаров учун қўлга олишди. Шундан кейин одамлар тўдаси қамок-

¹ Ўша манба 1917, 16 декабрь.

хона томон юрди, Доррер ва Ивановлар озод этилди. Улар автомобилга ўтказилиб, намойишчилар кузатувида Кауфман боғига (ҳозирги Амир Темури хийбони) йўл олишди. Аскарлар Доррер ўтирган машинани тўтхатмоқчи бўлганда оломон ичидан ўқ отила бошлади. Кейинчалик аскарлар ўзларини тутиб туrolмай, аввал милитиклардан сўнгра пулемётдан ўт очишган. Эски шаҳарлик 16 киши ана шу тўқнашув қурбони бўлган, Доррер ва Иванов большевиклар томонидан ушланиб, отиб ташланган. Мухторият раҳбарлари бу воқеалар юзасидан махсус мурожаат билан чиқишди. Унда қуйидагилар таъкидланади: «Биз Халқ Кенгаши ва Туркистон Мухторияти Муваққат ҳукуматининг аъзолари чин юракдан таассуф билдирамиз ва туркистонлик мусулмонларнинг эзгу ҳис туйғуларини ҳақоратловчи бу воқеаларга қарши чиқамиз. Ана шу муносабат билан, бизлар мамлакатда тартиб ва осойишталик ўрнатилиши учун зарурий чоралар кўрилиши йўлида барча кучларимизни ишга соламиз. Ҳозирча эса Туркистон халқидан собитлик ва хотиржамлик кўрсатишларини сўраймиз. Бу энг оғир кунларда мусулмонларнинг тинчликни сақлаб қолишлари ниҳоятда зарурдир»¹.

Бўлиб ўтган воқеалардан сўнг, ўша заҳотиёқ, Петроградга - Халқ Комиссарлари Советига ўлка Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимини эгаллаб турган Федор Колесовдан қуйидаги мазмунда телеграмма юборилади: «Кўқонда реакцион буржуазия томонидан тайёрланган мусулмонлар съезди Туркистон Мухториятини эълон қилди, энди вужудга келган Мухторият ҳукумати Туркистон пролетар оммаси томонидан тан олингани ҳолда, бор кучи билан ўлканинг айрим шаҳарларида мухториятни эълон қилишга тайёрланмоқда. Шу йил 13 декабрда - Муҳаммад пайғамбар туғилган кунда Тошкентда Мухторият эълон қилинди». Марказдан «Жойларда ҳокимият сиз ўзингизсиз, демак сиз ўзингиз буйруқларни ишлаб чиқинг», деган мазмунда жавоб келади.

«Наша газета»дан 13 декабрь воқеалари шарҳига оид

¹ Ўша манба 1917, 20 декабрь.

берилган мақолада, жумладан шундай дейилади: «Қора кучлар айтишича, биз мухториятга қарши эмасмиз, биз фақат қоғозда мухторият тарафдори-ю, уни ҳаётга жорий этишга қарши эканмиз. Ахир, биз бир неча бор ўқувчиларимиз эътиборига, асосан, мусулмон аҳолига... бизлар принцип жиҳатидан мухторият тарафдорларимиз, шу боис эзилган ва хўрланган мусулмон аҳолининг нафақат озод бўлишлари, балки мусулмон аҳолининг тездан фикрлари очилмоғи ва миллий иштиёқларининг амалга ошишига чин дилдан ҳаракат қиламиз». Ана шу муносабат билан «Халқ Комиссарлари Совети махсус қарор қабул қилди ва уни Ижроия қўмитаси тасдиқлади. Бу ҳужжатга асосан, Туркистон Таъсис съезди чақирилади. Фақат унинг ўзигина Туркистон ўлкаси Мухториятини эълон қилишга ҳуқуқлидир»¹.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Мухториятга бўлган муносабат хилма-хиллигича қолаётган эди. Агар Туркистон эсерлари 1918 йилнинг 8-10 январида бўлиб ўтган иккинчи съездларида Туркистон Мухториятининг Муваққат ҳукуматини қўллаб-қувватлабгина қолмай, балки Халқ мажлисига ўз вакили Скомороховни юборишга қарор қилган бўлсалар, Тошкентдаги Жомеъ масжидида бўлиб ўтган митингда маҳаллий уламочилар Муваққат Мухтор ҳукуматни танқид қилиб, «улар шу вақтгача бизнинг манфаатимиз учун ҳеч нарса қилолгани йўқ», дея уни қўллашдан бош тортади. Бу хабар эса, «Улуғ Туркистон» рўзномаси мухбирининг ёзишича, мусулмонлар орасида кенг тарқалиб, фикрларнинг бўлинишига олиб келган. Баъзилар жуда ҳайрон бўлишарди: «Бу қанақаси?! Аввалига «Уламо» бизни Мухторият учун қасамёд қилдирди, энди эса қарши бўлишга чақираяптими?» Зеро шу митингда, бундан буён Тошкентда алоҳида ўзига хос мухторият эълон қилиниб, унинг номидан иш кўрилишига қарор қилинади².

«Фуқаҳо» (ислом ҳуқуқшунослиги) жамияти эса, 8 январь куни ўзининг махсус мажлисида уламочиларнинг

¹ «Наша газета», 1917, 15 декабрь.

² «Улуғ Туркистон», 1918, 10 январь.

бу хатти-ҳаракатини «ақлга сиғмайдиған ва шариатта зид иш» деб эълон этади¹.

Тошкент уламочиларининг Туркистон Мухториятини тан олмасдан, ўзларига бошқа бир «Тошкент уламоси жумхурияти» деб номланган мухториятни ташкил қилишга уринганларидан хабардор бўлган Фарғона уламолари йиғилишиб, бу воқеани муҳокама қилишади. Сўнгра, Тошкент «Шўрои Уламо»сига мурожаат этиб, уни умум-туркистон иттифоқидан айрилмасликка чақиришади. Бу мурожаатномани Тошкентга машҳур уламочи кўконлик Мулло Камол Қози билан Марғилонлик домулло Қосим-хон қози етказишади. Мурожаатномада, жумладан, шундай дейилади: «Рус золимларидан халос бўлмак учун Туркистон аҳли ва унинг вакиллари Мухторият эълон қилдилар. Шундай муҳим ва масъулиятли вазиятда биз ихтилоф ҳолатида бўлишимиз яхши эмасдур. Муборак Ватанимизни ва динимизни саломатлиги иттифоқ ва иттиҳоддадир»².

Фарғона уламолари «Ҳадис»дан мусулмон уммати бирлиги тўғрисида айтилган сўзларни мисол келтириб, тошкентликларни Кўконда ташкил топган Мухториятдан айрилмасликка, аксинча, иттифоқ ва бирликка чақирдилар.

Туркистон Мухториятига муносабат тўғрисидаги масала 25 декабрь куни Кўконда ўз ишини бошлаган мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг I фавкулудда съездининг диққат марказида турди.

«Улуғ Туркистон» газетаси хабарига кўра: «Большевойлар бунга қадар Кўконда бўлгон 4 - фавкулудда мусулмон съездини бойлар ила муллалар (буржуйлар) съезди деб қарадилар ва шул баҳона ила идорани Мухторият ҳукуматига бермийлар эди. Энди бу баҳонага жой қолмоғон бўлса керак. Чунки ҳозир Туркистон Мухторияти рабочий, деҳқон ва улар тарафидан буюк бир миқдорда вакиллар сайланиб, мухторият идораси тамомила демократия асосина қўйилди. Бундан сўнг большевойлар қандай бир

¹ Ўша манба, 1918, 11 январь.

² Ўша манба, 1918, 26 январь.

³ Ўша манба, 1918, 4 январь.

баҳона топиб Мухториятга қарши туралар экан?»»

Бир неча кунлик баҳслардан сўнг, съезд 1917 йил ноябрь ойида Умуммусулмон съездида тузилган Туркистон Мухторияти Вақтли ҳукумати қўллаб-қувватлашга ва унинг таркибига Мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатлар съезди вакиллари киритишга қарор қилди.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, ўша кунларда съездда В.И.Ленин ҳузурига махсус вакиллар юбориш масаласи ҳам муҳокама этилди. Зотан, совет ҳокимиятнинг раҳбари шахсан ўзи туркистонликларга мухторият қандай бўлишини тушунтириб бериши умид қилинди. Бироқ съезд, сўнгги қарорига кўра, Петроградга Халқ Комиссарлари Советига телеграмма йўллайдиган бўлди.

1917 йилнинг 27 декабрь куни юборилган телеграммада шундай дейилади: «Халқ Комиссарлари Совети эълон қилган ширлар Туркистонда жорий этилмоқда. Бутун Туркистон халқи иккала съездда Туркистон Мухториятини бир овоздан эълон қилди ва Туркистон Таъсис мажлисига ўлкани бошқаришнинг сўнгги шаклини ишлаб чиқиш таклиф этилди. Барча шаҳарлар ва қишлоқларнинг турли ташкилотлари намойишлар ва қарорларида Мухториятнинг эълон қилинишини қўллаб-қувватлаптилар. Сайланган Халқ Советида руслар ва овруполиклар шаҳар ва қишлоқлар аҳолисининг 2 фоизини ташкил этса-да, биз томонимиздан 33 фоиз ўрин ажратилган, халқларнинг урушга чек қўйилиши, аннексия ва контрибуциясиз сулҳ тузилишига бир овоздан қўшиламыз.

Мусулмон пролетариатининг фавкулудда съезди Халқ Комиссарлари Совети томонидан Туркистон Мухториятининг мустақамланиши учун ҳақиқий чоралар қўрилади, шу билан халқларнинг ўз ҳуқуқларини ўзлари белгилаш тўғрисидаги ширнинг қатъийлиги ва бунга чин дилдан интилаётганлигини намойиш этади, деб ишонади. Туркистон мусулмон ишчи, аскар ва деҳқон депутатларининг I фавкулудда съездида қабул этилган қарор ҳақида маълумот бериб, сизлардан Россия Демократик Республикасининг олий ҳокимияти сифатида Тошкент Халқ Комиссарлари Советига ҳокимиятни Туркистон Муваққат ҳукуматига топшириш тўғрисида фармойиш беришингизни

сўраймиз. Бу билан сиз Туркистонни жуда катта фалокатга олиб келувчи анархия ва қўш ҳокимиятчиликдан қутқарган бўлурдингиз»¹.

Мухториятчиларнинг эътироф ҳақидаги талабларини Бутунроссия мусулмонлари Миллий Шўроси қўллаб-қувватлади.

Совет ҳукуматида миллатлар ишлари бўйича комиссар бўлган И.В.Сталин, 1918 йил 5 январда бу талаб хатига Қўқондаги Туркистон ҳукуматига берган жавобида: «Тошкентдаги Совет комиссариатини йўқ этиш ҳақида Петроградга мурожаат қилишнинг эҳтиёжи йўқ, агар комиссариатни истамасангиз, уни куч билан йўқота биласиз», - деб ёзди. Сталин Туркистон Мухториятининг қўлида куч йўқлигини яхши биларди. Тошкентдаги Совет ҳукумати эса Туркистон Мухторияти ҳукуматини ўзи учун хавфли деб билди ва қандай бўлмасин уни йўқотишга тайёргарликни бошлади.

Тошкентдаги Совет ҳокимияти вакиллари Қўқондаги воқеаларни диққат билан кузатибгина қолмай, балки унинг ривожига ўз таъсирини ўтказишга урина бошлади. Жумладан, Совет комиссари большевик П.Г.Полторацкий шу съездда сўзга чиқиб, Туркистон ўлкаси Советларининг келгуси съезди ҳақида маълумот берар экан, унда Туркистон Мухторияти масаласи кўрилишини маълум қилади ҳамда ўз фикрини шундай давом эттиради: «биз камбағалларнинг мухториятига қарши эмасмиз, аммо биз бойларнинг мухториятига қаршимиз. Биз мухторият учун курашар эканмиз, буржуазия қўлидаги ҳокимиятни ўзимиз учун тортиб олганимиз йўқ, биз ишчи синфи ва камбағаллар учун тортиб олдик. Биз ҳокимиятни рус буржуазияси қўлидан мусулмон буржуазияси қўлига топшириш учун тортиб олганимиз йўқ. Ҳокимиятни биз ишчи ва солдат депутатлари Совети учун олдик. Биз мусулмон меҳнаткашларини ўз тарафимизга қўшилишлари учун ишлаб келдик ва ишлайверамиз»².

П.Г.Полторацкий нутқидан сўнг, съезд томонидан мах-

¹ «Ишчилар дунёси», 1918, №2, 22-23-бетлар.

² История гражданской войны в Узбекистане. Т.1. с.126-127.

сус қарор қабул қилинди. Унда шулар таъкидланди: «27 ноябрда бўлиб ўтган Умуммусулмон съездида Туркистоннинг Мухторият деб эълон қилиниши муносабати билан ўлкада вужудга келган вазиятни муҳокама қилиб, ўлка съезди шуни баён қиладики, бу съезд буржуазия съезди бўлди деган гапларни баъзи гуруҳлар томонидан тарқалиши ҳақиқатга тўғри келмайди, зеро, 27 ноябрдаги Умуммусулмонлар съезди бўлиб, унда бугун аҳоли вакиллари қатнашди.

Мазкур съезд, мавжуд Кенгашга ва Туркистон Мухторияти ҳукуматига тўла ишончдадир, унинг таркиби - ишчи ва деҳқонлар манфаати учун хизмат қилувчи тараққийпарвар зиёлиларимиз ҳамда диний тарбиячиларимиз - Куръони шарифни ўргатувчи инқилобий домлаларимиздан иборат». «Ички ишларга» аралашинларни номақбул деб билган съезд «рус демократларини» «Шарқ халқларига мурожаатнома»даги шиорларни амалда кўрсатиш ва УНГА ЎИОЯ этишга чакиради»¹.

Шу ўринда, яна бир муҳим масалага тўхталиб ўтиш керак. Бу ўлка Совет халқ комиссариятининг Туркистон Мухториятига муносабати, Ўлканинг совет органлари мухтор муваққат ҳукуматини тан олмасликларини биринчи кунлардан бошлаб маълум қилдилар ва бу ҳукуматга аксилинқилобий, миллатчи, буржуа ҳукумати дея баҳо беришди. Ўша кунларда «Наша газета» мусулмонларнинг кўп минг кишилиқ митинги тўғрисида хабар бериб, қабул қилинган қарорда «йиғилганлар қаллоб Муваққат ҳукуматни тан олмайдилар, дея эълон қилганлар» хусусида тўхмат сўзларни ёзади. Бу газета Мухториятга қарши чиққан мусулмон ишчилари айрим вакиллариининг хатларини чоп этишни уюштиради ва уларни барча мусулмон меҳнаткашларининг фикри, дея даъво қилади.

Вазият мухториятчилар фойдасига ўзгараётганини сезган большевиклар Мухториятнинг, шунингдек, уни қўллаб-қувватлаган кишиларнинг шахсий ҳисобларидаги барча маблағни мусодара қилиш тўғрисида қарор чиқарди. 29 декабрда эса бугун ўлка бўйлаб қамал ҳолати эълон

¹ «Ишчилар дунёси», 1918, №1.

килинди. Тошкент Совети ва бошқа жойлардан Кўкон Советига тинимсиз равишда ҳарбий мадад юборила бошлади. Мухториятчилар билан большевиклар ўртасидаги кураш тобора кескин ва муттасил тус ола бошлади.

Тошсовет мухтор ҳукуматни яккалаб, унинг имкониятларини чеклаб қўйишга қаратилган бир нечта тadbирларни амалга оширади, шу жумладан, Тошкент шаҳар думасини тарқатиб юборади, «Туркестанский вестник» газетасини ёпади ва ҳоказо. Бу хатти-ҳаракатлар эса, ўз навбатида, уларнинг бир-бирига муҳолифлигини янада кучайтирди.

Иккала ҳокимият ўртасидаги муносабатлар жиддийлашиб бориб, зиддиятли шаклга кира бошлади. Жумладан, туркистонлик большевикларни раҳбарларидан бири И.О.Тоболин 1918 йилнинг 19-26 январида бўлиб ўтган Туркистон ўлкаси Советларининг IV ўлка съездидаги нутқида шундай дейди: «Биз нафақат Россия ҳақида, балки меҳнаткашлар тўғрисида, пролетариат синфи тўғрисида қайгураялмиз, агар халқ хоҳиш-иродаси бу ўлканинг Россиядан ажралиб чиқишини референдум орқали ҳал этишни истаса, унинг ажралиб чиқиш ҳуқуқини сақлаб қоламиз». У мухториятга очикдан-очик қарши чиқади: «Бироқ мухториятни ҳозир, зудлик билан амалга ошириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас. Зеро, мухториятнинг энг биринчи шартига кўра, бу ўлкада ҳарбий кўшинлар олиб чиқиб кетилиши керак. Агар биз мухторият тушунчасидан келиб чиқадиган ана шу асосий ҳолатни амалга оширсак, унда инқилоб биқинига зарба берган бўлур эди, ўлкада эса аксилинқилобчилар ҳокимияти қарор топар эди. Шунинг учун «Мамлакатнинг уруш ҳолатида эканлигини назарга олган ҳолда, бизлар мухторият ҳолатидаги ва ҳатто мустақил давлатни ташкил этиш учун тайёргарлик ишларини бошлаб юборамиз».

Охирида Тоболин Советларнинг IV ўлка съезди большевиклар фракцияси номидан қарорнинг куйидаги матнини таклиф қилди: «Инқилобчи социал-демократлар партияси пролетариат мухториятини ташкил этиш учун ҳаракат қилади», шу боис «депутатларнинг касаба Совет (союз)ларига жалб этиб, мусулмон пролетариатининг синфий

онгини кўтариш» бўйича пролетариат оммасини тайёрлаш асосий масала этиб эълон қилинади. Мухториятни эълон қилиш масаласи эса ноаниқ муддатга кечиктириб қолдирилади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Советларнинг IV ўлка съезди ўтаётган кунларда Туркистон Мухторияти ҳукумати унинг номига телеграмма юборади. Унда 1918 йилнинг 20 мартида «умумий, тўғридан-тўғри, тенг ва яширин овоз бериш асосида» Туркистонда Таъсис мажлиси чақириш тадориги борлиги маълум қилинади. Бу мажлисда ному сулмон аҳолига 1/3 ўрин берилиши назарда тутилади. Телеграммада таъкидланишича, «Туркистон Таъсис мажлиси халқларнинг барча орзу-истакларини амалга оширишга даъват этилган бўлиб, Туркистон Мухториятида ўлканинг оз сонли аҳолиси ва меҳнаткаш халқ ҳуқуқларини ҳимоя қилиб, Россия инқилоби томонидан олдинга сурилган демократик қонун-қоидалар билан тўла келишган ҳолда демократияни ташкил этади». Ана шу муносабат билан Мухтор Туркистоннинг Халқ Мажлиси (миллий мажлис) яна бир марта Туркистон халқларига «Халқ мажлиси томонидан мазкур ҳолатнинг (модданинг) ишлаб чиқилаётгани, ҳаётга тадбиқ этилиши юзасидан чоралар кўрилатганини баралла маълум қилишни ўз вазифаси деб билади».

Бироқ Туркистон ўлкасининг IV Советлар съезди Туркистон Мухторияти ҳукумати ва унинг аъзоларини қонундан ташқари ҳолатда деб ҳисоблади, ҳатто, уларнинг бошлиқларини қамоққа олишга азму қарор қилди.

Кўконда эса иш қизғин борарди. Халқ Мажлиси томонидан тасдиқланган Асосий Қонунлар лойиҳаси тайёрланди, шунингдек, ўзбек, қозок, рус тилида бир неча оммавий нашрлар чоп этила бошлади. «Эл байроғи», «Свободный Туркестан» ва 1917 йил 13 декабрида рус тилида чиқа бошлаган «Известия Временного Правительства Автономного Туркестана», шу жумладандир. Обиджон Маҳмудовнинг босмаҳонаси ҳам Мухторият ҳукумати ҳисобига ўтди.

Ҳукумат ҳаражатлари учун йирик маблағлар зарур эди. Йирик сармоядор Потеляховнинг сўзига кўра, яҳудийлар

ярим миллион сўм беришган. Бундан ташқари, Наманган ва Андижон банклари 500000 сўмдан пул ажратган. «Улуғ Туркистон» газетаси хабар беришича, бунга эришиш осон бўлмаган. М. Чўқаев бу шаҳарларга махсус келиб, миллий заёмни сотиб олишни тарғиб қилган. Ва, ниҳоят, большевиклар ҳукумати Туркистон банкларига қўйилган пулларни мусодара эта бошлагач, хусусий банк эгалари ўз пулларини Муваққат ҳукуматга бериш ва заём сотиб олиш тўғрисида ўйлай бошлаган. Ана ўша пайтда «Улуғ Туркистон миллий банки»ни ташкил этиш лойиҳаси юзага келган¹.

Бинобарин, ҳукуматни қўллаб-қувватлаш мақсадида хайрия маблағлари ҳам туша бошлади. Тўғри, уларнинг миқдори кўп эмасди. Жумладан, Жалолобод волости, Хонобод қишлоғининг Фозилхон мақбараси олдида бўлиб ўтган минг кишилик митинг қатнашчилари жами 500 сўм йиғишган.

Ҳукуматнинг молиявий жиҳатдан қийналганлиги яна бир нарсада аён бўлади. Жумладан, «Бирлик туғи» газетасини молиявий қўллаб туриш учун 5000 сўм, «Свободный Туркестан» учун эса 50000 сўм сарфланган. Қўшинни таъминлаш учун ҳам кўп маблағ кетган. «Улуғ Туркистон»нинг ёзишича, январь ойининг бошларида аскарлар сони 1000 кишини ташкил этган. Шу ойнинг ўзида ҳарбий вазир Убайдулла Хўжаев раҳбарлигида ҳарбий кўрик ўтказилган, шунингдек, миллий қўшиннинг аскарлари сафи 2000 кишига етган.

Умуман, бу вазиятда юзага келган можарони бартараф этишга бўлган уринишларга қарамай, Қўқон Тошкентга бўйсунмади ва иккала ҳокимият, айни пайтда, бир-бирини рад этувчи қонунлар қабул қилди ва бажарилишини талаб этди. Туркистонда икки ҳокимиятчилик юзага келди.

Мухториятчилар 11 февралдан 12 февралга ўтар кечаси оқ гвардиячилар ёрдамида Қўқон кўрғонига ҳужум уюштирди. Уларнинг бошқа бир қуролланган қисми телефон станциясини эгаллаб олди. Аммо Қўқон ҳарбий инқилобий қўмитаси телеграф ва телефон алоқаси узил-

¹ «Улуғ Туркистон», 1918, 4 январь.

гунга қадар содир бўлаётган воқеа тўғрисида Тошкентга хабар бериш ва ҳарбий ёрдам сўрашга улгурган эди. 13 февраль кечаси соат учда Фарғонадан тўртта замбарак ва тўртта пулемёт билан қуролланган 120 (айрим маълумотларга қараганда 146) кишилиқ ҳарбий қисм етиб келди. Шу туннинг ўзидаёқ, инқилобий қўмита Мухторият ҳукуматига талабнома йўллаб, кундузги соат учга қадар қурол-яроғни топшириш, ваколатларидан воз кечиб, Совет ҳукумати тун олиш шартини қўйди. Мухторият ҳукумати аъзолари большевиклар талабини жавобсиз қолдирдилар. Шундан кейин инқилобий қўмита Мухторият ҳукумати аъзоларини ҳибсга олиш тўғрисида қарор чиқарди.

18 февралда «Уламо» жамияти ташаббуси билан Мухториятда тўнтариш юз берди. Мустафо Чўқай ўғли бошчилигидаги ҳукумат маҳкамаси ағдарилиб, Эргаш Кўрбоши Кўкон хони деб эълон қилинди.

18 февралдан 19 февралга ўтар кечаси Тошкентдан ўлка ҳарбий комиссари Е.Л.Перфильев бошчилигидаги замбараклар билан қуролланган қўшин етиб келди. Перфильев шаҳарни уч тарафдан ўраб олиб, 19 февраль куни эрталаб соат ўндан ўн беш дақиқа ўтганда Эргашга талабнома йўллади. Эргаш унинг талабларини бажаришдан бош тортгач, Перфильев Кўконни 12 замбаракдан ўққа тутди. Кундуз соат бирда бошланган ўқ ёмғири шомгача шаҳарни вайрон этиб ташлади. Аммо шунга қарамай, мухториятчилар таслим бўлмай, ҳар бир бинони, ҳар бир дўконни, ҳар бир қарвонсаройни мардларча ҳимоя қиладилар.

Қизил гвардиячилар, австро-венгер ҳарбий асирлари ва арман бирлашмалари (дашноқлар)дан ташкил этилган ҳарбий қисмлар Кўкон томон юборилди.

Тинч йўл билан ҳокимиятни олишга ишонган Туркистон мухторияти ўзини ҳимоя қилишга етарли тайёр эмас эди. Шунга қарамай, мухториятчилар совет қўшинлари ҳужумини уч кун қайтарди. Улар қўлларига тушган нарса билан қуролланган эди. Қўлларида таёқ, болта, кетмон, ошпичоқ тутган эдилар.

«Туркистон - туркистонликлар учун» шиори билан чиққан мухториятчилар муқаддас уруш - ғазавот эълон қилишди ва вилоятлардан ёрдам кутишди. Бироқ, афсуски,

мухториятчилар бошқа жойлардан етарли ҳарбий ёрдам олишмади.

Ваҳимага тушган аҳоли шаҳарни ташлаб кета бошлади. «Кўконда даҳшатли манзара ҳосил бўлганди. Эски шаҳарнинг учдан бири тўлиқ вайрон этилди. Ҳамма ёқда ўликлар. Уларнинг бир қисми куйиб кетган. «Баъзи маълумотларга кўра, шаҳар портловчи моддалар билан бутунлай бузиб юборилган».

Қадимги маданий ва бой савдо шахри бўлган Кўкон таг-туғи билан вайрон қилинди ва кўп йиллар шу ҳолда қолди. Кўкондаги Мухторият ҳукумати тор-мор этилди, бироқ бу ёнғин, бу оловлар қаъридан халқ қаҳр-ғазаби босқинчиларга нафрати, кўнгилга тутилган ўчи сифатида тарих илмида «босмачилик» деб аталган ҳаракат Қакнус куш каби ёриб чиқди... Ҳар бир ҳодисанинг сабаб ва натижаси бўлганидек, бу қонли воқеа ҳам ўзининг кейинги оқибатларига эга бўлди.

Шундай қилиб, маҳаллий аҳолининг асосий талаби - миллий давлатчиликни барпо этиш эди. Туркистонликлар яна ўз тақдирларининг эгаси бўлмоқ учун демократик асосдаги мустақил давлатларини тиклаш бўйича илк амалий қадам қўйишга уриндилар.

Бироқ... 1918 йил февралда большевиклар қарори билан икки ярим ойлик фаолиятидан сўнг «параллел мусулмон ҳукумати» сифатида тутатилди. Совет тузуми бу ваҳшийликни кўрқитиш учун амалга оширди: Туркистонда ҳеч ким ва ҳеч қачон ўзбошимчалик билан мухторият барпо этмасин.

Туркистон Мухторияти миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш масаласини демократик йўл билан ҳал этишга бел боғлаган халқ иродаси ва илғор зиёлиларнинг кўтаринки хатти-ҳаракатлари заминидан вужудга келди. Табиийки, зўравонлик, шовинизм билан қуролланган янги мустабид большевиклар миллий мустақилликка интилишнинг ҳар қандай кўринишига тиш-тирноғи билан қарши эдилар. Синовдан ўтган эски усул - халқни алдаш, шафқатсиз қириш, талаш усули бу гал ҳам ишга солинди ва эзгу ниятлар, катта мақсадлар билан юзага келган ҳаёт-бахш ғоялар куртаклигидаёқ эзиб ташланди.

Жадидлар - истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари

Жадидлар билан Туркистондаги истиқлолчилик ҳаракати ўртасида ҳеч қандай алоқа бўлмаган, деган фикрлар ҳатто ҳозир ҳам тез-тез айтилмоқда. Тўғри, Туркистон Мухторияти ҳукумати тор-мор этилганидан кейин унинг тирик қолган ва большевиклар кўлига тушмай қолган аъзолари бу ҳаракатни ташкил қилиш ва уюштиришда дастлаб қатнаша олмадилар. Лекин олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатмоқдаки, жадидлар нафақат ушбу ҳаракатда иштирок қилдилар, балки истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий мафкурачилари сифатида тарих саҳнасига чиқдилар. Мазкур мақолада биз жадидлар билан истиқлолчилик ҳаракати ўртасидаги ўзаро алоқадорликни, жадид мунавварларининг юрт озодлиги ва Ватан мустақиллиги йўлида совет режими ва қизил армияга қарши олиб борган ҳаёт-мамонт курашларини баҳоли қудрат кўрсатишга ҳаракат қилдик.

Маълумки, 1918 йил февралда Қўқон шаҳрида фаолият кўрсатаётган Туркистон мухторияти ҳукумати большевиклар томонидан тор-мор қилинган эди. «Туркистоннинг энг тарихий ва буюк савдо шаҳри», асосан, шоирлар, хунарманд ва савдогарлар юрти ҳамда собиқ хонлик пойтахти бўлган Хўқанди латифда куйиб кул бўлган харобаларнинг мунғайиб туриши, ўн мингга яқин кишининг уч кун давомида ўлдирилиши, боз устига яна ўн минглаб одамларнинг бошпанасиз, озиқ-овқат ва кийим-кечаксиз қолиши, тинч аҳоли устига ўша 1918 йил февралда ёндирувчи снарядларнинг отилиши - коммунистлар партияси томонидан собиқ Россия империясининг чекка ўлкаларида ленинча-сталинча миллий сиёсатнинг амалга оширилиши, қизил империянинг дастлабки хуружи эди.

Туркистон мухторияти ҳукуматининг раиси Мустафо Чўқай ўғли ўз хотираларида ёзганидек, ҳукумат аъзоларидан «Носирхон Тўра Наманганда, Герцфельд Самар-

кандда, Убайдуллахўжа Ашхобод-Самарқанд йўлида, Обиджон Бухорода, Шоаҳмадбек эса Кўкон кўрғони ичида экан, большевиклар кўлига тушиб қолган эдилар»¹. Ҳарбий ишлар вазири Маъди Чанишев 1918 йил февралнинг охирида Скобелев (ҳозирги Фарғона) шаҳрида қизил аскарлар томонидан отиб ташланди,² ҳукумат раиси Мустафо Чўқоевнинг ўзи аввал Фарғонадан Оренбург орқали Боку ва Тифлисга, сўнгра эса Туркияга жўнаб кетишга мажбур бўлган эди. Бу орада Туркистон ўлкаси ХКС Туркистон мухториятининг бутун раҳбарларини қонундан ташқари, деб эълон қилди ва уларга тегишли мол-мулк мусодара қилинди.

Лекин орадан кўп ўтмай, Туркистон мухторияти ҳукуматининг халқ маорифи вазири, Намангандаги «Шўрои Исломия» ташкилотининг раҳбари Носирхон Тўра Камолхонтўраев, ҳукумат хазиначиси Саидносир Миржалилов, Туркистон Миллат Мажлиси аъзоларидан Олимхон Тўра Шокирхонтўраев, Обиджон Умаров ва Тошкент муфтиси Садриддин Шарифхўжаев кабилар истиқлолчилар билан алоқа ўрнатишди. Улар Фарғона водийсидаги аҳоли орасида ва кўрбошилардан Шермуҳаммадбек, Раҳмонқул, Парпи йигитлари ичида бўлиб, мужоҳидларни совет ҳокимиятига қарши курашга сафарбар қилишда муҳим роль ўйнайдилар³.

Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамоларидан бири Носирхон Тўра Саид Камолхон Тўра ўғли эди. Носирхон Тўра (1871-1938) Наманган шаҳрида мударрис оиласида туғилади. У отасининг мадрасаси ва Бухоро шаҳрида таҳсил олади. Носирхон Тўра Наманганда бош мударрис бўлгач, бутун Фарғона водийсида унинг шуҳрати тарқалади.

Туркиялик тадқиқотчи М.Х.Эрктуркнинг ёзишича, Носирхон Тўра чет мамлакатларга бориб, Бағдод, Дехли, Ҳижоз ва Кобул шаҳарларида ҳам таҳсил кўрди ва улардаги

¹ Мустафо Чўқай ўғли. Истиқлол жаллодлари (1917 йил хотиралари). Тошкент, 1992, 49-бет.

² Қаранг: Война в песках. Материалы по истории гражданской войне к XII тому. М, 1935, с.201.

³ Бу ҳақда қаранг: Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-рўйхат, 201-нш, 2-варақ.

хаёт жараёнларини, ислом асосларини янада чуқурроқ ўрганиб, 1912 йилда Туркистонга қайтди. Чет мамлакатларда яшаган вақтида мамлакатнинг тараққиёти учун унда туганмас қизиқишлар бошланди. Айниқса, унга Қоҳира ва Техрондаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт, Ҳижоздаги тараққийпарвар оқимлар кўпроқ таъсир этган эди. Шунингдек, у Туркиядаги ёш турклар ҳаракатини яқиндан кузатиб борган эди¹.

Носирхон Тўра - Намангандаги «Шўрои Исломия» ташкилотининг раҳбари эди. У 1917 йил Наманган шаҳар Думасига сайланди. Фарғонадаги жадидчилик ҳаракатининг бошлиқларидан бири Ашурали Зоҳирийнинг маълумот беришича, агар Носирхон Тўра Туркистон мусулмонларининг фавқулодда IV курултойини чақириш устида жон куйдирмаганда эди, балким бу курултой чақирилмай қолиши мумкин эди. Носирхон Тўра мухторият ҳукуматининг маориф вазири сифатида мамлакатда маориф ва маданий-оқартирув ишларига асос солди ҳамда бу йўлда миллий зиёлиларнинг фаоллигини кучайтира бошлади. Афсуски, унинг ҳаракати кўпга чўзилмади.

Мухторият большевиклар томонидан қонга белангач, бир йил давомида яширин ҳаёт кечирди. У махфий равишда Омон Пахлавон, Мухитдинбек, Жонибек қози ва Раҳмонкул кўрбоши каби миллий мужодала қўмондонларига маслаҳатлар берар ва уларнинг ҳаракатларини марказлаштириш ташвишида бўлар эди. Носирхон Тўра тез орада Фарғона водийсидаги истиқлолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамоларидан бири сифатида мужоҳидлар ўртасида танилди. ОГПУ маълумотида ёзилишича, Носирхон Тўра «Миллий иттиҳод» ташкилотининг Наманган филиалига аъзо бўлиб, бу ташкилотнинг ячейкасини Косонсой шаҳрида ташкил қилади. Шермуҳаммадбек Носирхон Тўрани ўзига пир деб эълон қилган ва ушбу марказдан доимо Фарғонадаги совет қўшинларининг аҳволи тўғрисида маълумотлар олиб турган.

Лекин Носирхон Тўранинг бу фаолияти фақат 1919

¹ Эрктурк М.Х. Сайид Носирхон Тўра // Турон тарихи. Илмий тўплам. №3.Т.,1994, 21-б.

Йил охиригача давом этади. Большевиклар уни камоққа оладилар ва у 1924 йилда камоқдан қайтиб келади. Орадан кўп ўтмай, Носирхон Тўра Советларга қарши фаолияти учун яна камоққа олинади ва Туркистондан бадарға қилинади. У Оренбургда сургунликда беш йил яшайди ва ўзининг кўрган-биланларини «Оренбург мактублари» эсдалигида баён қилади. Носирхон Тўра 1929 йил бошида сургундан қайтиб, Ўзбекистон, Қирғизистон, Қозоғистоннинг кўплаб шаҳарларида бўлади. Боймирза Хайитнинг ёзишича, 1929 йилнинг охирида қайтадан истиклолчилик гуруҳларини тузишга урингани ва мавжуд тузумга қарши курашгани учун совет ҳокимияти томонидан ҳибсга олинди. Носирхон Тўра 1938 йил 3 сентябрда камоқда жон берди. Миллат фидойиси, Туркистон озодлиги ва мустақиллиги учун толмас курашчи, жадид мунаввари ва муборизи - Носирхон Тўра Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллигига эришишидан роппа-роса 53 йил олдин тоталитар тузум қурбони бўлган эди.

Носирхон Тўра фаолиятига баҳо бериб, хориждаги ватандошимиз Шаҳобиддин Яссавий куйидагиларни ёзган эди: «Мужоҳид олим ва нуфузли бир кўмондон, Кўкон мухторият давлатининг узвларидан эди».¹

Туркистон Миллат Мажлисининг бошқа бир аъзоси, муфтий Садриддин афанди ҳам Фарғона водийсидаги кўрбошилар ўртасида жуда катта гоъвий ташвиқот ишларини олиб борди. Унинг тўлиқ исм-шарифи Садриддин Махсум Шарифхўжа кози ўғли, асли тошкентлик ўзбеклардан, у Туркистон Миллий Бирлиги уюшмасининг Тошкент Комитети раиси ҳисобланган. Уюшманинг қарорига кўра, Фарғона кўрбошилари орасига юборилган Садриддинхон Махсум Ашт туманидаги Раҳмонкул гуруҳининг сиёсий раҳнамоси сифатида истиклолчилар ўртасида мустақилликка ишонч руҳини кўтарди, кўрбошиларни Туркистондаги мавжуд аҳвол билан таништиради.² Мусулмонларни «кофирларга қарши муқаддас жиҳодга чорла-

¹ Шаҳобиддин Яссавий. Туркистон аччиқ ҳақиқатлари (араб имлосида ўзбек тилида) Истанбул, 1984.

² Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-рўйхат, 209-иш, 2-варақнинг орқаси.

ган»¹ Садриддинхон, кейинчалик Афғонистонга муҳожир бўлиб жўнаб кетади. Муҳожирликда Афғонистон садр аъзами Сардор Муҳаммад Ҳошим амрига кўра, у Қандаҳорга сургун қилинган ва СССРнинг буйруғига кўра, маҳаллий ноиб Маҳмуд Ой Қорали буйруғи билан 30- йилларнинг ўртасида қатл қилинган.

Туркистон республикаси ва Бухоро халқ жумҳуриятидаги жадидларнинг бир қисми бу пайтда совет ташкилотларида фаолият кўрсатишса-да, миллий мустақиллик тўғрисидаги ўз ғояларидан воз кечишмаган эди.

«Тошкент жадидларининг отаси» ҳисобланган Мунавварқори Абдурашидхон ўгли кейинчалик ўзининг хотираларида ёзишча, 1917 йил августнинг охирида, унинг уйида Туркиядан келган Усмонбек ва Ҳайдар Афанди иштирокида «Иттиҳоди тараққийпарвар» (кейинчалик «Иттиҳоди тараққий») ташкилоти тузилади. Тошкентдаги Осипов исёнидан (1919 йил январь) кейин ушбу ташкилот тарқатилиб, унинг аъзолари «Бирлик» уюшмасини ташкил қилишади. Туркиядан келган Мустафо Субҳий бошчилигидаги бу жамият 2-3 йил яшайди, холос.² Бироқ, ушбу қисқа фурсатда ушбу жамият аъзолари Фарғона муҳождлари билан маҳфий равишда алоқа боғлашга ҳаракат қилишган. Баъзи маълумотларга қараганда, Мунаввар Қори, Миёнбузрук Солиҳов, Ашурали Зоҳирий Фарғонада бўлиб, кўрбошиларнинг қурултойида қатнашишади.

Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракатини ғоявий жиҳатдан бирлаштиришда машҳур қирғиз ватанпарвари, Туркистон МИКнинг собиқ аъзоси, асли етти-сувлик Т.Рискуловнинг ҳамюрти ва маслақдоши бўлган Тўракул Жонузоқов муҳим роль ўйнади.

Боқуда, 1920 йил 1-8 сентябрда бўлиб ўтган Шарк халқлари қурултойининг иштирокчиси Т.Жонузоқов ушбу анжумандан сўнг, туркистонлик 40 та мусулмон делегатларининг ўзаро кенгашида ҳам қатнашди. Қурултойда қабул қилинган қарорлар Туркистон халқларининг кейинги

¹ Россия давлат ҳарбий архиви (РДХА), 278-фонд, 4-рўйхат, 531-иш, 66-варак.

² Мунавварқори. Хотираларим. // Турон тарихи. Илмий тўплам. №1, Т, 1992, 17-20-бетлар.

тақдирида муҳим роль ўйнади. Боқудаги ушбу қурултойда Турор Рисқулов, Мунавварқори, Чўлпон, Салимхон Тиллахонов, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Обиджон Маҳмудов, Тўракул Жонузоков, Зайниддин Қори Насридинов, Ҳожи Сафо Жўрабеков каби туркистонлик миллат фидойилари қатнашдилар. Қурултой ишида Туркиядан келган Анвар Пошо (уни Москвадан шахсан Лениннинг ўзи юборган эди) ҳам иштирок этади ва маъруза тайёрлайди (қурултойда Анвар Пошо маърузаси ўқиб берилади). Қурултой фаолиятига раҳбарлик қилган Коминтерн раиси К.Е.Зиновьев бўлса, Бошқирдистон миллий ҳукуматининг собиқ раиси, машҳур жаҳид мунаввари ва муборизи Аҳмад Закий Валидийга бу анжуманга қатнашиш учун руҳсат бермайди.

Т.Норбўтабеков Қурултойда сермазмун нутқ сўзлади. У совет ҳокимиятининг мустамлакачилик сиёсатини ўз нутқида қуйидагича фош қилди: «Биз озодлик, тенглик ва биродарлик шиорлари фақат қоғозда эмас, балки ҳаётда ҳам амалга ошишини талаб қиламиз... Мусулмон дунёсининг бошқа қисмларида Туркистонда бўлган ҳодисалар қайтарилмаслиги учун мен ўзимизнинг ҳокимиятни оғоҳлантириб қўймоқчиман. Биз уч йил ичида олиб борган сиёсатни, ундаги хатоликларни биламиз ва шундай деймиз: «Ўз ичларингиздаги аксилинқилобчиларни йўқ қилинг, миллий келишмовчилик уруғини сочаётган келгинди унсурларни йўқ қилинг, коммунизм ниқоби остида ишлаётган замонавий мустамлакачиларни йўқ қилинг»¹.

Боқудаги қурултой ва кенгашда туркистонлик вакиллар, уларнинг аксарияти собиқ жаҳидлар эди, «совет ҳокимияти фаолиятдан норози» эканликларини Т.Норбўтабеков сингари ошқора баён қилдилар. Улар «Туркистондаги совет ҳокимиятига қарши тарғибот» ишларини авж олдиришга ва «Октябрь инқилобининг уч йиллиги кунда умумхалқ кўзғолони кўтаришга» чақирдилар.² Бахтга қарши, уларнинг бу режаси тўлиқ амалга ошмади.

¹ I съезд народов Востока. Боку, 1-8 сентября 1920 г. Стенографический отчет. Петроград, 1920. С.87-89.

² РДХА, 278-фонд, 4-рўйхат, 94-иш, 5-варақ - 6-варақнинг орқаси.

Кейинчалик Валидийнинг Туркистондаги энг яқин ёрдамчисига айланган Т.Жонузоков 1920 йил кузида Фарғона водийси кўрбошилари орасига жўнаб кетди. 1920 йил 15 декабрда Шохимардондаги Парпи кўрбошининг қароргоҳида бўлган кенгашда С.Тўхтабеков билан бирга Тошкентдан келган 4 киши иштирок этди. Султонбек Тўхтабеков Туркистон МИК аъзоси бўлиб, у 1919 йил Андижон уезди ревкомининг бошлиғи бўлган. Большевикларнинг мустамлакачилик сиёсати ва қизил аскарларнинг босқинчиликларини ўз кўзи билан кўрган С.Тўхтабеков, 1920 йил октябрда Охунжон кўрбоши билан бирга (Охунжон сал олдин советларга таслим бўлган эди) истиклолчилар томонига ўтган эди.¹ Тошкентдан келган 4 кишининг биринчиси, архив ҳужжатида келтирилишича, «қорақирғиз Тўракул; иккинчиси, Бошқирдистонлик вакил Элдорхон Мутин; учинчиси, Уфа татарларининг вакили, у ҳақда махфий ҳужжатда «жуда билимдон» деб таърифланган; тўртинчиси, ёш қирғиз эди².

Фарғонадаги қизил армия кўшинлари кўмондонлиги номига юборилган 1920 йил 17 декабрдаги «мутлақо махфий» маълумотда айтилишича, ушбу кенгашда Тўракул Жонузоков Фарғона водийсидаги кўрбошиларни большевикларга қарши янада фаолроқ кураш олиб боришга чақирди. У Парпи кўрбоши билан бўлган шахсий мулоқотларида Т.Рискулов тез орада Москвадан келишини (бу пайтда Т.Рискулов Туркистондан Москвага чақириб олинган эди), улар Шермухаммадбекдан кўра, кўпроқ Парпи кўрбошига таянишларини маълум қилди.³ Т.Жонузоков кейинчалик Шермухаммадбек қароргоҳида (1920 йил охирида) ва Андижон уездидаги Исроил кўрбоши йигитлари орасида ҳам (1921 йил июнда) бўлиб, советларга қарши фаол кураш олиб боришга ундади⁴.

Туркистон Миллий Бирлигининг 1921 йил сентябрь

¹ Бу ҳақда қаранг: Ўзбекистон МДА, 17-фонд, 1-рўйхат, 701-иш, 28-варақ.

² Қаранг: РДХА, 278-фонд, 4-рўйхат, 14-иш, 6-варақ.

³ Фарғона ВДА, 435-фонд, 1-рўйхат, 61-иш, 25-варақ.

⁴ РХДА, 278-фонд, 4-рўйхат, 493-иш, 6-варақ.

ойида Самарқанд шахрида бўлган олтинчи конгрессидан кейин, яна Фарғона водийсидаги кўрбошилар орасига жўнаган Тўракул Жонузоқов (тахаллуси Канаев), истиклолчилик ҳаракатига «ғоявий тус бера олди, кизил армия жангчилари ва маҳаллий» аҳоли ўртасида мурожаат йўли билан кучайтирилган ташвиқот олиб бориб, бор кучи билан босмачилар (истиклолчилар - Қ.Р.) сафига рус офицерларини ҳамкорлик учун жалб эта билди». У Фарғонадаги истиклолчиларнинг етакчи мафкурачиларидан бири ҳам эди. Хусусан, Исроил кўрбошига катта ҳажмдаги ташкилий ишларни йўлга қўйишда катта ёрдам берган Тўракул Жонузоқ ўғли «1921 йилнинг охиридаги тўқнашувларнинг бирида ҳалок бўлди»¹.

Хорижий мамлакатларда нашр қилинган Закий Валидий ва Боймирза Ҳайитнинг айрим китобларида ҳамда ҳозир республикамиз матбуотида чиққан баъзи мақолаларда ёзилишича, 1920 йилнинг кузидаёқ, бир гуруҳ собиқ ёш бухоролик жаидлар Файзулла Хўжаев бошчилигида Бухоро шахрида «Миллий иттиҳод» ташкилотини тузган эдилар. Бу ташкилот ярим яширин ҳолатда иш олиб борган. 1920 йил декабрь ойида, Бухоро шахрида Закий Валидийнинг келиши билан ташкилот ўз фаолиятини кенгайтирди, унинг аъзолари Бухоро жумҳурияти доирасидан чиқиб, бугун Туркистон тупроғи бўйича ҳаракат қилдилар. Ташкилотнинг асосий мақсади Бухоро жумҳурияти ва умуман, Туркистонни «советлаштириш - руслаштириш» таъсиридан сақлаб қолиш, чин маънодаги мустақиллик ва истиклолга эришиш эди. Бунинг учун курашнинг ошқора ва яширин усулларидан фойдаланиш кўзда тутилди. Ташкилотда Ф.Хўжаев, Отаулла Хўжаев, Фитрат, Муинжон Аминов, Мукомил Бурхонов, Ибод Хўжаев ва бошқалар фаол иш юритганлар.²

¹ Краткий очерк возникновения и развития босмачества в Фергане по данным к 1-му марта 1922 г. М., 1922. С.24-25.

² 1922 йил Тошкентда Акмал Икромов бошчилигида махфий иш олиб борувчи «Миллий истиклол» фирқаси тузилди. «Миллий истиклол» ва «Миллий иттиҳод» фирқаларини биргаликда яширин равишда истиклолчиларни қўллаб-қувватлашди, бу фирқалар истиклолчилик ҳаракатининг кейинги ривожланишида муҳим ўрин тутди. Демак, истиклолчилик ҳаракати ўша 1919-1922 йиллардаёқ миллий истиклол ғоялари билан маълум даражада қуролланган эди.

Туркистонда ўша даврдаги сиёсий курашнинг марказида турган сиймолардан бири, ҳозиргина исми зикр этиб ўтилган Аҳмад Закий Валидий Тўғон (1890-1970) эди. Валидий 1920 йил декабрдан то 1921 йил ноябригача Бухоро шаҳрида яшаб, Туркистон, Бухоро ва Хоразмдаги истиқлолчилик ҳаракатини ягона марказга уюштириш учун катта ишларни қилди. У Бухоро ҳукуматининг раҳбарлари Ф.Хўжаев, Усмон Хўжаев, Абдулқодир Мухиддинов билан ўз режаларини маслаҳатлашади. Закий Валидий кейинчалик ўзининг машҳур «Хотиралар» китобида эслашича, Туркиядан келган Анвар Пошо (1881-1922) ва Ф.Хўжаев, Валидий ўртасида 1921 йил октябрь-ноябрь ойларида Бухоро шаҳрида қизгин суҳбат-мунозаралар бўлган.¹ Бу мунозараларнинг асосий мавзуи бутун Туркистон минтақасида бўлгани сингари, Бухоро жумҳуриятида ҳам авж олиб бораётган истиқлолчилик ҳаракатига («босмачилик»ка) нисбатан ўтказиладиган сиёсий йўлни аниқлаш эди. Шуниси характерлики, туркий халқларнинг бу уч буюк сиймоси Туркистон озодлиги ва бирлиги учун курашнинг уч кутбида туриб, бир-бирларидан фарқ қиладиган вазиятда ва алоҳида шароитларда фаолият олиб боришларига тўғри келди. Уларнинг ҳаёт шами ҳам дунёнинг турли манзилларида турлича тарзда сўнди. Лекин бу катта уқлик фаолиятини ягона нуқтага бирлаштириб турган ғоя, бу - ота юрт ТУРКИСТОН МУСТАҚИЛЛИГИ ғояси эди.

Закий Валидий Бухорода яшар экан, жадидчилик ғоялари билан суғорилган сиёсий партиялар ташкил қилиш, уларнинг дастури ва режасини тузиш билан астойдил шуғулланди. Валидий томонидан 1921 йилда «Эрк» партиясининг 9 банддан иборат ва жадид тараққийпарварлари партиясининг 19 бандлик дастурлари ишлаб чиқилди. Дастурдаги фикрларнинг аксарияти бутунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Валидийнинг ёзишича, жадид тараққийпарварлари партиясининг дастурида куйидаги фикрлар устувор эди:

¹ Аҳмад Закий Валидий Тўғон. Бўлингани бўри ер. Туркистон халқларининг миллий мустақиллик учун кураши тарихидан хотиралар. Бошқирд тилидан Ш.Турдиев таржимаси. Тошкент, «Адолат», 1997. 125-134-бетлар.

1. Ўз миллий маданиятига эга бўлиб, мустақил миллат сифатида яшаш - ҳаётнинг асоси бўлмоғи керак. Бу эса барча миллатларнинг орзусидир. Мақсадимиз Туркистонни мустақил қилиб, миллий ҳукумат тузишдан иборат. Миллат тил, дин, маданият, адабиёт, урф-одатлар бирлигига асосланади.

2. Озод Туркистонда давлат тузилиши ва идораси жумҳурият шаклида бўлиб, ҳокимият асосини демократия йўли билан сайланган Миллат мажлиси ёки вилоят ва шаҳарларда вилоят ҳамда шаҳар мажлислари (земство) ташкил қилади.

3. Марказий ҳукумат аъзолари Миллат мажлисининг розилиги билан Жумҳурият раиси (Президент) томонидан, вилоятлардаги бошлиқлар эса марказий ҳукумат тарафидан тайинланажак. Вилоят ва шаҳар идора мажлисларининг раислари шу мажлисининг ўзида сайланиб қўйилажак. Миллат мажлиси, Жумҳурият раиси, вилоят мажлисларини сайлаш тартиби мустақил Туркистоннинг биринчи курултойи томонидан белгиланажак.

4. Туркистонда турк бўлмаган озчилик ҳам маданий ҳуқуқлардан фойдаланажак. Туркий халқлар Туркистон маданиятини кучли равишда яшнатиш учун яқдиллик билан фаоллик кўрсатишлари керак.

5. Туркистон миллий ҳукумати Туркистон миллий аскарига таянажак: ҳарбий хизмат мажбурий.

7. Мамлакатда виждон эркинлиги тўла таъминланажак. Диний ибодат ва урф-одатларни эркин равишда бошқариш йўли билан таъминланажак. Мамлакатда бошқа дин миссионерларининг иш олиб боришларига рухсат берилмайди.

8. Матбуот ва нашриёт хуррияти ҳамда шахс эркинлиги давлатнинг асосий қонунлари тарафидан таъмин этилажак.

10. Ер масаласида ер ости ва ер усти бойликлари, ўрмонлари, ҳавзалари давлат мулкига ўтиши негиз ҳисобланади. Ер деҳқонларга (қишлоқ деҳқонларига) хусусий мулк қилиб берилажак.

12. Туркистоннинг озодлиги иқтисодий мустақиллик асосидагина амалга оширилуру. Шунинг учун Туркистон бошқа қўшни давлатлар билан иқтисодий муносабатлар-

нинг замонавий тузилиши асосида оёққа туриб, тобора ривожланиб боришини таъмин қилишга ҳаракат қилинажак.

18. Туркистонда энг аввало хунар мактаблари йўлга қўйилажак. Оврупюга ўқувчилар юборишга аҳамият берилажак...»¹

Бухорода 1921 йил 2-5 августда бўлган Миллий Бирлик конгрессида (бу Москва конгрессидан кейинги 5 - конгресс эди) Закий Валидий раислигида «Ўрта Осиё Миллий Мусулмон Жамиятлари Федерацияси» (кейинчалик Туркистон миллий бирлиги номи билан машҳур бўлган) уюшма тузилади. Миллий бирликнинг программаси Валидий раҳбарлигида ҳали 1921 йилнинг бошларидаёқ ишлаб чиқилган эди.

Туркистон Миллий Бирлигининг олтинчи ва еттинчи конгресслари Самарқанд ва Тошкент шаҳарларида, 1921 ва 1922 йилларнинг сентябрь ойида чақирилади. Самарқанддаги конгрессда жамиятнинг 24 банддан иборат Устави ва Туркистон байроғи қабул қилинади. 1921 йил 6 сентябрда қабул қилинган Туркистоннинг Миллий байроғи бинафша рангда бўлиб, унинг асоси қилиб X асрдаги салжукий ва қорахонийлар давридаги байроқ танланган эди. Алвон рангдаги бу миллий байроққа Махмуд Қошғарий китобида тасвирлаб берилган байроқ асос қилиб олиниб, уни Темур ва темурийлар замонида ёзилган қўлёзма асарларидаги миниатюраларга суяниб яратишган эди. Байроқни тайёрлаш ишида Закий Валидий билан бирга Мунавварқори ва Тўракул Жонузоқ ўғли иштирок этишди.

Самарқанд конгресси Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракатини ғоявий жиҳатдан жипслашувига анча хизмат қилди. Фарғонадаги кўрбошилар ҳузурида бир йилча бўлган Т.Жонузоқов ўз фаолияти ҳақида конгрессда ахборот берди. Анжуманда бутун Туркистондаги кўрбоши гуруҳлари билан алоқа ўрнатиш ва ҳар бир кўрбошининг ҳузурига сиёсий маслаҳатчилар юбориш тўғрисида қарор қабул қилинди. Масалан, Самарқанд вилоятининг бош кўрбошиси, найманлардан бўлган Очилбой ёнига ўзбек

¹ Тўғон. Хопиралар... 111-113-бетлар.

зиёлиларидан Қори Комил исмли бир обрўли киши жўнатилди. Валидийнинг эътироф қилишича, бу конгресс Туркистонда тўпланган конгрессларнинг энг муваффақиятлиси бўлди ва хурсандчилик вазиятида ўтди¹.

Валидий Фарғона мужоҳидлари билан алоқани мустақкамлаш учун 1920 йилдаёқ, Шермухаммадбек хузурига Бошқирдистон ҳукуматининг Элдорхон Мутин деган зиёли кишисини жўнатган эди. Элдорхон бекнинг қўшинида ҳарбий ишлардан сабоқ берди, ўрни келганда қўрбошиларга рус тилини ўргатди. «Элдорхонни менинг олдимга юбориб, жуда яхши қилган эдингиз. Ҳозир Қобулда учратиш насиб қилди», деб Шермухаммадбек билдирган миннатдорчиликни кейинчалик Валидий ўзининг хотираларида эслайди.

Бундан ташқари, Валидий Шермухаммадбек олдиға яна Хорис Игликовни, Раҳмонкул хузурига Мустафо Шоҳкулини юборади. Фарғонадаги Ўзган тоғларига - қирғизларнинг бош мужоҳиди Парпибек хузурига эса, 1921 йил октябрда бошқирд Минҳож чолни махсус мактуб билан юборди. Бу мактубда Валидий Парпибекка Қашғар томонга кетишни маслаҳат беради. Туркияда кейинчалик Валидий Парпи ҳожи билан учрашади. Парпи ҳожи Туркияға Хўтан, Тибет, Ҳиндистон йўли билан борганди. «Кечган умри акли бир қаҳрамон тўғрисида дoston бўларлик даражада мазмундор», - деб таъкидлайди у ҳақда Валидий.

Валидийнинг шахсан ўзи Бухоро, Самарқанд ва Хоразмда ҳаракат қилаётган бир қатор қўрбошиларнинг қароргоҳида бўлади, уларни умумий душманга қарши аёвсиз кураш олиб боришга чақиради, ўзаро тотувликка ундайди. Валидий шароит мажбур қилганда қизил аскарлар билан жангга киради, ўз қўли билан бир нечта босқинчини ўлдиради. Валидий Самарқанд вилоятида ҳаракат қилаётган Баҳромбек, Очилбек ва Қоракулбек ҳақида куйидаги фикрларни ёзган эди:

«Очилбек Самарқанднинг кунчиқар томонидаги бир қишлоқдан. Найман уруғидан. Йирик гавдали, жуда меҳрмухаббатли киши... Очилбек найман ўзбекларининг

¹ Тўғон. Хотиралар... 121-123-бетлар.

Қўшгамғали деган жойида туғилиб ўсган, ўттиз саккиз ёшида, ниҳоятда жасур, ахлоқ-одобли, меҳр-оқибатли, аввалдан ўйлаб иш юритадиган, ҳалол бир инсон. Россия ва дунё сиёсати тўғрисидаги газеталарни ўқиб, фикр қилади. Даврон Очил деган ғайратли, ишнинг кўзини биладиган укаси ҳам ёнида эди»¹.

«Баҳромбек Самарқанд ёнидаги Деҳнов қишлоғидан, тожиклашган мўғул-бахрин уруғидан. Русчани ўқиб-ёзадиган даражада яхши биледи. Очилбек билан бирга Бухоро амирининг амакиси Саид Ақром Тўра ёнида ғузорда бир мунча вақт хизмат этган. Иккови ҳам гуруҳларини жамиятнинг буйруғи билан ташкил қилдилар... Баҳромбекка Самарқанд ёнидаги Пастқишлоқдан Ҳамроқулбек исмли бир киши ёрдамчи бўлди. У ҳам Очилбек сингари ориятли, қаҳрамон, ўқимишли, Самарқанд жадиidlарининг муаллимларидан бири Шокирийнинг ўқувчисидир... Баҳром ёнида Самарқанд зиёлиларидан Ҳамроқулбек, Абдулҳамид, Қори Муҳаммад ва озарбайжон Озодбек бўлди. Баҳромбек тожиклар ўртасида шуҳрат қозонди... Баҳромбек сиёсатнинг моҳиятини тушунган одам эди»².

Кейинчалик, Туркистон тарихининг теран тадқиқотчисига айланган Валидийнинг гувоҳлик беришича, Самарқанд ва Фарғона ўртасидаги Ўратепа атрофидаги тоғлар Холбўтабек деган бир кўрбошининг кўлида бўлди. Унинг беш юзга яқин йигити бор эди. Ҳақиқий ботир, рус босқинчиларига қарши бўлган бир ватанпарвар бўлган. Йигитлари ва яқинлари уни жуда яхши кўришарди. Ёнида Мустафоқул деган жуда ақлли, тадбиркор, истиқболни кўриб иш қиладиган, дунё аҳволини тушунадиган ёрдамчиси бўлиб, у молиявий ишлар билан шуғулланарди, ўзбекларнинг юз уруғидан эди.

Валидий ўз хотираларида истиқлолчилар ва уларнинг раҳбарлари «элни таловчи, босқинчи» эмасликларини, балки ўз Ватанига содиқ, фидойи, дунё аҳволдан воқиф кишилар»³ эканликларини биргина Самарқанд вилояти кўрбошилари мисолида яққол кўрсатади.

¹ Тўғон. Хотиралар... 138-150-бетлар.

² Тўғон. Хотиралар... 138, 150-151-бетлар.

³ Тўғон. Хотиралар... 138, 150-151-бетлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, истиқлолчилик ҳаракатига ғоявий раҳбарлик қилиш борасида жадидлар билан ислом уламочилари ўртасида ўзаро рақобат мавжуд эди. Истиқлолчиларнинг йўлбошчиларига дастлабки пайтларда жадид мунавварларининг («Шўрои Исломия», «Иттиҳод ва тараққий», «Миллий иттиҳод», «Миллий истиқлол» аъзоларининг) таъсири кучли бўлган бўлса, кураш жараёнида устунлик уломочилар қўлига ўтди. Буни мужоҳид раҳбарларининг «жиҳод ва ғазот» ҳақидаги шиорларидан ҳам билиб олса бўлади. Натижада, миллий озодлик ҳаракатининг характери айрим мутаассиб руҳонийларнинг амаллари оқибатида кўпинча, фақат ислом ғоялари билан чекланиб қолди. Шуниси таассуфланарлики, эшон ва қозиларнинг катта қисми кейинчалик советлар хизматига ўтишди. Истиқлолчилик ҳаракатининг бош мақсади - БУТУН ТУРКИСТОННИНГ МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛИ ВА МУСТАҚИЛЛИГИ ғояси ўзгармаган бўлса-да, кураш жараёнида бундай ҳолатларнинг намоён бўлиши ҳаракатнинг янада кенгайишига тўсқинлик қилди.

Хайриятки, юртимиз истиқлолга эришди. Мустамлакачилик кишанлари парчалаб ташланди. Дунё узра Ўзбекистон номи ва ўзбекнинг овози мағрур янграй бошлади. Бугунги мустақиллик кунларида, Ўзбекистон истиқлоли ҳақида фахр билан сўзлар эканмиз, байрам кунларида республикамиз шаҳар ва қишлоқларидаги бош майдонларни тўлдирган бахтиёр чеҳраларга боқар эканмиз, бу кунларга етказганлиги учун яратганининг ўзига имон келтирамиз. Аллоҳга шукрки, турмушимизда иқтисодий жиҳатдан бир оз етишмовчиликлар бўлса-да, юртимиз тинч, чегараларимизда осойишталик. Меҳнатсевар халқимиз тиним билмай ишламоқда. У яратувчилик ва бунёдкорлик меҳнати билан мустақиллигимизнинг иқтисодий асосларини мустаҳкамламоқда.

20-30 йиллардаги ҳукмрон “мафкура” ва жаҳид адабиёти

1956 йилда шахсга сиғиниш фош қилинган, катагон қилинган кўпгина одамлар оқланди. Улар қаторида атоқли адиб Абдулла Қодирий ҳам бор эди. Орадан кўп вақт ўтмай, унинг «Ўтган кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари қайта нашр қилинди. Кейин одатдагидек, романларга тақризлар битилди, адиб тўғрисида мақолалар эълон қилинди, китоблар ёзилди, диссертациялар ҳимоя қилинди. Ишлар бир маромда кетаётганида бир масала кўндаланг бўлди-ю, унинг атрофида кизгин баҳс кўзгалди - Абдулла Қодирий романлари қайси ижодий метод асосида ёзилган? Уларни социалистик реализм методига мансуб деб бўладими? Савол қалтис эди - чунки «Йўқ» деб жавоб берса, яқиндагина оқланиб, душманлик белгиларидан халос бўлиб келаётган адибни тўлақонли совет ёзувчилари қаторига киритиб бўлмай қоларди. «Ҳа» деб жавоб берса, романларида социалистик реализм белгиларини топиш амри маҳол. Ўшанда айрим адабиётшунослар тузукроқ далил-исботсиз Абдулла Қодирий асарларини социалистик реализм намунаси деб эълон қилдилар-да, шу билан баҳсга чек қўйилди. Чек қўйилди-ю, лекин барибир масала ҳал бўлмай қолаверди. Бу албатта, зўрма-зўраки ҳукм эди - ўшандан кейин биронта адабиётшунос бу муаммони қайта кўзгагани йўқ.

Аслида эса, тузукроқ ўйлаб кўрилса, «Ўтган кунлар» ҳам, «Меҳробдан чаён» ҳам, ва ҳатто «Обид кетмон» ҳам жаҳид адабиётига мансуб асарлар деган хулосага келиш мумкин эди. Аммо шўро замонида бундай хулосага келинса ҳам уни ошқора айтиб бўлмас эди, ошқора айтган одам балога қоларди, чунки бундай хулоса ҳукмрон мафкура ақидаларига мутлақо зид бўларди, бинобарин, унинг яшашга ҳақи йўқ эди.

Маълумки, шўролар замонида ҳамма нарсага коммунистик кўз билан қараларди. Ижтимоий фанлар ҳам шу

мафкура чилдирмасига ўйнашга мажбур эдилар - бу соҳадаги тадқиқотлар ҳолислик ва ҳаққонийликдан маҳрум бўлиб, ҳукмрон «мафкура» пролетар манфаатидан келиб чиқиб яратган схемаларни тасдиқлашга хизмат қилмоғи лозим эди.

Жадидлар масаласида ҳам ана шундай ғайри илмий ва ўта субъектив концепция мавжуд эди. Унга кўра, жадидлар миллий буржуазия манфаатларига хизмат қилган реакцион оқим бўлган. Инкилобдан кейин улар уч гуруҳга бўлиниб кетган. Большевикларнинг марказий органи бўлмиш, «Коммунист» журналида (1928 йил, 10-сон) «Октябрь ҳам жадидлар» деган мақола эълон қилинган. М.Ғиёсов бу гуруҳларни қуйидагича белгилайди: 1) тугал аксил ҳаракатчилик лагерида қолувчилар; 2) Эски мақсадларидан қайтиб, фирқа ва шўроларга кириб ишлаб кетувчи сўллар; 3) бетараф қолувчилар - буларнинг кўплари эски жадид муаллимлари бўлиб, булар шўролар ҳукуматининг мустаҳкамланганини кўрган сари унга яқинлашадилар».

Бу таснифдан кўриниб турибдики, шўро ҳокимияти йилларида, айниқса, 20- йилларда маориф ва маданият соҳасида жадидлар фаолият кўрсатишда давом этганлар. Аммо бу гал ҳам ўзларининг ақидаларига содиқ қолганлар. Большевиклар айрим жадидларнинг шўролар томонига ўтганини оғизда тан олсалар-да, амалда уларнинг ҳаммасига ашаддий душман сифатида муносабатда бўлганлар. Натижада, 20- йилларнинг бошидан оқ уларни кескин қоралай бошлаганлар. «Синфий кураш» ҳадисини олган большевиклар уларга қарши «даҳанаки» жанг билан чекланмаган, 20- йилларнинг ўрталаридан жадидларга қарши репрессив тадбирларни қўллашга киришганлар. Бу кураш 30-йилларда ҳам шиддат билан давом этди ва 40- йилларга келиб жадидларнинг деярли ҳаммасини жисмонан маҳв этиш билан якунланди. Аммо бундан кейин ҳам жадидлар ҳақида бирон илиқ гап айтиш имкони бўлмади. Аксинча, авваллари бирда-ярим мақолаларда жадидларнинг маърифатпарварлик соҳасида жиндай ижобий роль ўйнагани ҳақида ўқиш мумкин эди. 60- йиллардан кейин эса, улар фақат қора бўёқларда тилга олинди. Шундай қилиб, ҳукмрон мафкура ўзбек совет адабиётининг пайдо бўлиши ва

ривожланиши тўғрисидаги концепцияни ишлаб чиқди. Бу концепцияга кўра, янги адабиёт октябрь инқилоби билан бирга тутилган; у биринчи қадамлариданоқ «Яша шўро» деб ҳайқирган, большевикларнинг ҳамма ишини кўллаб-қувватлаган, коммунизм ишига сидқидилдан хизмат қилган. Бу адабиёт, табиийки, мафкуравий соғлом бўлган, ҳар қандай ёт мафкураларга қарши курашган ва шакл-шубҳасиз биринчи қадамлариданоқ социалистик реализм адабиёти сифатида кўринган. Албатта, бундай адабиёт сафида жадидларга ҳам, жадидчилик ғояларига ҳам ўрин йўқ эди.

Афсуски, биз - ўзбек адабиётшунослари кўп йиллар мобайнида шундай «ҳақиқат»га ишониб яшадик, ишондикгина эмас, уни фаол тарғиб қилиб, халқни ҳам шунга ишонтиришга уриндик. Холбуки, ҳақиқий аҳвол бутунлай бошқача эди. Аслини олганда, «совет адабиёти» деб аталмиш адабиёт октябрь тўнтаришининг эртасигаёқ, дастлабки ойлардаёқ бирдан пайдо бўлиб қолган эмас - бунинг учун ҳаётда реал асос ёхуд бирор ишончли замин йўқ эди. Тўғри, айрим тадқиқотчилар Ўзбекистонда 1905 йилдан кейинроқ инқилобий адабиёт шакллана бошлаганини таъкидлашади, бироқ бу фикрнинг исботи учун келтирилдиган фактлар моҳият эътибори билан жадид адабиётининг намуналаридир. Аслини олганда эса ўзбек совет адабиёти 20- йилларнинг ўрталаридагина - Ғайратий, Ғафур Ғулом, Ойбек, Боту, Миртемир, Шоқир Сулаймон каби ижодкорларнинг майдонга чиқиши билан боғлиқ тарзда шакллана бошлаган. Тўғри, ундан аввал Октябрни қутлаган, шўроларни мактаган айрим шеърлар, маршлар, ғазаллар ёхуд бошқа жанрлардаги айрим асарлар бўлган. Бироқ улар бадиий савияси ғоятда ночор бўлиши билан бирга, сон жиҳатидан ҳам кам бўлган. Шунинг учун улар бирлашиб, яхлит бир адабиётни ташкил этадиган қувватга эга бўлган эмас.

Амалда эса, 20- йилларда жадид адабиёти яхлит адабиёт сифатида фаолият кўрсатган. Қолаверса, бу адабиёт ўзининг аср бошидан 20 йиллик ривожланиш тажрибасига таянган ҳолда тараққиётнинг янги босқичига кўтарилган, ҳам шаклан, ҳам мазмунан баркамоллик касб этган ва

миллатнинг маънавий ҳаётида жуда чуқур из қолдирган. Бинобарин, кейинчалик, яъни 30-йилларда айрим «марксист» адабиётшуносларнинг «жадидлар бирор салмоққа эга бўлган адабиётларни ярата олмай, тарих соҳасидан ғойиб бўлдилар» деган даъволари ҳам мутлақо асоссиз бўлиб чиқади. Қуйироқда буни биз конкрет далиллар билан исботлашга ҳаракат қиламиз.

Ҳозир эса, шуни таъкидлаш жоизки, октябрь тўнтарышидан кейинги кунларданок Мунавварқори Абдурашидхонов, Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Авлоний, Ҳамза Ҳакимзода, Садриддин Айний, Сидқий Ажзий, Сидқий Хондайликӣ, Тавалло ва бошқа кўплаб атоқли жадидлар Октябр инқилобига қандай муносабатда эканларидан қатъий назар, маданият ва маориф соҳасида самарали фаолиятларини давом эттирганлар. 20- йилларнинг биринчи ярмида улар ўнлаб янги мактаблар очадилар, бу мактаблар учун турли-туман қўлланмалар ва дарсликлар яратадилар, нашриётлар ташкил этадилар, газета ва журналлар нашр этадилар, театр санъатини ривожлантириш борасида жонбозлик кўрсатадилар, турли-туман маърифий-маданий тўғарақлар уюштирадилар. Албатта, зиёлиларнинг бундай фаоллиги мутлақо большевикларнинг рағбатига сазовор бўлган эмас, аксинча, улар жадидларнинг ҳар бир қадами синчиклаб кузатишган, тўғарақлар ва жамиятлар ишини таъкиб остига олишган, нашр ишлари устидан қаттиқ назорат ўрнатилган. Абдурауф Фитрат «Чигатой гурунги»нинг айрим мажлислари қуролли қизил гвардиячиларнинг назорати остида ўтганини ёзади. Ёхуд Заки Валидий хотираларида, 20- йилларнинг бошида зиёлилар устидан қаттиқ назорат ўрнатилгани важдан Бухорода Чўлпон билан учраша олмаганини эслайди. Аммо бундай таъкиб ва тазйиқлар жидидларни фаолиятдан тўхтата олмайди - улар матонат билан ишларини давом эттириб, 20- йиллардаёқ маориф ва маданият соҳасида анча салмоқли ютуқларга эришганлар.

Энди бевосита жадид адабиётига ўтадиган бўлсак, унинг кўзга яққол ташланадиган биринчи хусусияти шундаки, у инқилобдан кейин бирданига кўп жанрли адабиёт

тарзида ривожлана бошлади - жадид ёзувчилари шеърятда ҳам, драматургияда ҳам, прозада ҳам, публицистикада ҳам бирдай муваффақият билан қалам тебратдилар. Мана, масалан, публицистикани олайлик. Айтиш керакки, публицистика, умуман, ўзбек адабиёти учун батамом янги жанр бўлиб, унинг илк намуналари ўзбек матбуотида 1900 йилдан кейингина пайдо бўлган эди. Лекин бу соҳадаги тажрибаларнинг гоят камбағаллигига қарамай, янги ўзбек публицистикаси 20- йилларнинг бошида ўз ривожининг энг юксак чўққиларига кўтарилди. Бу даврда публицистиканинг ўсиши, биринчи навбатда, Абдурауф Фитрат ва Абдулҳамид Сулаймон номлари билан боғлиқ. Улар вақтли матбуотда ўнлаб мақолалар эълон қилдилар ва уларда бениҳоя ўтқир эҳтирос билан, сўнмас бир жўшқинлик билан миллат ҳаётининг энг муҳим масалаларини кўтариб чиқдилар. Бу масала, албатта, биринчи навбатда миллий озодлик масаласи эди. Фитрат мақолаларида халқнинг миллий онгини уйғотишни истайди, унга ўзлигини танитмоқни орзу қилади. Шу ниятда, у бевосита миллатта мурожаат қилади, унинг ўтмиши буюклиги ҳақида гапиради ва бу миллий қадриятлардан ифтихор қилиш лозимлигини уқтиради. Буларнинг бари 18-19 йилларда ёзилганини, яъни ҳали Кўкон жароҳатлари эскирмай туриб, унинг фожиалари хира тортмай ёзилганини ҳисобга олсак, уларнинг қиммати янада ошади.

Жадид публицистикасининг ривожини яна шу факт билан тасдиқлаш мумкинки, инқилобдан аввал унда кўтарилган масалалар фақат миллатнинг ички ҳаёти билангина чегараланиб қолганди, энди эса тематика кенгайди, мазмун чуқурлашади, муаллифлар дадиллик билан халқаро сиёсий ҳаёт ходисаларига мурожаат қила бошлайдилар. Бироқ, бунда ҳам улар ўзларининг бош мақсадларини унутмадилар - йирик давлатларнинг шовинистик сиёсатларини фош қилиб, мустамлакачиликни кескин рад қилиш йўлидан борадилар. Бу жиҳатдан, яна Фитрат фаолияти диққатта сазовор. У бу йилларда - «Инглиз ўйинлари» («Хуррият», 1918й. 64-сон), «Инглиз ва Туркистон» («Хуррият», 1918й. 32-сон), «Афғонистон ишлари» («Ишгирокиюн», 1919й. 30-апрель), «Афғон ва инглиз сулҳи» («Ишгирокиюн», 1919й.

13-сентябрь), «Шарқ сиёсати» («Ишгирокиюн», 1919й. 25-26-сентябрь) каби мақолаларини эълон қилдики, уларда империалистик кучларнинг мустамлакачилик сиёсатларини кескин фош қилди. Масалан, «Шарқ сиёсати» мақоласида ёзади:

«Уларнинг тилаклари бизга маданият бериб, бизда маориф тарқатиш, бизни тараққий эттириш эмас, фоҳишахоналар, майхоналар очиб, бизнинг ахлоқимизни бузмок, бизнинг соғлиғимизни хароб этмок ва уруғимизни куритиб, бизни ишдан чиқармок ва қўлларига муҳтож қилиб қўймоқдир. Улар шарқ халқини бутун йўқ қилиб, Шарқни ўзларига моя қилмокчи эдурлар».

Бу парча ҳеч қандай изоҳга муҳтож эмас - унинг салмоғи ва теранлиги бугун ҳам яққол кўриниб турибди.

Чўлпон ҳам ўзининг 20- йиллардаги публицистикасида ички муаммолар ҳақида ёзиш билан бирга, халқаро долзарб сиёсий мавзуларда ҳам қалам тебратиб, мустамлакачилик сиёсатини фош қилишга катта ҳисса қўшди. Фақат унинг ўзига хослиги шунда эдики, у Фитратга ўхшаб умуман шарқ ҳақида эмас, балки муайян мамлакатлар, муайян халқларнинг кураши ҳақида ёзди, жумладан, унинг 20 - йиллардаги анча-мунча мақоласи бевосита турк халқининг миллий-озодлик ҳаракатига бағишланган. Чўлпон туркларнинг чет-эллик босқинчиларга қарши кураши ҳақида ёзар экан, унинг «истиклол эрларига» самимий муҳаббати ҳар бир сатрдан мана мен деб кўриниб туради.

Жадидларнинг ана шу ва шуларга ўхшаш яна бошқа ўнлаб публицистик асарлари ўша кезларда ўзбек халқининг миллий онгини уйғотишда катта роль ўйнади ва унинг қалбида миллий ифтихор туйғуларини жўш олдириди.

20- йиллар бошидаги жадид публицистикасининг муҳим жиҳатларидан бири шундаки, у жадид адабиётининг мазмуни янгилашиб бораётганидан далолат беради. Масалан, аввалги даврларда асарлар мавзуининг торлиги сезиларди, кўп ҳолларда бевосита тасвир ўрнини дидактизм, қуруқ насиҳат эгалларди, айтилмокчи бўлган фикр-ни китобхоннинг оғзига чайнаб солиб қўйишга интилиш кучли эди. Энди бўлса, улар камаяди, бадиият кучаяди ва мазмундаги ҳаётийлик янги босқичга кўтарилади.

Бу хусусият нафақат публицистикада, айниқса, янги жадид шеърлятида ҳам якқол кўзга ташланади. Тўғри, 20-йилларда ҳам айрим шеърларда асрий уйқудан уйғонишга, янги тонг ҳавосидан тўйиб нафас олишга чакириқ мавжуд. Масалан, Садриддин Айний шеърларида биз шу ҳолни кўришимиз мумкин:

Баҳор келди, ётма тур,
Эшит, бу саслари надир!
Баҳор қўшлари ўқир
Баҳорнинг ҳаволари.

(«Меҳнатқашлар товуши», 1919 й. 22март)

Ёхуд шу 1919 йилда ёзилган «Турон марши» шеърлида шоирнинг анъанавий тарзда Туронни уйғотишга чорлаганини кўрамыз:

Уён! Турон эли, уён!
Тўлқинланди бутун жаҳон!
Бошқаланди бутун даврон,
Бошқа даврон, бошқа замон!
Ухлама, юр, сайра жаҳон!
Ётасанми, жоҳил нодон?

(«Меҳнатқашлар товуши», 1919 йил, 1 октябрь).

Шўро замонида баъзи бир адабиётшунослар бу шеърларни совет поэзиясининг намунаси сифатида талқин қилиб келдилар. Бироқ унинг мазмунидан кўриниб турибдики, унда шўровий белгилар эмас, жадидлар қарашларига яқин масалалар, яъни жаҳолат ва нодонликни рад этиш, асрий уйқудан уйғониб, «бошқа даврон, бошқа замон»да жавлон уришга чакириқ мавжуд.

Ҳамза Ҳакимзода шеърларида эса биз бошқача аҳволга дуч келамиз - энди шоир, аввалгидек, фақат маърифатга чакириш билан чекланмади, энди у қадимий Туркистоннинг сиёсий-ижтимоий аҳволини ўйлайди, мухторият ғояларини улуғлайди, масалан, Ҳамза «Туркистон мухториятига» деган шеърлида «ислом давлати»ни бир санжоқ остида бирлашишга чакиради, «араб, турк, қобил, ҳиндистон» каби халқлардан ташкил топган «ислом миллатини аҳилликка, иттифоқ бўлиб иш юритишга ундайди. Шоир наздида Туркистон мухторияти бу кўҳна ўлка учун янги истиқбол эшигини очади, шунинг учун у шеърнинг

накоратида «Кутлуғ бўлсин Туркистон мухторияти!!», дея хайқиради ва «янги муборак замон»ни ардоқлашга чорлайди:

Келди муборак бизга янги бир замон
Янги давр кечирманг энди фил омон,
Ёд этмаки исмимиз тарихи жаҳон.

Мухторият ғояларини тараннум этган бу шеър, «Улуғ Туркистон» газетасида 1918 йил 11 январ куни чоп этилган. Бинобарин, бу шеър Хамза Ҳакимзода ўзбек совет адабиётининг асосчиси бўлгани ҳақидаги фикрга бироз шубҳа билан қарашга имкон беради. У Октябрь инқилобининг эртасигаёқ бирдан «Яша Шўро» деб хайқирган эмас, балки ижодида жадидчилик майлларига содиқ қолган. (Қуйроқда бу фикримизни тасдиқлаш учун яна баъзи бир далиллар келтирамиз).

Янги шеърятда бадиий шакл соҳасида ҳам жиддий изланишлар давом этган. Унда анъанавий шакллар - ғазал, мурабба, мухаммаслардан кенг фойдаланилган бўлса-да, улар билан бир қаторда, бармоқ вазнидаги жанрларга ҳам кенг мурожаат қилинган. Айни чоғда, айрим шоирлар аруз имкониятларини кенгайтириш йўллари ҳам излаганлар. Бунда улар шеърга ярим мутоғиба оҳанглари ҳам олиб кирганлар. Бу ўринда шоир Таваллонинг бир тажрибаси диққатни жалб қилади. Тавалло - инқилобдан аввал маданий-маиший ҳаётни тубдан янгилаш тарафдори сифатида кўринган ва «Равнақ-ул-ислом» каби бақувват шеърый тўпламларнинг муаллифи тарзида танилган эди. Инқилобдан кейин у янги матбуот органларида хизмат қилди, лекин ижодининг моҳиятига кўра жадидлик мавқеини сақлаб қолди. У кўпроқ ҳажвий характердаги шеърлар битди, айрим шеърларида эса жуда зўр муваффақият билан янги тасвирий имкониятлар излади. Масалан, классик адабиётда ширу шакар деган жанр мавжуд. Бунда шеър бир вақтнинг ўзида икки тилда - кўпинча форсча ва ўзбекча ёзилади. Тавалло қўллаган янгилик шундаки, у бир ғазални ўзбек ва рус тилида ёзади. Бунинг қийинчилиги шундаки, рус тили ўзининг фонетик хусусиятларига кўра аруз қонунларига бўйсунмайдиган тиллардан. Аммо Тавалло бу қийинчиликнинг уддасидан чиқа олган. Таваллонинг «Вот

шеър» деб аталган ҳазил шеъри «Муштум» журналига мурожаат шаклида ёзилган бўлиб, шу журналнинг 1928 йил 3- сонида босилган:

«Муштум чироғим, сўйлачи: как ты поживаешь?

Ҳар кимни сўкиб сам себе душман наживаешь.

Текканга тегиб, тегмаса шугишъ, почему так?

Хуллас, жим ўтир, мунча всегда задеваешь.

Если попадет сенга биров мулла килурсан,

Ҳар қандай асов бўлсада узда надеваешь.

Бир кун чиқасан чёрний кийиб, эртага бошқа,

Откуда чопон ҳафтада надеваешь?

Ҳеч бир сожалеть этма, ёзиб тур нима кўрсанг,

Иначе бугун вақти ғаниматни теряешь.

Майли хорошо, разный қилиқларни ёзиб тур,

Бизлар биламиз, везде всюду биваешь.

Вот энди бугун ман ёзаман, сан смотри,

Сен дема мени «Мағзава» тездан забиваешь.

Албатта, бундай шеърлар адабиёт ривожининг катта йўлига унча даҳлдор бўлмаса-да, адабиёт ранглари турфа хил қилиши, жилोलарини кўпайтириш, жозибасини ошириш билан характерлидир.

Жадид поэзиясининг 20- йиллардаги равнақи, албатта, Абдулҳамид Сулаймон Чўлпон номи билан боғлиқдир. 20- йилларда у «Уйғониш», «Булоқлар», «Тонг сирлари» деган китобларини эълон қилди. Унинг кўпгина шеърлари «Ўзбек ёш шоирлари» тўпламида, «Адабий парчалар», «Гўзал ёзчиғлар» каби китобларда чоп этилди ва улар ўзбек шеърятининг гултожи бўлиб қолди. Лекин бу шеърлар совет руҳидан мутлақо узоқ эди, аксинча, жуда ошқора тарзда аксил шўровий оҳанглар билан суғорилган шеърлар эди. Чўлпоннинг 20 - йилларда яратган шеърлари инқилобдан аввалги жадид шеърятидан тубдан фарқ қилади. Бу шеърят курук насихатдан, яланғоч дидактикадан бутунлай узоқ, энди унда инсон ҳаётининг энг асосий муаммолари - ҳаёт-мамот масалалари кўтарилади. 20- йиллардаги шеърятнинг бош масаласи - инсон эрки, миллатнинг озодлиги масаласидир. Шоир эҳтиросли ёник қалб билан мустамлака кишанларига қарши бош кўтаради. Инсонни

тахқирловчи, оёқ остида кўрувчи «афандиларни» қоралайди. Унинг шеърларида жуда зўр ғурурга эга бўлган, камчилар ва кишанлар зулми остида иродасини, эрка ташналигини йўқотмаган инсоннинг қалби уриб туради. Шоир кишанлар билан дўстлашишга ва шунинг учун сустлашган юракка, мурожаат қилади, уни мағрур бўлишга, кишан киймасликка, бўйин эгмасликка чақиради, чунки шоир ҳар қандай инсонийликнинг бирламчи шарти деб эркинликни билади:

Бўйин эгма, кишан кийма!

Ки сен ҳам ҳур туғилгонсан.

Чўлпоннинг 20- йиллардаги шеърияти том маънода, озодлик кўшиқлари даражасига кўтарилди - бу кўшиқлар миллат қалбида миттираб ётган эркинлик чўғларини алангалангирди, миллат бўйининг анча ўсишига, қалди-қоматини ростлашига ёрдам берди. Шунинг учун ҳам шўролар ҳукумати бу шоирни кўраолмади, унинг атрофида мафкуравий ур-йиқитлар уюштириб, унинг овозини ўчиришга ҳаракат қилди. Шу тарзда, 20- йилларда Чўлпон яратган шеъриятни ҳеч иккиланмай, янги босқичдаги жадид шеърияти деб атаса бўлади.

20- йилларда жадид драматургияси ҳам жуда самарали тарзда дадил қадамлар билан ривожланди. Янги пайдо бўлган ўнлаб драматик асарлар миллий театрнинг мислсиз ривожини вужудга келтирди ва бу икки ҳолат бирлашиб, 20- йиллардаги маънавий ҳаётнинг узвий қисмига айланди.

20- йилларда жадид драматургиясининг энг фаол, энг атоқли намояндалари Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон ва Ҳамза Ҳакимзодалар бўлган эди.

Абдурауф Фитрат қиска муддат ичида «Темур соғонаси», «Абулфайзхон», «Чин севиш», «Ҳинд ихтилочилари», «Арслон», «Зоҳоки морон» каби фожеа ва драмалар яратди. Буларнинг ҳаммаси ўша йилларда ўзбек сахнасида муваффақият билан кўйилди. Табиийки, бу асарлар ҳам Фитратнинг публицистикаси каби, биринчи навбатда, аксил мустамлакачилик руҳи билан суғорилган эди. Фитрат ўтмишга мурожаат қилади, буюк соҳибқирон Амир Темур образини яратади, уни ўз юртининг фаровонлиги, мустақиллиги, яхлитлиги учун курашган, маданият ва маъна-

виятни юксалтиришга, адабиёт ва санъат ривожига катта аҳамият берган давлат арбоби сифатида кўрсатади.

20- йилларнинг бошидаёқ сахнага қўйилган «Чин севиш» драмасида ва кейинроқ яратилган, «Ҳинд ихтилолчилари» драмасида қўшни ҳинд халқининг тақдири тимсолида мустамлака сиёсатининг даҳшатини очади ва эрк учун, мустақиллик учун курашган одамларни том маънода идеал қаҳрамонлар тарзида кўрсатади. Фитратнинг бу асарлари айрим бадиий қусурлардан ҳоли бўлмаса-да, миллат тақдири учун қуйиб-ёниб ёзилган асарлар сифатида донг қозонди. Худди шу сифатлари учун бу асарларни шўро мафкураси қабул қилмади ва биринчи қадамлариданок уларни муттасил қоралаш билан шуғулланди.

Жадид драматургиясининг ривожига Чўлпон ҳам салмоқли ҳисса қўшди. Бу жиҳатдан, айниқса, унинг 20- йиллардаёқ сахнага қўйилган «Ёркиной» драмаси диққатга сазовор. Бунда ҳам Чўлпон ўзининг шу йиллардаги эътиқодидан келиб чиқади - у инсон ҳаётининг моҳияти ҳақида ўйлар экан, инсон учун энг ардоқли кадрият сифатида эрк ва адолатни тасдиқлайди. Драма қаҳрамони Пўлат вазирнинг қизи Ёркинойни севади, лекин зарур бўлса, адолат учун кураш йўлида у ҳузур-ҳаловатидан, фароғатдан, муҳаббатдан ҳам воз кечади. Ҳаётдаги адолатсизликка, зулмга қарши кураш, адолат, инсоф ва диёнатни тасдиқлаш Пўлат учун энг улуғ аъмол. Ёркиной драмаси сахнага қўйилган кезларда Туркистонда, Фарғона водийсида ва ўлкамизнинг яна бошқа кўпгина жойларида фукаролар уруши давом этмоқда эди ва бу жараёнда ҳар қадамда, ҳар сонияда юзлаб, минглаб зўровонликлар, адолатсизликлар, қатлиомлар содир бўлмоқда эди. Бошқача айтганда, зулм олови гуриллаб ёнмоқда эди. Шундай шароитда «Ёркиной» драмаси катта аҳамиятга эга бўлди.

20- йилларда Ҳамза ҳам жадидона руҳдаги драмалар яратди. Булар «Қаҳрамон Ўғиз», «Фарғона фожеалари», «Мухторият» каби асарларидир. Улар мазмунан шўро адабиётининг қолипларига тўғри келмайди, шунинг учун шўро адабиётшунослиги бу асарларга кам аҳамият берди, уларни ғоявий чалкашлиқда, ўтмишни идеаллаштиришда айблаб, шу билан таҳлилани мухтасар қилиб кетаверди.

Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди, негаки объектив таҳлил давом эттирилса, Ҳамзанинг совет адабиётининг асосчиси тарзидаги образига доғ тушиб қоларди.

Бу ўринда яна шуни таъкидлаш керакки, Ҳамзанинг «Тухматчилар жазоси», «Ким тўғри», «Майсаранинг иши», «Холисхон» каби машхур асарларини ҳам совет драматургиясининг эмас, жадид драматургиясининг намуналари деб қараган маъқул, чунки унда ҳам социалистик реализмни ташкил қилувчи бирон белгини кўрмаймиз - драматург ҳаёт ҳодисаларини холислик билан атрофлича тасвирлайди, зўрма-зўраки ва сунъий характерлар яратмайди, инсонни инсоний жозибадан маҳрум қилувчи синфий сифатларга ва характеристикаларга мурожаат қилмайди.

Кўринадикки, 20- йилларда жадид драматургияси кенг қўламда катта қадамлар билан ривож топди. Эндиги вазифа публицистика, шеърият каби унинг ҳам жамики хусусиятларини атрофлича тадқиқ қилишдир.

Энди жадид прозаси масаласини кўриб чиқайлик. 20- йилларда жадид прозаси ҳам жуда тез суръатлар билан ўсди ва жаҳон миқёсидаги етук проза даражасига кўтарилди. Юқорида эслатганимиздек, унинг ривожини адиб Абдулла Қодирийнинг номи билан боғлиқ. 1920 йилдан бошлаб у «Ўтган кунлар» романини эълон қила бошлади. 20- йиллар ўртасига келганда роман алоҳида китоб бўлиб чиқди. Кейин кўп ўтмай «Меҳробдан чаён» эълон қилинди. Бу икки роман ўзбекларнинг маданий ҳаётида жуда катта воқеа бўлди ва халқ маънавиятининг ривожига катта ҳисса қўшди. Савол туғилиши мумкин, нега сиз «Ўтган кунлар»ни совет адабиёти намуналарига қўшмаяпсиз? Умуман, асарларни жадид ёхуд совет адабиёти намуналарига ажратганда қандай меъёрга асосланаяпсиз? Асарларнинг қайси сифатларига таянмаяпсиз? Бу ўринда фақат, битта меъёр бор - совет адабиётига мансуб муаллиф воқеани акс эттиришда синфий нуқтаи назарга асосланади, у нимани тасвирламасин, ҳар гал, албатта, воқеаларни, одамларни «пролетар синфи»нинг манфаатларидан келиб чиқиб баҳолайди. Бунинг оқибатида тасвирда торлик пайдо бўлади, асарда фақат икки хил ранг - оқ ва қора устун бўлиб қолади, бошқа рангларнинг роли йўқолади, асарда инсоний жозоба су-

саяди, схематизм биринчи ўринга чиқа бошлайди. Жадид адабиётида эса ундай эмас. Бу адабиёт вакиллари қайси жанрда ижод қилишларидан қатъий назар, воқеаликка умумбашарий категориялар нуктаи назаридан ёндашади, бу эса маънавий ва бадиий жиҳатдан етук асарлар яратишга имкон беради. Шунинг учун ҳам китобхон «Ўтган кунлар»ни ўқир экан, Отабекнинг савдогар бўлганидан эмас, умумбашарий идеалларни ўзида мужассам этганидан завқ олади.

Энди юқорида айтилганлардан баъзи хулосалар чиқарайлик.

1. XX аср бошида майдонга келган жадид адабиёти ок-тябрь тўнтаришидан кейин ўз-ўзидан ғойиб бўлиб кетгани йўқ, аксинча, у янги тарихий шароитда таъқиб ва тазйикга қарамай ўсишда давом этди.

2. Жадид адабиёти 20- йилларда ўз ривожининг анча баркамол даражасига етди. Бу адабиёт - кўп жанрли, мазмунан янгиланган, умуминсоний хусусиятларни тараннум этувчи, эрк ва озодлик, адолат ва виждонийлик ғояларини олға сурувчи адабиёт бўлди. 20- йиллар сўнггида большевиклар амалга оширган мафкура соҳасидаги кескин кураш, пролетар адабиётининг гегемонлиги учун кураш, но-пролетар ёзувчиларга нисбатан қўлланган репрессив чоралар жадид адабиётининг бемалол ривожини учун ҳамма имкониятга барҳам берган эди. Шунинг учун 30- йилларда Абдулла Қодирийнинг «Меҳробдан чаён» ва Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидан бошқа жадид адабиёти намунаси деб кўрсатишга арзийдиган асар майдонга келмади.

3. 20- йиллардаги жадид адабиёти изсиз йўқ бўлиб кетмади. Масаланинг парадоксал томони шундаки, шўролар томонидан қораланган ва таъқиб қилинган жадид адабиёти 20- йилларнинг ўрталарида янги пайдо бўлаётган ўзбек совет адабиёти учун замин бўлиб хизмат қилди. Ғафур Ғулوم, Ойбек, Ғайратий, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон каби навқирон авлодга мансуб ёзувчилар жадидларни мафкура жиҳатидан ошкора ёқтирмасалар-да, улардан санъатнинг моҳиятини тушунишда, маҳорат сирларини эгаллашда кўп нарса ўргандилар.

Жадидларнинг мустамлака совет тузуми давридаги фаолияти ва тақдири (1917-1930 йй)

Маълумки, шўро тарихшунослиги жадидчилик ҳаракатининг қарийб ярим асрга яқин маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий, маънавий-мафкуравий, миллий озодлик ва истиқлол жабҳасида юритган кўп қиррали унумли фаолиятини нотўғри кўрсатиб келди. Шунингдек, у юқоридан, комфирқа марказий органлари томонидан белгилаб берилган кўрсатма асосида жадидчилик ҳаракатининг мазмун ва моҳиятини ҳар томонлама бузиб талқин қилди.

Аниқки, шўро ҳокимиятининг дастлабки ўн йиллиги ва ундан кейинги даврига бағишланган тарихий-оммабоп ва илмий-монографик китобларда жадидчиликнинг «моҳияти» қаттиқ танқид остига олинди. Лекин, унинг бу даврдаги ҳаракати тўғрисида ҳеч нима аниқроқ кўрсатилмади. Бу эса ўз-ўзидан шўро даврида жадидчилик ҳаракати бўлмаган, «улуғ октябр»дан сўнг у қаршилиқ кўрсатмасдан, тезгина инқирозга учради, деган сунъий фикрнинг қарор топишига олиб келди.

Биз ўз илмий тадқиқотимизнинг бир йўналишини мана шулар билан боғлиқ, ушбу икки масалага қаратдик: 1. Ҳақиқатан ҳам жадидчилик ўктябр тўнтаришидан кейинги ҳаракат сифатида ўз фаолиятини тўхтатганми? 2. Учиндан ҳам шўро тарихида таъкидланганидек, «савдо буржуазияси»нинг мафкураси бўлганми?

Муборак истиқлол туфайли архив ва кутубхоналарнинг махсус фондларида «махфий» ва «мутлақо махфий»ликда сақланиб келинган тарихий ҳужжат ва китобларнинг «юзи очилиши», бу масала ечимига яқиндан ёрдам бериши имконини яратди.

Илмий муомалага киритилган янги манбалар шуни билдирадики, жадидчилик умумхалқ ва умуммиллат, яъни умуминсоний манфаатни ҳамда тараққиётни ҳимоя қилган. Жадидчилик бир синфнинг эмас, аксинча, миллат ва Ва-

танни рус босқинидан озод қилувчи, халқлар тенглигини қарор топтирувчи ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, маънавий-мафкуравий куч сифатида тарих майдонига келди ва то 20-йилларнинг охиригача фаолият кўрсатди. Мана шунинг учун ҳам у ҳаракат сифатида коммунистик ҳаракатдан ҳар томонлама устун туради. У Туркистонда мустамлакачи рус коммунистлари сиртдан, сунъий равишда тикиштирган синфий курашга қарама-қарши бўлган миллий-озодлик ва истиқлол курашининг ғоявий мафкуравий асосини ташкил этди. Туркистондаги синфлар кураши ҳақида жадидчиликнинг маънавий отаси Мунавварқори Абдурашидхонов ўзининг шўро қамоқхонасида ёзган «Хотираларимдан» асарида шундай дейди: «Бизларнинг синфий дунёқарашимиз негизида синфларни инкор этиш ётади. Бизлар синфларни билмас эдик, агар йирик буржуазия деб ҳисобланаётган катта ер эгалари ва савдогарларнинг жуда озгина гуруҳи ҳисобга олинмаса, бизларнинг кўз ўнгимизда ҳамма тенг эди. Буржуазия тўғрисида гапирганда бизлар йирик савдогар ва катта ер эгаларинигина назарда тутар эдик. Бизлар шўро ҳукуматининг мана шуларга эмас, балки майда ва ўрта ҳол буржуазияга нисбатан олиб борган тадбирларига қарши бўлдик. Бинобарин, бизлар асосан майда буржуазия манфаатларини ҳимоя қилдик: мана шундан бизларнинг ўктябр инқилобидан кейин мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ролимиз, шўро ҳукумати, йўқсил диктатурасига қарши олиб борган курашимиз тушунарли бўлса керак. Бизларнинг мустақиллик ҳақидаги шиоримиз, аввал буржуа демократик Туркистонни, ундан сўнг эса, қайта чегараланишдан кейин Ўзбекистонни ташкил этиш, ҳокимиятни майда ва ўрта буржуазия қўлига бериш тўғрисидаги ҳаракатимиз ана шундан келиб чиқади»¹.

Бу сатрларни Мунавварқори шўро ГПУси томонидан «миллий буржуазия» мафкурачиси ва шўро ҳукуматининг душмани» сифатида қамоққа олинган, ўз тақдири аён бўлиб турган бир пайтда - 1930 йил июнда ёзди. 1917 йил

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларимдан (қўлёзма муаллифда сақланалди). Биз ушбу мақолани ёзишда асосан шу қўлёзмага суяндик. - Х.С.

октябрь тўнгаридан сўнг мустабид коммунистик босқин ва мустамлакага қарши халқимиз олиб борган миллий озодлик ва мустақиллик курашининг бошида жадидлар турди. Улар бу пайтда асосий қаршилик ва муҳолифат куч сифатида ўзларини намоён этди. Бироқ, шўро-коммунистик ҳокимияти ўзини мустаҳкамлаб олиши биланок, унинг мустабидлашуви кучайиши билан жадидларда ажралиш юз берди. Аниқроғи, комфирқа улардаги бирликни парчалашга муваффақ бўлди. Уларнинг бир қисми «босмачилик уруши»га қўшилиб, Ватан озодлиги учун курашди ва шаҳид ўтди. Иккинчи қисми эса коммунистик таъқиб ва қатағонликдан қочди, хорижга кетиб, бегона мамлакатларда бошпана топишга мажбур бўлди. Учинчи қисми комфирқа сафига ва шўро ҳукумати таркибига кириб, миллат ва Ватан манфаатини ҳимоя қилишга бел боғлайди, истиқлол учун расман ошкора ва махфий ташкилот ҳамда фирқаларга уюшиб, икки томонлама фаолият юритади. Туркистон мухторияти қонга ботирилиши билан «Шўрои исломия» ва унинг бошқа шаҳарлардаги тармоқлари ҳам тугатилди. Жадидчиликда кўзга кўринган зиёлилар ҳар хил баҳоналар, масалан, «миллий оғма-Шўроичилик»да айбланиб, ишдан олинадилар ва таъқиб остига олиниб, бадарға қилинадилар. Бу бир томондан, иккинчи томондан эса, комфирқа ҳукумат раҳбарларини миллийлаштириш сиёсатини ҳам кўтариш билан икки юзламачилик қилади. Бу сиёсат моҳиятини сезган жадидларнинг катта бир собитқадам гуруҳи Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлигида уюшиб, коммунистик босқин ва зулмга қарши мустақиллик учун уч томонлама иш олиб боришга мажбур бўлади.

1. Миллий истиқлол учун кўтарилган «Босмачилик уруши»га ғоявий ташкилий раҳбарлик қилиш ва унинг сафида бевосита қатнашиш;

2. Махфий уюшган фаолият юритиш;

3. Шўро ҳукумати ва комфирқанинг мустамлакачилик сиёсатини демократик асосда ошкора танқид қилиш.

Булардан охирги икки фаолиятни амалга ошириш учун жадидлар қўидагилардан кенг фойдаландилар:

1. Мусулмон фирқа ташкилотлари фаолиятини жонлантириш;

2. Ҳар хил фирқа ва бошқа ташкилотларнинг қурул-тойларидан кенг фойдаланиш;

3. Махфий жадид ташкилотларини ташкил этиш ва уларнинг фаолиятини юксалтириш.

Тошкент жадидларида махфий иш олиб бориш учун «гап»ларга йиғилиб туриш тажрибаси инқилобдан олдин-роқ шаклланган эди. Шу сабабдан, шўро ҳукумати ва большевикларга ишонмасдан, ўлкада юз бераётган вазиятни муҳокама қилиб туриш мақсадида, 1917 йил августда жадидларнинг бир гуруҳи Тошкентда «Иттиҳоди тараққий» («Тараққий парвар уюшмаси»)га бирлашади. Бу ташкилот Туркия муҳожирлари ёрдамида тузилиб, унга Усмонбек раислик қилса-да, Мунавварқорининг мавқеи катта аҳамиятга эга эди.

Мунавварқорининг ёзишича, уюшманинг дастури дастлаб турк тилида Усмонбек билан Ҳайдар афанди томонидан ёзилган. Уни Мунавварқорининг ўзи ўзбекчага айлантирган. «Иттиҳоди тараққий» нинг асосий мақсади сиёсий характерга эга бўлган. У шўро ҳукуматига муҳолифатликда иш олиб бориб, унинг мустамлакачилик сиёсатини танқид қилган, ёшларни сиёсий фаоллаштириш, турк муҳожирларига ёрдам бериш, мактаб ишларини ислоҳ қилиш билан машғул бўлган.

Мунавварқорининг ёзишича, ташкилот аъзоларининг «сони 50га етмаса-да, уларнинг обрўси жуда юқори даражада» бўлган.¹ Уюшма ташқи мамлакатлар демократик ҳаракатларидан ёрдам сўраб, Туркияга икки марта махсус делегация юборади, лекин иккаласи ҳам муваффақиятсиз бўлди. Биринчиси, Садирхон ва Саидносир Миржалиловдан иборат бўлиб, 1918 йилда Истамбулга етиб борган пайтда Ёш туркиячилар ҳукумати мағлубиятга учраб, қочиб кетган эди. Шунинг учун ҳам делегация белгиланган кишиларга учраша олмай орқага қайтади. Иккинчи делегация 1919 йилда юборилди. Унинг таркибига Тошкентдан Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ва Саидносир Миржалилов, Самарқанддан Маҳмудхўжа Бехбудий, Мардонкул ва Муҳаммадкул кирган эди. Бу делегациянинг яширин

¹ Турон тарихи. Тўшлам. Т. 1992, 18 бет.

миссияси ва Туркистондан чиқиб кетишидан ЧК ходимлари хабардор бўлиб қолган. Шунинг учун У.Асадуллахўжаев Москвада, С.Миржалилов Тифлисте яширинишга мажбур бўлди. М.Бехбудий ва унинг шериклари эса Шахрисабзда ушлаб олиниб, Қаршида Бухоро амирининг одамлари томонидан қатл этилади. Мунавварқори ГПУ терговига берган баёнотида бу уюшмани 1919 йилда тарқалиб кетди, деб кўрсатади. Аслида эса, ГПУни чалғитиш мақсадида, «Иттиҳоди тараққий» тарқатилди деб эълон қилиниб, расмий равишда ошкора «Бирлик» ташкилоти ташкил этилади. У икки-уч йилча фаолият юритиб, тарқаб кетади. «Иттиҳоди тараққий» эса 1920 йилда «Миллий Иттиҳод» («Иттиҳоди миллий») деб қайта ташкил этилади.

Маҳмудхўжа Бехбудий вафотидан кейин Мунавварқори жадидчилик ҳаракатининг, айниқса, унинг махфий фаолиятининг бирдан бир йирик раҳбарига айланди. Уша пайтлардаги катта йиғилиш ва кўча намоёнлиқларида унинг номи улуғланиб «Яшасин Мунавварқори!», «Яшасин халқ!» деб ашула айтилди.¹ «Миллий иттиҳод» беш йил, кенг миқёсда фаолият юритди. У ҳам «Иттиҳоди тараққий» каби Туркистоннинг миллий бирлиги, комфирқа сиёсатини фош қилиш, кишиларга истиклол ғоясини сингдириш учун курашди.

Шуни айтиш керакки, «Иттиҳоди миллий» кенг миқёсда ташкил этилган бўлиб, бошқа шаҳар ва вилоятларда ҳам унинг бўлимлари бор эди. Масалан, Самарқандда М.Бехбудий, туркманлар орасида Хонявмудский, қозоклар орасида «Алаш» газетасининг муҳаррири иш олиб боради. Низомга кўра, ташкилотнинг Тошкентда Марказий кўмитаси, вилоятларда вилоят кўмиталари, шаҳарларда бўлимлари ва ҳатто, баъзи қишлоқларда бўлимчалари ҳам бўлганлиги ҳақида маълумотлар бор. Уларнинг ҳар бирида раис, раҳбар ва хазинабондан иборат бошқарув органлари бўлган. Марказий раҳбар органлари махфийлик асосида тузилган, тармоқ маркази ва ташкилот аъзолари фақат раҳбар орқали иш олиб борган, раис ва хазина-

¹ Уша жойда, 16 бет.

бонни ҳеч ким танимаган. Куйи тармоқлар ҳам худди шундай тузилган эди.

Ташкилотнинг маблағи, унинг аъзоларидан олинаниган бадал эвазига ташкил этилган. Аъзолик бадали ҳар бир кишининг моддий аҳволига қараб, 100 сўмдан 250 сўмгача қилиб белгиланган. Шу нарса ҳам маълумки, Мунавварқори Бухорода шўро ҳокимияти ўрнатилганидан сўнг, у ерга ёрдам баҳонасида сургун қилинади. Шунда, ҳукумат раҳбари Ф.Хўжаев унга М.Фрунзе Москвага олиб кетган чоракам икки асрлик, Амир Олимхон ҳазинасидан қолган бойлиқдан 200та тилло берган. Бунга эса у «Иттиҳоди миллий» ҳазинасига топширган.

1925 йилда Мунавварқори ташаббуси билан «Миллий иттиҳод» («Иттиҳоди миллий») «Миллий истиқлол» деган ном билан қайта ташкил этилди. Бунга мустамакла Ўзбекистон «шўро социалистик республикаси»нинг ташкил топиши ҳамда Туркистоннинг парчаланиб ташланиши, шунингдек, бевосита Туркистон бирлиги учун кураш ўта мушкул бўлиб қолганлиги сабаб бўлди. Ўзбекистон жадидлари энди ўз олдига мустақил Ўзбекистон учун кураш вазифасини қўяди. Лекин бу билан бирга улар умумтуркий олам бирлиги ғояси, Туркистон - қадимий она макон, умуммаданият ва кадриятлар ўчоғи эканлигини инкор этмайди. Маълумки, «Иттиҳоди тараққий» ва «Миллий иттиҳод» мустақил Туркистон учун курашган эди. «Миллий Иттиҳод»нинг ташкилий тизими, кураш усуллари сақланиб қолинган ҳамда Мунавварқорининг кўрсатмаси билан «Миллий истиқлол» маркази ва унинг вилоят ҳамда бошқа тармоқлари раҳбарлари ёшлар билан алмаштирилади. «Миллий истиқлол»нинг «учлик» Марказий бошқаруви Мунавварқорининг энг ишонган шогирдлари Азиз Лазиззода, Салимхон Тиллахонов ва Ғофиржон Мусахоновдан иборат бўлди.

Азиз Лазиззода 1926 йил Ўрта Осиё Давлат университетининг Шарқ факультетини мустақил тайёрланиб, икки йилда тугатган ёш замонавий зиёлилардан эди. Шу йилнинг охирида у Москвадаги коммунистик университетга ўқитувчи қилиб юборилди ва аудиторияга маъруза ўқиш учун кирган биринчи кунлик қамоққа олиниб,

уч йилга Қалмық деган жойга сургун қилинди.¹ Ташкилотнинг Наманган, Андижон, Самарқанддаги бўлимлари раҳбарлари ҳам ёшлар билан ўзгартирилди. Лекин ҳамма жойда ҳам раҳбарликни зимдан «кекса жадидлар»нинг ўзлари олиб боради. Бутун республикадаги махфий фаолиятни эса, Мунавварқори Тошкентдан туриб бошқарди. Унинг ҳақида терговга берган жавобида Салимхон Тиллахонов шундай деб ёзади: «Бизнинг ташкилотимизнинг («Миллий истиқлол»нинг-С.Х.) дастури йўқ эди. Унинг дастури ҳам, раҳбари ва илҳомчиси ҳам Мунавварқорининг ўзи бўлган»².

Азиз Лазиззода ҳам ўз устозининг сиёсий фаолияти ҳақида қуйидагини ёзиб қолдирган: «У ташкилотнинг яққая ягона раҳбари, теран ақлик мафкурачиси, илҳомлантирувчи стратег, уста дипломант ва бошқа шу каби жуда ижобий киши ҳисобланади. Унинг ақл-заковати ҳар доим ҳиссиётдан устун бўлган. Шунинг учун ҳам у ўз ҳаракатида камданкам хатоликка йўл қўяди. Агар Мунавварқори ташкилотга раҳбар бўлмаганида, у бу қадар муваффақиятларга эришмас эди».³ «Миллий истиқлол» ва ундан олдинги ташкилотларнинг йиғилишлари унинг аъзолари хонадонларида «гап» базми, ҳар хил меҳмондорчилик кўринишида ўтказилди. Ташкилот фаолларидан бири Фатхиддин Махсум Исматуллаевнинг гувоҳлик беришича, шундай «гап»лардан бири Мунавварқорининг боғида ўтказилган. Унда Мунавварқори «Миллий истиқлол»нинг ҳамма уездларда беш кишилик раёсат (раис, котиб, ҳазинабон, икки аъзо)дан иборат бўлимлари тuzилганлиги ҳақида ахборот берган. Шу билан бирга, у эски ташкилотнинг дастури ҳозирги шароитга тўғри келмаслиги

¹ Жазо муддатини ўтаб бўлгач, Азиз Лазиззодага ўша ернинг ўзида яшаб қолишга рухсат этилади. Етти йилдан сўнг у Тошкентга келади. 1949 йилда яна қамоққа олиниб, Сибирнинг Красноярск ўлкасига доимий яшаш учун сургун қилинади. Орадан беш йил ўтгач, 1954 йилда унга ўз Ватанига қайтишга рухсат берилди. - Х.С.

² СССР Халқ комиссарлари қошидаги махсус Давлат сиёсий Бошқармасининг Ўрта Осиё (Тошкент)даги ваколатли вакиллиги архиви. 11 33391 иш, 3-ж., 15-а.

³ Ўша жойда, 706-бет.

ва янги ташкилотга ГПУни чалғитиш мақсадида, кўпрок ёшларни жалб қилиш зарурлигини айтган ва ўз сўзининг якунида шундай деган: «Ҳозир мактабларда миллий руҳ қолмади. Бу масалада ҳеч қандай иш қилинмаяпти. Агар аҳвол шундай давом этаверса ўзбекларда миллий руҳ йўқолиб кетади. Ўзбекистон руслар оёғи остида қолади»¹.

«Миллий истиклол» ўта махфийликда иш юритди. Унга аъзоларни қабул қилиш тартиби жуда жиддий, бутунлай махфий ва ихтиёрлик, Ватан олдидаги ўз бурч ва масъулиятини тўла ҳис этиш асосида ўтказилади. Бунинг учун, аввало, «Миллий истиклол»га кирувчига унинг бир аъсоситавсия бериши шарт бўлган. Шундан сўнг, у маълум синов муддатини ўтагач, қатъий тартиб-қоида асосида уч кишининг гувоҳлигида ташкилотга қабул қилинган. Қизиги ҳам, ҳайратланарлик томони ҳам шундаки, аъзо бўлаётган киши тавсия берган кишидан бошқасини кўрмайди, аммо уларнинг борлигини сезиб туради, кимлигини билмайди ва шу ҳолда қасамёд ичади.

Бу тўғрида «Миллий истиклол» Маркази раҳбарларидан бири Салимхон Тиллахоновнинг ушбу ёзувлари диққатга сазовордир: «Мен белгиланган муддатда, кечкурун Илҳом Исломовни Ғофиржон Мусахоновнинг уйига олиб бордим. Бизнинг келганимизни билиб, дарвозани унинг ўзи очди-да, ўзини тезда четга олди. Биз қоронғи меҳмонхона орқали ичкари хонага кирдик. Парда орқасида турган Асадулла Ҳожихонов қасамёд сўзини такрорлаб эслатди. У шундан иборат эди: “Мен шу дақиқадан бошлаб «Миллий истиклол» ташкилотига кираман. Унинг барча буйруқларини ҳеч қандай эътирозсиз бажараман, унинг олдидаги мақсадни рўёбга чиқиши учун керак бўлса жонимни, бутун молу дунёмни қурбон қилишга тайёрман. Унинг сирларини ҳеч қачон, ҳеч кимга ошкор қилмайман, бунинг учун виждон ва иймону эътиқодим билан худои Карим олдида қасам ичаман. Шундан сўнг И.Исломов бу қасамёдни бир кўлини Қуръони Карим, иккинчи кўлини «маузер» тўшпончаси устига қўйиб қайта такрорлади»².

¹ Ўша жойда. 706-бет

² Ўша жойда. 3-ж, 1-в.

Мана шу муқаддас қасамёд билан рус коммунистик босқинига қарши кураш масъулиятини ўз бўйнига олган юзлаб истиқлолчиларнинг аксарияти, буюк мақсад - Ватан мустақиллиги йўлида жуда ҳам оғир бир пайтда, катта жасорат билан курашиб, тарихда ўчмас из қолдирди. Бу эса, чоракам бир аср мобайнида ҳукмрон бўлган коммунистларга хос мақтанчоқликни, яъни шўро ҳукуматини Туркистон халқлари биринчи кундан бошлаб қўллаб-қувватлади, комфирқа эса уларни озодликка олиб чиқди, деган ёлғонни фош қилиб турибди. Халқимиз шўро ҳукумати ва коммунистик якка ҳукмронликка қарши кучлар нисбати тенг бўлмаса-да, 20- йилларда ошқора ва махфий ҳолда жуда каттиқ кураш олиб борди. Бу ўринда «Иттиҳоди тараққий», «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол» ташкилотларига уюшган истиқлолчи жадиждларнинг беминнат ва жасоратли хизмати беҳад катта бўлди. «Иттиҳоди тараққий», «Иттиҳоди миллий» ва «Миллий истиқлол» аслида бир ташкилот бўлган, зарурият нуктаи назаридан, давр талабига кўра ўз номини ўзгартириб, бир мақсад - мустақиллик учун курашган. Бу мақсадга эришиш учун жадиждлар қўйидаги реал тарихий омилларни ҳисобга олиб, катта ишонч билан ҳаракат қилган:

1. Шўро ҳокимияти ва коммунистик ҳукмронлик Россия босқини ва мустамлакачилигининг янги кўриниши эканлиги. Шунингдек, социалистик ғоя, социализм қурилиши эса, қуруқ хомхаёл бўлганлиги. Унинг тарғиботчилари эса мутаассиб - фанатик кишилар эканлиги. Шўро ҳокимияти ва коммунистик якка ҳукмронлик ўз-ўзидан (ичидан) муқаррар равишда инқирозга юз тутиши.

2. Шўро ҳокимиятига қарши кўтарилган миллий-озодлик уруши («босмачилик») ғалаба қозонишига ишонч.

3. Жаҳон ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг асоси-эволюцион йўл ва демократик инқилоб эканлиги. Бир гуруҳ коммунистлар раҳбарлик қилган «Йўқсил инқилоби» (босқини, давлат тўнтариши) асосида бунёд бўлган шўро ҳокимиятининг хорижий (капиталистик) мамлакатлар билан тўқнашуви (уруш) ва рақобатда муқаррар равишда ҳалок бўлиши.

Мунавварқори шундай деб ёзади: «Бизлар... шўро

хокимиятининг Оврупо буржуазияси билан тўқнашувида муқаррар равишда ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар унинг йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёр-гарлик кўришга, шўро ҳокимияти ҳалокати юз берганида ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор қилдик... Шу ерда, менимча, Убайдулла Хўжаев (Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев) баёнотини мисол тариқасида келтириш ортиқчалик қилмайди, у шўро ҳокимияти ўзининг биринчи ўн йиллигига бормасданок, албатта, Оврупо буржуазияси билан тўқнашувда ҳалок бўлади, агар биринчи ўн йилликда у ҳарбий тўқнашувга дучор бўлмаса, аҳвол анча кийинлашади, деб айтган эди»¹.

Мана шунинг учун ҳам жадидлар «Босмачилик уруши»ни ягона қўмондонликка бўйсундиришга ва унга ғоявий ташкилий раҳбарлик қилишни ўз қўлларига олишга ҳаракат қилди. Уларнинг баъзи бирлари тўғридан-тўғри кўрбоши бўлиб, душманга қарши жанг қилди. Бошқалари эса кўрбошилар қароргоҳи ва ҳукуматларида маслаҳатчи ва ғоявий раҳбарлик вазифасини бажарди. Шу билан бирга жадидлар кўрбошилар ўртасидаги ўзаро ихтилофларни бартараф қилишга катта куч сарфлади, истиқлолчилик ҳаракатининг яширин ташкилотлари: «Иттиҳоди тараккий», «Иттиҳоди миллий» ва «Миллий истиқлол»нинг йирик намоянда ва раҳбарлари - Мунавварқори, Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев, Исроилжон Ибрагимов, Обид Саидов, Тангрикул Мақсудов, Зайнутдин қори Насритдинов, Абдуллахожи Ғофуров ва бошқалар бевосита кўрбошиларнинг йиғилиш ва қурултойларида қатнашгани, қароргоҳларида сиёсий раҳбар, маслаҳатчи ва алоқа боғловчи бўлиб хизмат қилганлари маълум.

«Миллий истиқлол» қарори билан Раҳмонкул кўрбоши қароргоҳига борган Усмонхўжа Тўхтаҳўжаев, у ердан туриб Садриддинхон («босмачилик уруши» ташкилотчиларидан бири) нинг диктовкаси билан Тошкентда иш бошлаган комфирка қурултойига ультиматум ёзиб, Фарғонага мухторият берилишини талаб этади. 1931 йил 25 апрелда СССР Министрлар Совети қошидаги махсус Давлат сиёсий

¹ Абдурашидхонов М. Хотираларим. Қўлёзма. 85-86 бетлар.

бошқармаси (ОГПУ) нинг судлов коллегияси Ўзбекистон-лик 87 истиклолчининг «жиной иши» тўғрисида чиқарган қарорида шундай деб кўрсатилади: «1921-23 йилларда «Миллий иттиҳод»нинг кўпгина аъзолари жойлардаги босмачилар тўдаси орасида ёки босмачилар бошлиқлари билан жинояткорона алоқада бўлиб, совет ҳокимиятига қарши курашни ташкил этишда бевосита қатнашди». Яна шу «айблов» ҳужжатида «Миллий истиклол» ҳақида шундай деб кўрсатилади: «Бундан ташқари бу ташкилот босмачиликка нисбатан ижобий муносабатда бўлди. Унинг баъзи филиал (бўлим)лари, масалан, Наманган бўлими 1928-1929 йиллардаги босмачилар тўдасининг совет ҳукуматига қарши қуроли чиқишларида қатнашди».¹

Истиклолчи жаҳидлар эътибор берган асосий масалалардан бири, миллий руҳни тарбиялаш ва мустаҳкамлашдан иборат бўлди. Бу ўринда яна Мунавварқорининг ўзи шундай деб ёзади: «Миллий чегараланиш миллатчилиги (яъни ўзлигини англаш - Х.С.) майлларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчилигининг ўсишини ҳамма жабҳаларда - оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида қузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни ривожлантириш ва мустаҳкамлаш учун фойдаланишга азму қарор қилдик...

Бизларга миллий ғоя, миллий руҳни мустаҳкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларни олиб бориш коммунистик кадрларнинг (савияси - С.Х.) паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғози Юнус, Жулқинбой (А.Қодирий), Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта роль ўйнаши билан бирга, салмоқли таъсирга ҳам эга эдилар. Гапнинг қисқаси, матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, Ғози Юнус, очикдан-очик ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инкилобий сўзлар остига олган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади».²

Ҳақиқатан ҳам, 20-йиллардаги шоиру ёзувчилар, мат-

¹ Ўша жойда. 86-87 бетлар.

² Ўша жойда, 86-87 бетлар.

буот ходимлари ва бошқа ижодий зиёлилар асосини жадидлар ташкил этди. Шунинг учун ҳам бу давр адабиёти ва дарсликлариди миллийлик ва миллий рух кучли бўлди. Бу эса кейинроқ, жадид ва уларнинг таъсирида бўлган зиёлиларни комфирқа томонидан қатағон қилинишига асосий сабаблардан бири бўлди. Жадид ташкилотлари мустақилликка эришишининг асосий йўлларида бири, ҳукумат ва бошқа давлат корхона, идора ва муассасалари раҳбар кадрларини маҳаллий кадрлар билан алмаштиришдан иборат деб билди. Шунинг учун ҳам улар комфирқанинг «маҳаллийлаштириш сиёсати»дан кенг фойдаланди. Истиклолчи жадидлар ҳукумат идораларини маҳаллийлаштириш билан ҳокимиятни қўлга олмақчи бўлди. Шунинг учун ҳам «Миллий истиқлол» марказида махсус тузилган гуруҳ маҳаллийлаштириш билан шғулланди. Унинг бири ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссияси билан яқиндан алоқада бўлди. Иккинчиси, матбуот таҳририяти, учинчиси эса ҳукумат муассасаларида ишлаб ўзларига яқин миллий руҳдаги кишиларни раҳбарлик лавозимларига кўтаришга ёрдам беради. Шунини айтиш керакки, ҳукуматнинг маҳаллийлаштириш комиссиясини маълум бир вақтда бошқарган Али Расулов «Миллий истиқлол»нинг фаолларидан бири бўлган эди. «Миллий истиқлол» аъзоларининг кўпчилиги юқори даражали ҳукумат ва фирқа лавозимларида ишлаб, муҳолифатлик асосида фирқа сиёсатига нисбатан ўзларининг аниқ таклифларини билдириб ҳам турдилар. Уларнинг бир гуруҳи комфирқанинг асосий ғояси синфий курашни бутунлай инкор этди.

«Миллий истиқлол»нинг Наманган бўлими Зайнутдин қори Насриддинов раҳбарлигида иш олиб борди. Бу бўлим «Иттиҳоди таракқий» ва «Иттиҳоди миллий»нинг тармок бўлимларидан бири сифатида аввалдан катта фаолият кўрсатди. У ўз фаоллари Акрам Исматуллаев ва Х.Б.Ризаев орқали Тошкент ва шахсан, Мунавварқори билан доимо алоқада бўлиб, марказ кўрсатмаларини бажариб турган.

Катта хавф бўлишига қарамай, Наманган бўлимига уюшган ушбу истиқлолчилар фидокорона иш олиб борди. Булар У.Акрамий, М.Г.Дадамухамедов, Ф.Исматуллаев,

Х.Б.Ризаев, И.К.Атабаев, Жамол Садиев, Насимжон Маҳмудов, Ф.Усмонов, А.Мусабоев, А.Х.Ғофуров, А.Зайнутдинов ва бошқалардир. Улар омма орасида жуда усталик билан комфирқани руслаштириш, раҳбар лавозимларга эса саводсиз кишиларни жалб қилиш сиёсати, маҳаллийлаштиришни илғор руҳдаги ўқимишли зиёлилар эвазига амалга ошириш зарурлиги, «босмачилар»га ёрдам бериш ҳақида тарғибот ишларини олиб бордилар.

Наманган бўлими, Фарғона водийсидаги истиклолчилик ҳаракатининг ўзига хос маркази ҳам эди. Унинг раҳбарлигида Андижон шаҳри ва Косонсой қишлоғида ҳам истиклолчилар уюшмаси ташкил этилиб, катта иш олиб борилди. Андижонда Абдуллахўжа Ғофуров раҳбарлигида уюшган М.Каримов, А.К.Сатторов, Ш.К.Тошмағов, М.К.Ашуров ва бошқалар, Косонда Абдуллабек Мусабоев раҳбарлигида И.М.Обиддинов, Абдухат Маъруфжонов, Шоқобил Камолов, Ҳамрокул Камолов, Эргаш Нурмуҳаммедов ва бошқалардан иборат бўлганлиги ва, айниқса, уларнинг 1927-1929 йилларда каттагина фаолият юритганлиги ҳақида маълумотлар бор.

Коммунистик Россия мустамлака зулмига қарши озодлик учун кураш тарихида Кўкон шаҳрида «Миллий истиклол» кўрсатмаси билан ташкил топган «Ботир гапчилар» уюшмаси ҳам ўз ўрнига эга бўлди. У 1929-1930 йилларда фаолият юритди. Унинг ташкилотчи ва фаоллари Ашурали Зоҳирий, Лутфулла Алимов, У.Ҳамидов, Н.Эрматов, М.Хусайнов, А.Қаҳҳоров, К.Ортиқбоев, П.Парпиев, М.А.Салиев ва бошқалар бўлди.

Ташкилотнинг асосий мақсади, шўро ҳокимиятини ағдариш ва «халқ жумҳурияти»ни ташкил этиш бўлган эди. Бунинг учун эса улар Ўзбекистоннинг аҳоли гавжум жойларида ташкилотнинг бўлимларини ташкил этиш билан халқни қуролли кўзғолонга тайёрламоқчи бўлади. «Ботир гапчилар» «гап»га - (меҳмондорчиликка йиғилиш билан) иш олиб борди, ўзаро маслаҳатлашди. Бирок, ташкилот узоқ фаолият кўрсата олмади. У 1930 йилнинг бошидаёқ ГПУ ходимлари томонидан фoш этилди. Унинг 1930 йил 2, 14 ва 23 январдаги «гап»ларининг қоралама ёзуви (протоколи) сақланиб қолган. Шунингдек, унга

тегишли низом, яъни аъзоликка кимлар қабул қилиниши ҳақидаги ҳужжат ҳам топилган.

Бу ҳужжат - Низом шундай сўзлар билан бошланади: «Ҳар бир онгли киши ўлкани ҳар қандай мустамлакадан озод қилишга интилоғи ва Ўзбекистонда мустақил ҳукумат барпо этишга ҳаракат қилмоғи ҳамда халқни яхши турмуш шароити ва меҳнат билан таъминлашга бутунлай садоқатли бўлмоғи керак»¹.

Низомда ташкилотга қандай кишилар қабул қилиниши аниқ кўрсатилган. Масалан: Шўро ташкилотларида масъул ва номасъул лавозимларда ишловчи, судланмаган, сиёсий маҳбусликдан истисно кишилар ҳамда партия аъзолари:

- бошланғич ва ўрта мактаб, олий ўқув юртларининг ўқитувчилари, агар уларнинг номзодини кўпчилик ташкилот аъзолари қўллаб қувватласа;

- олий ўқув юртларининг маълум шароитида (миллий руҳда-С.Х.) тарбияланган онгли талабалари;

- мутахассислар;

- адабиётшунос, шоир ва ёзувчиларнинг маълум қисми;

- завод, фабрика ва матбаа ишчиларидан саводли тарғиботчи ва ташкилотчилар;

- деҳқонлардан: онгли ва аҳоли орасида обрўга эга бўлган кишилар, қобилиятли тарғиботчи ва ташкилотчилар;

- ҳарбий қисмлардан: миллий армияда хизмат қилган, у ёки бу даражадаги саводли шахслар, миллий командирлар;

- ҳунармандлар ва армияда хизмат қилганлар.

Низомда яна ҳар бир аъзо ташкилотнинг куйидаги талабларига садоқат ила берилган бўлиши ҳам кўрсатилган:

- аъзоликка қабул қилинаётган кишига нисбатан бирорта ҳам аъзо бефарқ бўлмаслиги;

- ташкилот аъзоси қаерда ишлашидан қатъий назар атрофдагилар ўртасида намунали бўлмоғи;

- ташкилот аъзоси, унга топширилган вазифани ҳар қандай пайтда бажариш қобилиятига эга бўлмоғи;

- ташкилот аъзоси бирорта бошқа ташкилот аъзоси

¹ ЎзР МХХ архиви. 11 33391-иш, 19-ж, 276-в

бўлиши (партия, комсомол ёки касаба уюшмаси);

- ташкилот аъзоси ичимлик ичмаслиги ва «гап»ларда ўзини тута билиши.

Бу ҳужжатда ташкилотнинг низоми ва дастурини бузган ва уларга очикдан-очик қарши чиққан аъзоларга нисбатан қўлланиладиган чораларнинг тартиби ҳам кўрсатилган.

Қоидани тушунмасликдан бузганлар ташкилот йиғилишида кечирим сўраганидан сўнг қатъий огоҳлантирилиши кўрсатилган. Шундан сўнг агар иккинчи марта қайтарилса ёки онгли равишда хато қилиб, хоинлик қилганлар махсус тузилган «учлик» комиссиясида муҳокама қилиниши белгиланган.

Махфий ташкилот - «Миллий истиклол» 1929 йил октябрнинг 12 йиллик байрами арафасида ОГПУ томонидан фош этилади. 6 ноябрда 26 киши, кейинроқ, жами 87 киши қўлга олиниб, роса бир йилу беш ой олдин Тошкент, кейин Москва авахтахоналарида қаттиқ азоб билан тергов қилинди. Ниҳоят, 1931 йил 25 апрелда уларнинг устидан СССР Бирлашган Бош Сиёсий Бошқармаси (ОГПУ) нинг судлов коллегияси «олий ҳукм» чиқарди. Бунинг учун бори йўғи бир неча дақиқа вақт сарфланди. Айзентерг деган кимса маъруза қилди. Шу коллегияда яна бошқа 19 та ватандошимизнинг «жиной иши» тўғрисида ҳам у маъруза қилади. Уларга ҳам тегишли «олий жазо» белгиланди. Коллегия «миллий истиклол» иши бўйича айбланганларнинг 15 тасига отув, 6 тасига 10 йиллик концлагерга алмаштириш шarti билан отув, 25 тасига 10 йиллик, 21 тасига 5 йиллик, 15 тасига 3 йиллик концлагерга юбориш, 3 тасига СССРнинг 12 та белгиланган шаҳарларида яшаш ҳуқуқидан маҳрум қилинган ҳолда, қамокдан озод қилиниши ҳақида қарор қабул қилади.

Фақат биргина киши, у ҳам бўлса, сиёсий бошқарманинг айғоқчиси, халқ хоини Мадхиддин Солихович Мухаммедовга очилган тергов иши тўхтатилиб, қамокдан озод қилинади. Чунки, унинг ОГПУ олдида «хизматлари» катта эди. У жадидчиликка ва элликка яқин ўз ўқитувчилари, қариндош-уруғлари, бирга ўқиган ва бир хонадонда яшган «дўстлари»га сиёсий баҳо бериб, уларни сотган эди. У

Ўрта Осиё Давлат университети шарқ факультетининг 3 курс талабаси бўлган. Бу пайтда 19 ёшда бўлиб, Елдириим тахаллуси билан, шоир бўлиш орзусида шеърлар ҳам ёзиб турган. Унинг сиёсий бошқармага ёзган хатларидан айрим кўчирмаларни келтирамиз: «Агар жадидларнинг ҳозирги мафқурасига назар солсак, улар совет ҳокимиятининг ашаддий душмани эканликларини, бу ҳокимият қачон қуларкин, деб интиқ бўлаётганларини осонгина билиб оламиз. Қулашга эса улар қатъий ишонадилар. Улар совет ҳокимиятининг (чет) душманлари билан бир сафдадирлар ва бу ҳокимиятни тугатишда иштирок этиш ниятлари бор. Душман, хоҳ ичдан, хоҳ ташқаридан қачон бу ҳокимиятга қарши ҳаракат бошлайди-ю, қачон бу кураш авжга минади - улар шуни кутмоқдалар»¹.

Хулоса шуки, комфирка зўравонлик асосида давлат тўнтариши ясаб, ҳокимиятни қўлга олиши биланоқ, ҳалқимиз хоҳиш-иродасига қарши «Онандан, отандан тонасан», «Ўтмиш тарихинг, ўзлигинг, тилинг ва дини-диёнатингдан тонасан» деган мустамлакачилик сиёсатини олиб борди.

Бу катта сиёсатнинг мазмун ва моҳияти Ватанпарварларни беайб камаш, кириш, таъқиб, гуноҳкор ва «халқ душмани» қилишдан иборат бўлди. Бунинг учун уларга маҳаллий халқ учун етти ёт бегона бўлган, манфур сиёсий кураш ва социалистик инқилоб назарияси ва коммунизм қуриш ғояси асосий қурол вазифасини бажарди. Коммунистик босқинчилар бу хомхаёл, утопик «ғоя» ва «назария»ларни сиртдан олиб кириб, маҳаллий шарт-шароит, миллий хусусиятларни ҳисобга олмай, ҳаётга татбиқ қилиш учун алдов, фирибгарлик, икки юзламачилик, қатғонлик ва сунъий очарчиликдан усталик билан фойдаланди.

Асосий мақсад - бўйсунмас халқни бўйсундириш, тобе ва қарам қилиш, унинг миллий руҳи, ҳис-туйғуси, ғурури ва иродасини синдириш, ўзлигидан ажратиш бўлди. Бунинг учун ленинчи большевойлар «Ким биз билан бирга эмас экан, у душман» деган шиорни ўртага ташлади.

¹ Ўзбегим. «Звезда Востока» журнали кутубхонаси. - Т., 1992, 171 бет.

Мундарижа

Сўз боши.....	3
Х.З.Зиёев. Жадидлар ҳаракатининг сиёсий ва ижтимоий-иқтисодий замини.....	9
Н.Каримов. XX аср бошларидаги тарихий вазият ва жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши.....	23
Д.А.Алимова. Жадидчилик ҳаракатининг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва жадидлар тафаккури.....	35
Е.А.Прилуцкий. Запад и Восток в философских и теоретических концепциях джадидов.....	53
Р.М.Абдуллаев. Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джадиды.....	69
Д.А.Алимова. XIX аср охири - XX аср бошида Бухородаги ижтимоий-сиёсий вазият ва жадидчилик.....	83
Б.Қосимов. XX аср бошида жадид адабиёти ва тарихий ходисалар.....	104
Ш.Ризаев. Жадид маърифатчилиги ва театр.....	118
Д.Рашидова. Жадидларнинг меросида мусиқа (А.Фитрат ижодига оид маълумотлар).....	128
Д.Х.Зиёева. Туркистонда халқ ҳаракатлари ва жадидлар (1916 йил воқеалари мисолида).....	146
С.С.Аъзамхўжаев. Туркистон мухторияти - жадидлар	

миллий-демократик давлатчилик гояларининг амалдаги ифодаси.....	152
Қ.К.Ражабов. Жадидлар - истиклолчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамолари.....	174
О.Шарафиддинов. 20-30 йиллардаги ҳукмрон «мафкура» ва жадид адабиёти.....	188
С.Холбоев. Жадидларнинг мустамлака совет тузуми давридаги фаолияти ва тақдири (1917-1930 йй.).....	201

**Жадидчилик:
ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва
тараққиёт учун кураш**

Мухаррирлар *Ш.Юсупов, Д.Қобулова*
Мусаввир *Р.Султонов*
Техник муҳаррир *И.Розиқова*
Мусахҳихлар *Т.Соатова, Г.Абдуллаева*
Компьютерчилар *Г.Абдуллаева, Д.Файзуллаева*

Теришга берилди 21.02.99 йил. Босишга рухсат этилди 27.04.99 йил.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Офсет босма усулида босилди. Шартли босма
табоғи 11,5 вклейка 0,5. Нашриёт ҳисоб табоғи 11,5 вклейка 0,5.
Адади 3000. Буюртма № 20. Баҳоси шартнома асосида.

“Университет” нашриёти. Тошкент-700095, Талабалар шаҳарчаси,
ТошДУ маъмурий бино.

Янгийўл ижара пудратыдаги китоб фабрикасида чоп этилди. Янгийўл
шаҳар, Самарканд кўчаси, 44. 1999.